

Doktori (PhD) értekezés

**„Jónás hiábavaló futása” – ifj. Révész Imre
püspöki működése, különös tekintettel politikai és
közéleti szerepvállalására (1938-1949)**

DEZSŐ KINGA JULIANNA

**DEBRECENI
EGYETEM**

Bölcsészettudományi Doktori Tanács
Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Debrecen, 2024

NYILATKOZAT

Én, Dezső Kinga Julianna teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés önálló munka, a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült, a benne található irodalmi hivatkozások egyértelműek és teljesek. Nem állok doktori fokozat visszavonására irányuló eljárás alatt, illetve 5 éven belül nem vontak vissza tőlem odaítélt doktori fokozatot. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.

Debrecen, 2024. 10. 08.

Dezső Kinga Julianna
doktorjelölt

„Jónás hiábavaló futása” – ifj. Révész Imre püspöki működése, különös tekintettel politikai és közéleti szerepvállalására (1938-1949)

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
a történelemtudományok tudományágban

Írta: Dezső Kinga Julianna okleveles történész

Készült a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolája
(történelem programja) keretében

Témavezető: .....

Dr. Szabadi István

Az értekezés bírálói:

Dr. ....

Dr. ....

Dr. ....

A bírálóbizottság:

elnök: Dr. ....

tagok: Dr. ....

Dr. ....

Dr. ....

Dr. ....

A nyilvános vita időpontja: 20... ..

Tartalom

Előszó	3
1. Bevezetés	4
2. Kutatási és szakirodalmi előzmények	8
2.1. Elsődleges forrás típusú munkák.....	9
2.2. Másodlagos forrás típusú munkák.....	13
2.3. Nekrológok.....	22
3. Révész Imre útja az egyházkormányzói székig	25
3.1. Család, származás, gyerekkor.....	26
3.2. Evangélikusok, fehéropapok, hugenották – Az iskolai évek.....	28
3.3. „A gyönyörűsége terhes iga” – A kolozsvári tanári évek	34
3.4. Debreceni évek (lelkészségtől a püspökségig)	38
4. Non primus inter pares - Adalékok a püspökké választás történetéhez	41
4.1. Mit jelent tiszántúli püspöknek lenni?.....	42
4.2. Prekonceptiók és elvárások.....	45
4.3. Kortárs levelek.....	48
4.4. Révész püspökké választásának körülményei	52
4.5. Révész Imre püspöki székfoglalója	56
5. Révész Imre püspöki működése a sajtó tükrében	60
6. Püspöki működés a Horthy-korszakban	75
6.1. Révész Imre viszonyulása a hivatalos politikai élethez és a Horthy-családhoz.....	75
6.2. Révész Imre és a zsidókérdés	81
6.3. Révész Imre és a hungarizmus	92
7. Az 1944-1945-ös fordulat	98
7.1. A „példátlan történelmi tornádó” – A háború hatásai a Tiszántúlon	99
7.2. Révész Imre és az Ideiglenes Nemzetgyűlés	109
7.3. Az 1945-ös püspökválasztás.....	120
8. Révész Imre püspöki működése az új világrendben (1945-1949)	125
8.1. Állam és Egyház kapcsolatának Révész-központú megvilágítása	126
8.2. Az Egyezmény aláírásának előzményei és az Egyezmény aláírása	132
8.3. A püspökség utolsó hónapjai.....	144

9. Révész Imre búcsúja	154
9.1. Utolsó jelentés az Egyházkerületi Közgyűlés számára	155
9.2. Búcsúlevél a Hittudományi Karhoz.....	157
9.3. Lemondólevél a Zsinathoz.....	158
9.4. Búcsúszó.....	159
10. Összegzés	162
11. Források és szakirodalom	167
11.1. Levéltári, kéziratári források	167
11.2. Szakirodalom	171
11.3. Sajtó.....	179
11.4. Internetes források	180

Előszó

„Tárgyilagos egyháztörténész a szó legmélyebb értelmében csak az lehet, akinek a tárgyalt keresztyén életdarabbal valamelyes bensőbb, személyes kapcsolata van. (...) Az egyháztörténész tárgyilagosságát tehát nemcsak nem korlátozza, hanem ellenkezőleg emeli, sőt végső elemzésében biztosítja az, hogyha a saját vallási típusa körébe vágó tárggyal foglalkozik.”¹ Révész Imre Egyháztörténelem című tanulmánya ez első írások között volt, amelyet a püspök életművéből elolvastam. Az írás egésze tulajdonképpen szellemi és módszertani vezérfonalat jelent az egyháztörténet műveléséhez, a fent idézett mondatok pedig elhessegették azon kételyeimet, miszerint hívő reformátusként túlságosan közel vagyok a kutatás tárgyához. Ezek alapján egyértelmű tehát, hogy az egyháztörténet iránti érdeklődés, később pedig a szűken vett kutatási téma kiválasztása elsősorban érzelmi alapú volt, másodsorban pedig szakmai indíttatás és kihíváskeresés által vezérelt. Ennek ellenére a kutatás és írás folyamatában mindvégig szem előtt tartottam Révész Imre tanulmányát, kiváltképp az idézett mondatokat és törekedtem arra a tárgyilagosságra, ami kizárja a kutatás tárgyával meglévő esetleges elfogultságot.

Az egyházkormányzó nevével egy korábbi kutatási téma kapcsán találkoztam, ugyanis a Debreceni Református Egyetemi Templom építéstörténetének vizsgálata során gyakran előkerült az akkori püspök, Révész Imre neve. A doktori kutatási téma kiválasztásánál pedig témavezetőm, dr. Szabadi István volt segítségemre, aki azt javasolta, hogy kezdjek el a Révész életmű mélyére ásni, s meglátom, hogy mennyi érdekességet tartogat. Annál is inkább, mivel az egyházkerületi levéltár igazgatójaként ráirányította a figyelmemet arra a hagyatékra, amely egészen 2017-ig zárolt anyagként pihent a gyűjteményben, ugyanis Révész 1967-es halálát követően 50 évig nem volt lehetőség a vizsgálatára. Tehát 2019-ben, amikor felvételt nyertem a Doktori Iskolába, csupán két éve volt kutatható a Révész-hagyaték, nem volt azonban olyan kutató, aki elkezdte volna az iratanyaggal való szisztematikus foglalkozást.

Egy-két év elteltével vált világossá számomra, hogy milyen sokrétű Révész Imre munkássága, hiszen egyháztörténészi, teológus-lelkészi és püspöki minőségében is kiemelkedő életművet hagyott hátra. Ez a felismerés vezetett aztán oda, hogy a témát kellőképpen leszűkítve, – kis kitekintéssel – csak és kizárólag a püspökség időszakának

---

¹ Révész Imre – Egyháztörténelem. In. Hóman Bálin (szerk.) – A magyar történetírás új útjai. Magyar Szemle Társaság. Budapest, 1931. 156-157.

értékelését állítsam a vizsgálat fókuszába, ami önmagában is kellő történelmi kihívást jelentett. Révész Imre teljes egyházkormányzói működésének vizsgálata nem csupán amiatt kiemelkedő fontosságú, mert ilyen formán nem került kutatói górcső alá, hanem amiatt is, mert a püspökség 10 és fél évének tanulságai iránymutatásul szolgálhatnak a mindenkori Magyarországi Református Egyház és az abban munkálkodó egyházi vezetők számára is.

1. Bevezetés

Disszertációm témája a kezdeti elgondoláshoz képest meglehetősen leszűkült, ugyanis ifj.² Révész Imre (1889-1967) élete és munkássága bőven túlmutat egy doktori dolgozat keretein. Éppen emiatt igyekeztem megtalálni azt a szeletet az életműben, ami egyfelől jól körülhatárolható, másfelől pedig aminek feldolgozása hiátust képez a magyar református egyháztörténetben. Révész Imre teológiai munkásságát – teológiai végzettség hiányában – nem is állt szándékomban feldolgozni, van olyan teológus³, aki ezt megteszi, illetve vannak olyan kutatók⁴ is, akik történetírói munkásságát vizsgálták/vizsgálják, így egyértelműen más kutatási irányt volt szükséges meghatároznom. Az említett szempontokat mérlegelve esett a választás Révész püspöki működésének időszakára (1938-1949), ami sem köztörténelmi, sem egyháztörténelmi szempontból nem mondható eseménytelen időszaknak. A második világháború eseményei a Tiszántúli Református Egyházkerület működésében és Révész Imre életében is fordulópontot jelentettek, mi több, a politikátörténet igen szorosan összefonódott a Magyarországi Református Egyházzal, s kiváltképp annak szereplőivel. Ilyen szereplő volt ifj. Révész Imre is, akinek működése – mondhatni – nem „klasszikus” püspöki pályáivet írt le, ugyanis az egyházvezetői pozíció nem csupán a Tiszántúli Református Egyházkerület feletti őröködést kívánta meg. A korszak eseményeinek alakulása miatt sokkal inkább lett olyan közéleti szereplő, aki az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulásakor a politikai szereptől sem riadt vissza, ugyanis lehetősége sem volt arra,

---

² Révész Imre neve előtt az „ifjabb” arra utal, hogy ugyanezt a nevet viselte a szintén kiemelkedő egyháztörténész nagyapa. A családról és a származásáról bővebben lásd: 3.1. alfejezet.

³ Lovász Krisztián a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen írt disszertációjában Révész Imre teológiai látásával foglalkozott. A disszertáció a szerző tulajdonában.

⁴ Kósa László – A történész Révész Imre fordulata. In.: Kósa László – Művelődés, egyház társadalom. Akadémiai Kiadó. Budapest, 2011. 408-437.; Pusztai Ferenc: Felekezeti meggyőződés és modern történetírás. (Révész Imre és a református történetészlelélet.) In.: Kósa-Grimm András – Veres Kristóf (szerk.) – Opuscula Historiae II. Történelmi tanulmányok a XVI. Eötvös Konferenciáról II. Budapest, 2018. 122–139.; Gyimesi Pálma – Szekfű Gyula és Ifjabb Révész Imre kapcsolata. In.: Történelmi Tanulmányok XIX. Debrecen, 2011. 77-94.; Erős Vilmos – Gyimesi Pálma – Ifjabb Révész Imre levelei Szekfű Gyulához. In.: Lymbus, 2009. 233-259.; Erős Vilmos – A szellemi történet Debrecenben: ifjabb Révész Imre. In. Aetas. 37. évf. 3. sz. 2022. 80-98.

hogy másképp cselekedjen. Közéleti és politikai szerepvállalása leginkább abban nyilvánult meg, hogy számos olyan tisztség viselője volt (tankerületi főigazgató, a debreceni Nemzeti Bizottság tagja, az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja stb.), amelyek által nem maradhatott csak és kizárólag egyházkerületi vezető. Azt, hogy püspöki munkássága miben mutatott túl az egyházi feladatokon, ő maga úgy fogalmazta meg, hogy neki jutott osztályrészül „*egy régi világ összeomlásának és egy új világ lassú kiépülésének gyötrelmes problematikáját gondolatilag és gyakorlatilag hordozni, e tekintetben a helyes magatartást (...) mások számára is irányadó vonzóerővel képviselni*”⁵. Az általa megfogalmazott mondat egyértelmű utalás azokra a megpróbáltatásokra és kihívásokra, amelyekkel ebben az átmeneti időszakban szembe kellett néznie. Azért esett tehát élete ezen szegmensének kutatására a választásom, mivel püspöki működésének részletes és teljeskörű tárgyalása, politikai és közéleti szerepvállalásának megvilágítása és értékelése, illetve – esetlegesen Révész személyes dokumentumain keresztül – feldolgozása ez idáig nem történt meg.

A disszertáció elsődleges forrásbázisa az a dokumentumegyüttes, amely Révész Imre 1967-es halálát követően 50 éves zárolás alá került, s amelynek egy része a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában (továbbiakban: TtREL), másik része pedig a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár Kézirattárában (továbbiakban: TtREK) található. A TtREL-ben található iratanyag „Révész Imre bizalmas iratai” néven került a gyűjteménybe, és olyan iratokat tartalmaz, amelyeket ő maga fontosnak és bizalmasnak gondolt, illetve nem osztott meg a nyilvánossággal. A hagyaték rendszerezettsége igen sokat árul el a püspök személyiségéről: a három doboznyi irategyüttes anyagait maga Révész csoportosította és mappázta azoknak az ügyeknek a mentén, amelyeket fontosnak tartott, így egy rendszerben gondolkodó, precíz tudós ember hagyatéka tárul fel a kutató előtt. Révész Imre az alábbi jeligével látta el az iratanyagot: „*Évêque malgré lui.*”. A franciás műveltségű tudós püspök jeligéje szó szerint annyit jelent, hogy „püspök önmaga ellenére”, mely mondat beszédes summázása mindannak, amit ő maga gondolt az egyházkormányzói működés egészéről. Püspökké választását megelőzően Révész számos fórumon hangot adott annak a határozott elképzelésnek, miszerint nem szeretett volna püspök lenni. A hagyaték jeligéje vélhetően főként erre utal, de a dokumentumok vizsgálata egy mélyebb jelentésréteget is tartogathat, nevezetesen, hogy püspöksége alatt olyan döntéseket kellett meghoznia egyháza megmentésének érdekében, amelyek talán saját meggyőződésével is szemben álltak.

---

⁵ Uo. 129.

A hagyaték elhelyezéséről és zárolásáról szóló dokumentumok⁶ is ebben az irategyüttesben található, melyekből kiderül, hogy nem a püspök volt az, aki iratait 50 évre zárolás alá helyezte, hanem a Tiszántúli Református Egyházkerület egykori püspöke, Bartha Tibor (1958-1986). Bartha a püspöki székben őt követő Kocsis Elemérnek címzett levelében írta le, hogy a zárolást azért tartja szükségesnek, mert a benne szereplő, még élő személyek nem vennék jó néven, ha nyilvánosságra kerülnének a leírtak. Levelében Bartha azt is meghagyta utódjának, hogy rendelkezését felülírhatja, ez azonban nem történt meg, ugyanis a Révész-hagyaték ezen része 2017-ben vált kutathatóvá. Arra a kérdésre, hogy indokolt volt-e a zárolás, talán azzal a feltételezéssel lehetne válaszolni, hogy Bartha Tibor maga is szoros kapcsolatban lehetett a Révész-hagyatékban elő eseményekkel, személyekkel, így vélhetően a saját személyének védelmére is irányuló cselekedet lehetett a részéről.

A levéltári kutatás során a hagyatékban található – főként a püspöki működést megvilágító – dokumentumok többségét digitalizáltattam, majd ebből egy darabszintű adatbázist készítve láttam hozzá a szisztematikus feldolgozáshoz. Az adatbázisban külön munkalapon rendszereztem a TtREK és a TtREL dokumentumait, három fontos információt rögzítve: jelzet, a dokumentum rövid tartalma és dátuma. A TtREK munkalapon 146 különböző dokumentumot rögzítettem, a TtREL munkalapon pedig 193 darabot, mindkét gyűjtemény iratainak többsége több oldalas dokumentumokból áll, így a szálas iratmennyiség a leírt számoknak legalább kettő, de inkább háromszorosa. Az elsődleges forrásbázist jelentő hagyatékon kívül néhány olyan kontrollforrást vontam be a kutatásba, melyek vizsgálata elengedhetetlen a Révész-püspökség különböző aspektusainak megvilágításához. Ilyen a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (továbbiakban MNL OL) található néhány, Révész Imrere vonatkozó dokumentum és szintén ebben a gyűjteményben található Ortutay Gyula-hagyaték, akinek Révész Imrével való levelezése a püspök utolsó néhány évével kapcsolatosan tartogat értékes információkat. Ezen túlmenően a Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltár (továbbiakban: MNL HBVL) és a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár Kézirattárában (továbbiakban: DEENK Kézirattár) vonatkozó dokumentumait vontam be a kutatásba, illetve az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárából is kikértem minden olyan dokumentumot, amelyben Révész Imre neve felmerült, ezekből azonban kevés az, amit ténylegesen használható a püspökség időszakának vizsgálatát illetően. Érdekes színfolt az

---

⁶ TtREL. I. 8. d. ifj. Révész Imre III. – Intézkedés Dr. Révész Imre volt tiszántúli püspök hagyatékát képező zárolt irat-anyagról. 1986. december 31.; Bartha Tibor levele Kocsis Elemérhez az iratok átadásáról, elismervény az átadásról. 1987. március 31.

elsődleges források sorában az a – püspökség szempontjából semmiféle relevanciával nem rendelkező, a kezdeti évekhez mégis nagyon fontos – dokumentum, amelyet a Bibliothèque Montpellier, Institut Protestant de Théologie gyűjteményéből sikerült személyesen is szemügyre vennem és digitalizáltatnom. Révész Imre két félévet töltött egy dél-francia kisváros, Montauban teológiai fakultásán teológus hallgató korában, ennek a jogutód intézménye a mai Francia Protestáns Teológiai Intézet, melynek egyik székhelye Párizsban, a másik pedig Montpellierben található. Ez utóbbi gyűjteménye őrzi a beiratkozással kapcsolatos dokumentumot, de az ottani kutatás alkalmával rátaláltam arra a diákévkönyvre, amelyben Révész aláírása is szerepel az egyes diákköveteléseknél (pl. melyik folyóirat járjon a francia teológiára). **Másodlagos források** tekintetében a legtöbb olyan releváns, könyvet, könyvrészletet, tanulmányt bevontam a kutatásba, amelyek Révész Imre püspökségére vonatkozóan fogalmaznak meg állításokat. Ezen túlmenően pedig összegyűjtöttem minden olyan sajtóanyagot, ami Révész Imre püspökségének idején született, arra vonatkozóan tartalmaz információkat és elérhető az Arcanum adatbázisban.

A dolgozat módszertana – mint a legtöbb történeti munka esetén – elsődleges forráselemzésen alapszik, mely források segítségével elsősorban kronológiai sorrendben, azon belül pedig tematikusan vizsgálom a püspöki működés főként közéleti szerepvállalással kapcsolatos aspektusait. Ezek alapján pedig igyekszem olyan következtetéseket megfogalmazni, amelyek közelebb visznek Révész Imre püspöki működésének megértéséhez. Ehhez nyújt segítséget az az adatbázisépítés, amelyet a kutatás első szakaszában elvégeztem, s amelynek segítségével áttekinthetővé válnak a hagyaték dokumentumai.

Ami a dolgozat felépítését illeti, a disszertáció második fejezetében a kutatási és szakirodalmi előzménytörténetet vázoló fel, amelyből vélhetően kirajzolódik mindaz, amiben hiányosak az eddigi kutatások és amihez képest a hagyaték forrásai alapján egy teljesebb és korszerűbb feldolgozás készülhet Révész Imre egyházkormányzói működéséről. A harmadik fejezetben olvasható majd az az út, ami a gyerekkortól egészen a püspökségig vezet és ami a legfontosabb mérföldköveket világítja meg a megválasztás előtti időszakból. A negyedik fejezet az említett sajtóanyagokra épít, ami annak a megértéséhez nyújt kapaszkodót, hogy hogyan látta és láttatta a korabeli közvélemény a püspök munkáját, ez pedig összevethető lesz azzal, amire az elsődleges forrásokból következtethetünk. Külön fejezetet (5.) szentelek a püspökké választás történetének, illetve a református püspöki tisztség megvilágításának, ugyanis ebben a tekintetben is találhatunk nem szokványos aspektusokat az egyházkormányzóságra vonatkozóan. Az ezt követő három fő fejezetben

(6., 7., 8.) nem célom Révész teljes egyházkormányzói munkásságát bemutatni, ugyanis a napi hivatali ügyek több ezer levelet takarnak⁷, s lelkeszi naplóinak⁸ elemzése is külön disszertáció tárgyát képezhetné. Püspökségének történelmi jelentősége a vizsgálat szempontjából sokkal inkább a politikai és közéleti szerepvállalásában áll, így a fejezetekben a levéltári és egyéb források segítségével jelentős ügyek és események mentén mutatok rá, hogy miért ennyire kétes⁹ mind a mai napig Révész Imre megítélése, s talán sikerül valamelyest tisztítani a jelenleg is nagyon homályos képet az egyházkormányzó közéleti szerepvállalásával kapcsolatosan. A disszertáció zárófejezetében (9.) a püspöki búcsú bemutatása és az abból levont következtetések kapnak helyet.

Doktori dolgozatom célja, hogy a 20. század egyik legnagyobb formátumú tudós püspökével kapcsolatos eddigi tudásbázist még inkább gyarapítsam és eddig nem publikált információkkal járuljak hozzá a Révész Imréről szóló kutatásokhoz, ugyanis működésének és közéleti szerepvállalásának egésze eddig a 20. századi református egyháztörténetünk egyik homályos pontját jelentette. Célom továbbá, hogy mindez abból a szemszögből kerüljön megvilágításra, ahonnan ő maga figyelte az eseményeket, így a hagyaték dokumentumai alapján vélhetően kirajzolódik majd Révész Imre eddig kevésbé ismert pozíciója a különböző szerepeket és témákat illetően. Ez az oka annak, hogy dolgozatom alapja és vezérfonala a hagyaték, a többi forrás pedig kiegészítésül szolgál a téma feldolgozásához.

2. Kutatási és szakirodalmi előzmények

Ahogy az a bevezetőben is említettem, a kutatási előzmények felvázolása amiatt megkerülhetetlen, mert ezekhez képest jelentenek új kutatási eredményt a hagyaték feldolgozása után levonható következtetések. Révész halálát követően születtek különböző írások, hosszabb-rövidebb tanulmányok az 1938-1949 közötti időszak egyes részeire vonatkozóan, fontos azonban kiemelni azt a tényt, miszerint egyetlen olyan sincs közöttük amelyik a püspökség egészére vonatkozóan végzett volna átfogó vizsgálatot. A kutatási és

---

⁷ TtREL. I. 1. 76-92. d. – Elnöki iratok. Révész Imre iratai.

⁸ TtREL. I. 2. 19-20. d. – Révész Imre lelkeszi szolgálati naplói (1920-1949).

⁹ A püspöki működés kétes megítélésének voltára leginkább a 2. fejezetben található kutatási és szakirodalmi előzmények adják meg a választ, ugyanis a különböző politikai korszakokban született írások különböző színezetet adtak Révész Imre tevékenységének, így napjainkban sincs teljes és egyértelmű konszenzus személyét és püspöki működését illetően.

szakirodalmi előzmények tekintetében három fő csoportot érdemes elkülöníteni: az elsődleges forrás típusú munkákat, amelyek inkább krónikák és visszaemlékezések a tárgyalt korszakból; a másodlagos forrás típusú munkák, ahol érdemes valamelyest elkülöníteni a rendszerváltás előtti és utáni munkákat, az a határvonal azonban nem húzható meg ennyire élesen, hiszen bőven vannak átfedések a két korszak kutatóit illetően. Amiatt mégis fontos kiemelni ezt a fajta szempontrendszert, mert akadnak olyan munkák, amelyek marxista történetírás szempontjai mentén sajátították ki vagy tolták át az ideológiailag ellentétes politikai oldalra Révész személyét. Azokban a munkákban, ahol nem ez a narratíva az elsődleges szervező elv, ott sokkal inkább megfigyelhető a levéltári források bevonása és az objektivitásra való törekvés. A harmadik csoport a Révész Imre halálát követően megjelent nekrológok, amelyek valamiféle rövid összefoglalással szolgálnak a püspök életének egészére nézve.

2.1. Elsődleges forrás típusú munkák

*A debreceni feltámadás*¹⁰ címet viselő kötet nem a korszak értékelésére vagy elemzésére irányul, hanem egy, még a püspökség időszakában keletkezett egykorú visszaemlékezés, s ezáltal nem is mondható szoros értelemben vett kutatási előzménynek, sokkal inkább elsődleges forrás jellege emelhető ki. Az írás 1947-ben jelent meg díszkötésben, csupán 250 példányban, s a szerkesztők: Paál Jób és Radó Antal szerint művük egy „*krónikás könyv a demokratikus új Magyarország megszületéséről, a moszkvai tárgyalásokról, a debreceni nemzetgyűlés és az első független nemzeti kormány megalakulásáról, a magyar nemzet történetének sorsdöntő hőskoráról*”¹¹. Valóban krónikás könyv abban a középkeri értelemben, hogy egy adott korszak – nevezetesen az 1944 ősztől 1945 első néhány hónapjáig terjedő időszak – eseményeit írja le kronologikus sorrendben, részben vagy egészében távol tartva magát korának aktuálpolitikai befolyásától. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés krónikája a püspöki működéssel szorosan összefüggő eseménysorozat, így a könyv Révész-fókuszú olvasása során képet kapunk a püspök ebben az időszakban vállalt szerepéről. A püspök rögtön a bevezetésben megjelenik, mivel a mű

---

¹⁰ Paál Jób – Radó Antal (szerk.) – *A debreceni feltámadás*. Debrecen, 1947.

¹¹ Ez a mondat szerepel a kötet első oldalán, egyértelműen meghatározva a szerzői szándékot és a munka létrejöttének célját. S bár kiolvasható belőle egyfajta pozitív viszonyulás Moszkva irányába, mégsem beszélhetünk ekkor még a marxista szempontok által meghatározott írásról. Sokkal inkább a valóban demokratikusnak hitt, új magyarországi berendezkedésbe vetett bizalom határozhatta meg 1947-ben a szerkesztők hozzáállását a tárgyalt korszakhoz.

felütése nem más, mint Révész Imre azon imádságának az átirata, amelyet az Ideiglenes Nemzetgyűlés összeülését megelőzően mondott el. A szerzők és ő maga is fontosnak tartották lejegyezni, hogy a közbeszédben elterjedt változattal ellentétben nem az Ideiglenes Nemzetgyűlés kezdődött református istentisztelettel, hanem előtte, a délelőtti órákban a református képviselők kérésére rögtönzött imádságot és ígehirdetést. A kötet felsorolja a Nemzetgyűlés 230 tagját, feltüntetve azok tisztségét, párthovatartozását és városát, így Révész Imre is tag lévén helyet kap a felsorolásban, mint a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke és a hat pártonkívüli tag egyike.

A püspökre nézve fontos információkat tartalmaz a kötet kilencedik fejezete, amiben Paál Jób szerint Révész „*felszabadulás utáni visszatérése*¹² és az *eseményekbe való bekapcsolódása a magyar feltámadásban különösen nagy jelentőségű*”, s amelyből kiderül, hogy a püspök 1944. október 27-től kezdett naplót¹³ vezetni és napi rendszerességgel lejegyezte a közéleti-politikai eseményeket. A kötet több helyütt is idéz a személyes dokumentumból feltüntetve a bejegyzés pontos dátumát. Számos szakirodalom hivatkozik úgy a püspökre, mint az Ideiglenes Nemzetgyűlés házigazdájára, s ezt a neki tulajdonított „*különösen nagy jelentőséget*” ő maga magyarázza szintén az egyik naplóbejegyzésben¹⁴. Bár a püspök a kötetben idézett egyik bejegyzéséből kiderül, hogy nem kívánt aktívan politikával foglalkozni, csupán a káosz idején veszi ki a részét az ország újjáépítéséből, mégis tagja lett a Nemzetgyűlést Előkészítő Bizottságnak olyan nevekkel együtt, mint Dálnoki Miklós Béla, Nagy Imre, Komócsin Mihály vagy Gerő Ernő. De Révész nem csupán ebben a testületben, hanem az Ideiglenes Kormány megalakulását előkészítő politikai bizottságban is helyet kapott. A kötetben több helyen olvasható utalás arra nézve, hogy a püspöknek kiemelkedő szerepe volt a háború utáni lelki élet újjáteremtésében, amiben segítséget kért dr. Bánáss Lászlótól, az akkori katolikus püspöktől is, s megállapodást is kötöttek az együttműködésről. *A debreceni feltámadás* című kötet – ha csak címszavakban is – de fontos információkat közöl Révész Imréről és püspöki tevékenységének közéleti-

---

¹² A visszatérés arra utal, hogy Révész Imre Debrecen bombázásának idején Hajdúszoboszlóra menekítette a püspöki hivatalt és csak október 26-án tért vissza.

¹³ A püspök a visszatérés után egy nappal, már a debreceni eseményekről kezdett feljegyzéseket készíteni. A napló sorsa egyelőre ismeretlen, ez idáig nem került elő. Révész Imre személyes naplójára egyébként több helyen történik utalás, ezt a dokumentumot azonban egyetlen gyűjtemény sem őrzi, mi több a még élő családtagok sem tudnak a hollétéről. A kutatás szempontjából talán legértékesebb dokumentum vélhetően a szocialista időszakban, Révész halálát követően tűnt el. Ez a személyes napló nem azonos a szintén hivatkozott lelkészi szolgálati naplókkal, amelyeket a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára őriz.

¹⁴ „*Az én javaslatomra ott nyomban elhatároztuk, hogy az összeülő nemzetgyűlés a református kollégium oratóriumában tartja tanácskozásait, ugyanott, ahol ezernyolcszáznegyvenkilenc elején ülésezett a magyar országgyűlés.*” (Paál-Radó, 1947. 155.)

politikai aspektusáról, így a püspökség időszakának kutatásához olyan kapaszkodókat ad, amelyekből kibontható az egyes testületekben betöltött szerepe. Éppen ezért a kronologikus sorrendben feldolgozandó püspöki működés vizsgálata során a későbbiekben is fontos szerepet kap majd a kötet. A kutatás szempontjából kulcsfontosságú dokumentum, a Révész-napló egykori létezésére is találunk a kötetben bizonyítékot, azonban nem található utalás arra nézve, hogy mi módon jutottak hozzá a szerkesztők a dokumentumhoz és hogy fellelhető-e valahol ez a személyes forrás.

*Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulása Debrecenben*¹⁵ című tanulmány szorosan kapcsolódik az előzőekben tárgyalt műhöz, ugyanis a püspökség időszakának szintén arra az időszakra világít rá, amikor Debrecen ismét otthont adott Magyarország Kormányának. Annyiban különbözik azonban, hogy a tanulmányt maga Révész Imre írta, s bár *A debreceni feltámadás* című kötet is tartalmazta naplója révén az események általa írt, egykorú dokumentációját, jelen esetben egy tíz évvel későbbi visszaemlékezést-értékelést olvashatunk. A tanulmányban található első lábjegyzetben (s a továbbiakban is) E/3-ban, külső szemlélőként nyilatkozik magáról és írásának motivációjáról: „Megjegyzi még e sorok írója, hogy (...) mondanivalóiban a történelmi hűségen kívül egyedül a szocializmust építő magyar népi demokrácia nagy összefogó szempontjai vezérlik.”. Ez alapján tehát abban különbözik az előző írástól, hogy tanulmánya már a marxista történetírás szempontjai által meghatározott elemzés/értékelés, s mivel maga is részese volt az eseményeknek, így tulajdonképpen visszaemlékezés is. Révész a tanulmányt öt rövid fejezetre bontotta, amelyek közül az elsőben a püspök utalást tesz a december 21-es dátum jelentőségére és párhuzamot von az ország sorsát megfordító események és a téli napforduló között. S bár az allegória valóban feltűnő, arra nézve azonban nem található utalás, hogy tudatos volt-e a dátum kiválasztása. A második fejezetben – ahogyan arra korábban utaltam – a rendszer narratívája dominál és a szovjetek „felszabadító” tevékenységének méltatása kerül a középpontba. A harmadik rész az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívását közvetlenül megelőző mozzanatokat írja le különös tekintettel a képviselők kiválasztásának és meghívásának mikéntjére. A negyedik fejezet közli a

---

¹⁵ Révész Imre – *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulása Debrecenben* (1944. december 21-22.). In: *Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből.* (Szerk. Lackó Miklós), Akadémiai Kiadó, Budapest. 1955. 121-153. A témát két másik, hosszabb lélegzetvételű tanulmány is feldolgozza, ami szintén még 1989 előtt látott napvilágot. Az írásokban is megjelenik Révész, mint a Nemzetgyűlés házigazdája és mint a különböző testületek politikailag független tagja. Id. Korom Mihály – *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Előkészítő Bizottsága és a nemzetgyűlési választások.* In: *Történelmi Szemle.* 18. évf. 1975/1. 10-50.; Korom Mihály – *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselőinek megválasztása 1944 decemberében.* In: *Századok.* 116. évf. 1982/2. 247-291.

statisztikai adatokat a Nemzetgyűlés összetételét tekintve különválasztva a debreceni és a budapesti ülészakot, illetve a párthovatartozás szerinti százalékos összetételt is. Ezt követően Révész saját emlékei alapján felvázolja a két nap (december 21-22.) eseményeit és az Ideiglenes Nemzeti Kormány előkészítésének folyamatát. Az utolsó, ötödik fejezetben világlik ki talán a legkarakteresebb szovjetbarát véleménynyilvánítás olyan formán, hogy a püspök tulajdonképpen ítéletet mond a Horthy-rendszer és az ahhoz közel álló képviselőtársai felett. A kutatás szempontjából azért is kiemelkedő jelentőségű a tárgyalt tanulmány, mivel a püspökség időszakának egyik kulcsfontosságú eseménysorozatán keresztül világít rá Révész saját álláspontjára. A későbbiekben ez a mű szintén fontos kiegészítője lesz az elsődleges forrásoknak, de éppen műfaja miatt fontosnak tartom – a szakirodalom és az elsődleges forrás határán billegő művet – beemelni a püspökség időszakával kapcsolatosan, kutatási és szakirodalmi előzményként listázott művek közé.

A harmadik forrás-típusú munka Révész Imre 1990-ben kiadott teológiai önéletrajza, a *Vallomások*¹⁶, illetve az ezzel együtt megjelent néhány, addig kiadatlan kézirat. A dokumentumokat az a dr. Barcza József válogatta és szerkesztette kötetbe, akinek vitathatatlan szerepe volt a rendszerváltást követően a Révész Imrével kapcsolatos, forrásokon alapuló kutatások elindításában. Ő volt az egyik főszereplője annak a tudományos ülészaknak is, amelyet 1989. május 17-én a Tiszántúli Református Egyházkerület és a Debreceni Református Teológiai Akadémia Révész Imre születésének 100. évfordulója alkalmából szervezett a Debreceni Református Kollégiumban. Ehhez kapcsolódóan a *Confessio* folyóirat 1989. évi 3. számában jelent meg az a három előadáskivonat¹⁷, amelyek a konferencián hangoztak el nem kisebb formátumú személyektől, mint dr. Kocsis Elemér, a Tiszántúli Református Egyházkerület akkori püspöke; dr. Czeglédy Sándor teológus professzor, és dr. Barcza József kutatóprofesszor. Tulajdonképpen az ülészakon elkezdett munka folytatásaként jelent meg a kiadott teológiai önéletrajz, melynek előszavában dr. Kocsis Elemér fejtette ki a Révész-hagyatéknek és a megrendezett tudományos ülészaknak a jelentőségét, utalva arra, hogy a püspök által hátrahagyott óriási életművel nem csupán érdemes, hanem kell is foglalkozni. A kiadott kötet egy válogatott forrásgyűjtemény, így nem is tekinthető szekunder forrásnak, ugyanis csupán az előszó tartalmaz néhány kommentárt a szövegekre vonatkozóan, de a

---

¹⁶ Barcza József (szerk.) – Révész Imre: Vallomások. Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok 1944-1949. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Budapest, 1990.

¹⁷ Kocsis Elemér – Révész Imre, az egyházkormányzó; Czeglédy Sándor – Révész Imre, az igehirdető; Barcza József – Révész Imre, az egyháztörténész. In. *Confessio*. 1989/3. 11-31.

továbbiakban a szerkesztő azokat megjegyzések és elemzés nélkül, teljes szöveggel közölte. A kötet első fele tartalmazza Révész teológiai önéletrajzát, ami életének fontos állomásain városokhoz kötve vezet végig az olvasót. Ebben a szerkezeti felépítésben az utolsó fejezet a *Debrecen* címet viseli, ebben tér ki – az akkor hat éve tartó – püspöki működésére is, mellyel kapcsolatban úgy fogalmaz, hogy „*Magáról a püspöki szolgálatomról annyi, hogy amióta végzem, azóta lett mindennapos élettextusom: a Jónás hiábavaló futása...*”.¹⁸ Ez az oka tehát annak, hogy ezt a textust a disszertáció címéül választottam, ugyanis a hagyaték vizsgálatával egyértelmű célom, hogy elsősorban Révész pozícióját világítsam meg és értékeljem, így a cím is egy olyan értékítélet, amelyet ő maga fogalmazott meg a püspöki működésének egészére nézve. A forrásgyűjtemény második felében olvashatóak azok a válogatott levelek, amelyek 1944-49 között keletkeztek, illetve az utolsó dokumentum a rövid végrendelet, ami temetésének körülményeiről rendelkezik. Jelen áttekintés szempontjából azért fontos ez a kötet, mert kulcsfontosságú dokumentumokat tartalmaz a püspöki működés kutatásához. Közvetlenül a rendszerváltozást követően a *Vallomások*¹⁹ megjelenése szintén abba az irányba mutatott, amelyet Révész születésének 100. évfordulójára szervezett konferencia kijelölt. Nevezetesen, hogy a püspök munkásságának feldolgozása fontos feladat a magyar református egyháztörténet számára, s a néhány válogatott dokumentum kiadása csupán a legelső lépés az óriási életmű feldolgozása tekintetében.

2.2. Másodlagos forrás típusú munkák

A rendszerváltás előtti írások közül az egyik legfontosabb Kádár Imre *Egyház az idők viharában*²⁰ című kötete, ami amiatt is kuriózum, mert Révész életében jelent meg. Nem is hagyta szó nélkül Kádár munkáját, ugyanis a hagyatékban megtalálható a könyv egy példánya, ami Révész sajátja volt, tele széljegyzettel és kiemelésekkel. Ezen túlmenően pedig egy külön dokumentumot²¹ is szentelt a kötet elemzésének, amiben megfogalmazta, hogy mivel nem ért egyet, ezt az írást a későbbiekben részletesen tárgyalom majd. Kádár Imre, aki íróként és újságíróként közel állt a szocialista időszak Magyar Református

---

¹⁸ Barcza, 1990. 64.

¹⁹ A teológiai önéletrajz rövid elemzését lásd: Dezső Kinga Julianna - Az őszinteség-realizmus-áttetszőség koncepciója Révész Imre vallomásaiban. In. Új Nézőpont. 8. évf. 4. sz. 53-59.

²⁰ Kádár Imre – Egyház az idők viharában. Biblioteka Kiadó. Budapest, 1957.

²¹ TtREL.I.8.d_ifj. Révész Imre III. – Néhány megjegyzés Kádár Imre - Egyház az idők viharában című 1957 végén megjelent könyvére. 1959. szeptember 20-23.

Egyházához, mi több a budapesti teológiának is tanára lett, kötetében a Református Egyház viszontagságait igyekszik felvázolni az első világháborútól az 1956-os forradalomig. Az 1957-ben megjelent írás elsősorban korszellem narratívája szerint fogalmazta meg értékelését a tárgyalt korszakról. A mű sokkal inkább Ravasz Lászlót²² állítja a középpontba, mint sem Révész Imrét, ugyanis a Református Egyházban történt események – különös tekintettel a Horthy-korszak egészére – összeforrtak Ravasz személyével. Révész Imrét mindössze kilenc alkalommal említi a könyv, de nyilvánvalóvá válik, hogy az ő személye is különös jelentőséggel bír nem csupán a Tiszántúli Református Egyházkerület életében, hanem az országos egyházi és politikai életben is.

Első alkalommal a Horthy-korszak revizionista és antikommunista ígéhirdetéseinek tárgyalásakor említi Révész nevét, akinek tulajdonképpen felrója, hogy ő maga is beállt azok sorába, akik „szívük szakadtáig vallják a magyar Hiszekegyet”²³. A következő esetben a lelkészválasztással kapcsolatos egyházi belső vitáknál idézi Révész szavait, de fontos leszögezni, hogy egyik témánál sem viselte még a püspöki tisztséget, így ez nem áll szoros kapcsolatban az általam vizsgált időszakkal. A püspökség időszakával kapcsolatosan egy esetben említi Révészt: amikor az Országos Református Szabad Tanácsról az egyházkerületi közgyűlésen pozitívan nyilatkozott, majd pedig egy 1947-es nyilatkozatát idéz az egyház felelősségéről a zsidókérdés tekintetében. Révész püspökségének talán legjelentősebb eseményét, a Református Egyház és az állam között létrejövő Egyezmény aláírását egy mondat erejéig említi. Végül pedig a püspök utolsó meghatározó nyilvános szerepléséről ír néhány mondatot, amikor is 1949. április 14-én a debreceni Nagytemplomban az országgyűlés tagjainak jelenlétében tartották meg a Függetlenségi Nyilatkozat aláírásának centenáriumi ünnepségét. A püspök itt elhangzó beszédének²⁴ Kádár szerint azért is volt akkora visszhangja, mert Mindszenty Józsefet négy hónappal korábban ítélték el, s a püspök itt tulajdonképpen szöges ellentétét fogalmazta meg a Horthy-korszakban mondottaknak. Ezt követően egyetlen rövid bekezdésben tér ki arra, hogy a püspök 1949 májusában egészségi állapotára hivatkozva nem csupán a zsinat lelkészi elnöki pozíciójáról mondott le, hanem kerületétől és lelkészi tisztségétől is elbúcsúzott. A kötet összefoglalása a „hitből

---

²² Ravasz László a tárgyalt időszak legmeghatározóbb református egyházi vezetője, 1921-48 között töltötte be a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöki tisztségét, 1937-48 között a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventjének és Zsinatának lelkészi elnöke volt.

²³ Kádár, 1957. 59. Itt Kádár Révészt idézi, aki a Hit és élet című folyóirat hasábjain írta le ezeket a szavakat.

²⁴ A beszéd jelentőségét és elhangzásának körülményeit a 8. fejezetben részletesen vizsgálom. A beszéd egésze nyomtatásban is megjelent, ld. Az egyház a nemzeti függetlenség és a béke mellett – Dr. Révész Imre és Bereczky Albert püspök beszéde. Református Egyetemi Konvent.

fakadó engedelmesség útja” alcímet viseli, amely egyértelműen arra utal, hogy 1949 után az egyháznak engedelmeskednie kellett a Rákosi-korszak önkényének, ha életben akart maradni. Kádár ezt az időszakot egyértelműen pozitív színben láttatja szemben a Horthy-korszak egyházával, amit irredentának, nácibarátnak, szovjetellenesnek és antiszemitának bélyegez. A mű azért lényeges jelen vizsgálat szempontjából, mert a Kádár által vizsgált „viharos időszak” egyik legmeghatározóbb egyházi vezetője volt Révész Imre, mégsem kap akkora teret az egyes események tárgyalásánál, s ha kap, akkor sokkal inkább a jobboldalra tolja Révész ideológiai hovatartozását. Ebben a tekintetben tehát abszolút hiányos írás, amit terhel a marxista szempontok által meghatározott narratíva is.

*Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből*²⁵ című tanulmánykötet egy olyan tanulmánykötet-sorozat utolsó, ötödik részeként jelent meg, melynek alapvető célja – ahogyan azt az előszó is meghatározza – a Magyarországi Református Egyház létrejöttének (1567) 400 éves jubileumáról való megemlékezés volt. A kötet egyik szerkesztője az a Bartha Tibor volt, aki a szocializmus időszakának egyik „békepüspöke” volt, nem meglepő tehát, hogy az írások javarészt a marxista történetírás terminológiáját használva értékelték a címben megjelölt több mint száz évet, különös tekintettel a második világháború utáni eseményekre, az állam és egyház viszonyának rendezésére. Mivel Révész Imre egyértelműen központi szereplője volt az eseményeknek, így mindenképp fontosnak tartottam bevonni a vizsgált források sorába a tanulmánykötetet, újfent arra keresve a választ, hogy a szerzők milyen mértékben emelték ki a püspök szerepét az események alakulásának elemzése során.

Mivel a kötet elektronikusan is elérhető²⁶, így a névre történő kereséssel rögtön feltűnik, hogy a 174 „Révész Imre” találat messze a legtöbb az ebben a fejezetben vizsgált művekhez képest. Még abban az esetben is, ha ebből a számból kivonjuk azt a 35 találatot, ami a püspök nagyapjára vonatkozik, ugyanis id. Révész Imre a kötet első felében vizsgált időszakban (19. század második fele) szintén meghatározó alakja volt a Magyarországi Református Egyháznak. Mivel a kötet a három nagy fejezetén (1867-1918, 1919-1948, 1949-1978) belül nem kronologikusan, hanem tematikusan tárgyalja az egyház eseményeit, így Révész Imre püspökségének eseményíve sem vázolható fel az évek egymásutániségának

---

²⁵ Bartha Tibor – Makkai László (szerk.) – *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből*. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest. 1983.

²⁶

https://en.mandadb.hu/dokumentum/882815/Tanulmányok_a_Magyarországi_Református_Egyház_1867_s_1978_közötti_történetéből_2.pdf (utolsó letöltés: 2024. 06. 02.)

alapján, sokkal inkább a különböző témakörök kapcsán elfoglalt álláspotja derül ki az alfejezetek olvasása során.

Elsőként a politikai életben betöltött szerepe jelenik meg abszolút pozitív színben, melynek kapcsán az egyre inkább erősödő antiszemitizmus elleni kiállását említi a kötet, majd az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívásában és a háború utáni újjáépítésben vállalt szerepét. Az állammal megkötött egyezmény aláírásához vezető utat is Révész főszereplésével írja le, ellentétben a fejezetben vizsgált művekkel, amelyek szinte csak az aláírás aktusára korlátozzák Révész szerepét. A magyar kultúra és a reformátusság kapcsolatának vizsgálata során Révészt, mint történettudóst említi, aki a „református történelemszemléletet” érvényesítette munkáiban. Teológiai látásával kapcsolatban a szerző többször idéz a püspök műveiből, alátámasztva Révész azon cselekedeteit, amit püspöksége során a *„népe és a világ iránt való teljes keresztyén felelősséggel tett”*, és kiemeli továbbá az új református énekeskönyv szerkesztőbizottságában betöltött elnöki szerepét is.

A kötet a már említett Révész-beszédre, ami 1949. április 14-én hangzott el a Nagytemplomban, a püspök bizonyágtételként és politikai hitvallásként hivatkozik, s egyházkormányzói tevékenységének méltó lezárásaként említi. Révész Imre egyháztörténeti érdemének tekinti a *„szocialista társadalom melletti döntését”* és a *„legújabbkori egyháztörténet legkiemelkedőbb, alakját”* látja a püspökben. Nem lehet tehát elvitatni a tanulmánykötettől a Révész-központúságot, szinten minden alfejezetében említésre kerül, s az említett jelzők egyértelműen arról árulkodnak, hogy a szerzők a szocialista narratíva szerint pozitív szereplőként hivatkoztak a püspökre, így a Kádár Imre művével ellentétben sokkal inkább az ideológiai bal oldalon láttatja Révész Imre személyét. Szemben Ravasz Lászlóval, aki jelentősége ellenére kevés teret kap a kötetben, s leggyakrabban Révésszel szemben elfoglalt pozíciója válik hangsúlyossá, ami nem feltétlenül volt így (a későbbiekben kettejük kapcsolatára is kitérek).

A harmadik, rendszerváltás előtti irodalomból kiemelendő kötet Kónya Istvánnak *A „keskeny úton” a „szolgáló egyház” felé*²⁷ című munkája. Ahogyan azt a kötet borítója is leírja, Kónya István mellett, hogy a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem marxizmus-leninizmus tanszékének vezetője, a kálvinizmus marxista kutatója is volt. Vallástörténészként működött abban az időszakban, amikor nem a vallásra, sokkal inkább az ateizmusra való nevelés állt az oktatáspolitikai középpontjában²⁸, így a szerző

---

²⁷ Kónya István – *A „keskeny úton” a „szolgáló egyház” felé*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1988.

²⁸ Id. Horváth Attila – *A szovjet típusú diktatúra oktatáspolitikája Magyarországon*. In. Polgári Szemle. 12. évf. 2016/1-3.

kálvinizmus-vizsgálata és egyéb, egyháztörténeti kutatásai sem történhettek ettől eltérő szempontok alapján.

Kónya István műve Kádáréhoz hasonlóan egyértelműen Ravasz-központú, s a Református Egyházban történt eseményeket a zsinat lelkeszi elnökének – véleménye szerint Horthy-fasiszta – tevékenységével azonosítja vagy azon keresztül láttatja.²⁹ Révész Imre nevével először az 52. oldalon találkozhatunk egyetlen bekezdés erejéig, ahol a szerző a püspök kivételes voltát említi meg abból a szempontból, hogy ő volt az egyetlen, aki az egyházi vezetők közül élére állt a szovjetek által elképzelt demokratikus átalakítás lebonyolításának azzal, hogy közreműködött az Ideiglenes Nemzetgyűlés megszervezésében és aláírta az állam és az egyház között létrejövő Egyezményt. A rövid említést követően egyetlen olyan alfejezet található a könyvben, ahol hosszabb gondolatmenet olvasható Révész Imrével kapcsolatosan. A „Szolgálatunk” című időszakos napilap indulásakor komoly vita bontakozott ki a sajtótermék hasábjain az egyház és állam viszonyrendszeréről, mely vita indítója maga Révész Imre volt azzal a cikkével³⁰, ami eredetileg a Debreceni Protestáns Lapban jelent meg. Ebben a cikkben Révész 12 pontban vázolta fel saját koncepcióját a témával kapcsolatosan, s ezt Kónya úgy értékelte, hogy teljes mértékben reális program volt már az előtt, mielőtt az állam és az egyház Egyezményéről bármiféle tárgyalások elkezdődhettek volna. Ezekkel a gondolatokkal – írja Kónya – Révész mindkét félnek segítségére kívánt lenni és a megoldás felé terelni az ügyet. Kiemelte továbbá a tény, miszerint a 12 felvázolt pontot egy hivatalban lévő református püspök írta, ennek fényében még nagyobb a jelentősége, s ezzel egyértelműen utalt Révész Ravasszal szembeni, vélt álláspontjára.

Hasonlóképpen a szocialista berendezkedés szempontjából pozitív szereplőként tünteti fel a szerző a püspököt az állam és az egyház között létrejövő egyezmény aláírásának kapcsán, holott Révésznek tulajdonképpen nem lehetett más választása. 1948. április 28-án Ravasz László lemondott mind a Zsinat lelkeszi elnöki, mind a Dunamelléki püspöki tisztségről, így a Zsinat alelnökeként Révészre hárult a feladat, hogy két nappal később, április 30-án aláírja az Egyezményt. Kónya a dokumentum pontjait lábjegyzetben teljes szöveggel közölte, majd elemezte annak jelentőségét. A történetekkel semmiféle

---

²⁹ Kónya István egy jóval korábbi műve (Kónya István – A magyar református egyház felső vezetésének politikai ideológiája a Horthy-korszakban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.) is hasonló logikára épül, amelynek a címe alapján a református püspökök politikai ideológiájának vizsgálatát kellene tartalmaznia, ezzel szemben az egész mű Ravasz László politikai ideológiájának elemzésére épül, szót sem ejtve a szintén kiemelkedő jelentőségű tiszántúli püspökről.

³⁰ Révész Imre – Szabad egyház szabad államban. In. Debreceni Protestáns Lap, 66. évf. 1946. április 15.

összefüggést nem feltételezve a szerző a fejezet végén megemlíti, hogy Révész még 1948 őszén kérte nyugdíjazását.

Kónya István műve bár szintén méltatlanul kevés teret engedett Révész jelentőségének, de lényegesen több szó esik róla, mint Kádár Imre művében. Főként az állam és egyház viszonyának elemzésekor tért ki hosszabban a püspök szerepére és a kérdésben elfoglalt álláspontjára, s többnyire olyan képet festett, amelyen keresztül az új államrendszer kialakulását támogató Révészt ismerhetjük meg. A kérdés korszerű vizsgálata során, a későbbi fejezetekben feltehetően sokkal árnyaltabb lesz a kép, így a vizsgált mű kapcsán – ahogy az előzőeknél is – szintén egyetlen dolgot érdemes kiemelni: a marxista történetírás narratívájának problematikus voltát.

A rendszerváltást követően a már említett Révész Imre ülészak volt az első akkordja a modernkori kutatásoknak, ezt követően pedig Fürj Zoltán volt az, aki igyekezett az elérhető levéltári forrásokra támaszkodni kutatása során. *Fürj Zoltán tanulmányait* azért szükséges mindenképpen megemlíteni a kutatási előzmények tárgyalása kapcsán, mert ezek jelentik az első, valóban történelmi módszertannal dolgozó, elemző írásokat. Bár a hat – Révész Imréhez közvetlenül vagy közvetetten kapcsolódó – tanulmány közül az első még a rendszerváltozást megelőzően jelent meg (1986), azonban semmiképp sem mondható marxista szemléletűnek, így ezt az írást is ebbe az alfejezetbe szükséges beemelni. Négy írás³¹ az iskolák államosításának ügyével, egy³² az 1945-ös püspökválasztással foglalkozik, egy³³ pedig a már említett, 1990-ben kiadott teológiai önéletrajznak és az ezzel együtt megjelent válogatott kéziratoknak a recenziója. A rendszerváltozást követően Révésszel kapcsolatosan – mondhatni – Fürj munkái az első mélyfúrások, amelyekben megjelenik a történetírói narratívának az a fordulata, ami már nem szovjetbarát püspökként és a rendszer kegyeltjeként hivatkozik Révészre. Tanulmányai abból a szempontból is előrelépést jelentenek a tudományos ülészakon elkezdett munkában, hogy Fürj levéltári forrásokat, sajtótermékeket, illetve szekunder forrásokat is bevont a vizsgálatba, ennek köszönhetően az ő tanulmányai – túlmutatva a kortársak visszaemlékezésein és a forráskiadványon – tükrözik a ténylegesen objektivitásra törekvő, elemző történetírói munkát.

---

³¹ Fürj Zoltán – Révész Imre „Bizalmas utasítás”-ának keletkezéséről. In. Magyar Pedagógia. 1986/3-4. 424-430.; Fürj Zoltán – Az iskolák államosítása és a Református Egyház. In. Theológiai Szemle. 34. évf. 3. sz. 1991. 162-167.; Fürj Zoltán – Egyház – iskola – államosítás. In. Magyar Tudomány. 1992/10. 1206-1218.; Fürj Zoltán – A felekezeti iskolák államosításának előkészítése 1945-1948. In. Társadalmi Szemle. 47. évf. 8-9. sz. 1992. 87-96.

³² Fürj Zoltán – Egy püspökválasztás történetéhez. In. Szabolcs-Szatmári Szemle. 1990/2. 186-194.

³³ Fürj Zoltán – Vallomások: Révész Imre tanúságtétele 1944-1949 között. In. Alföld. 42. évf. 7. sz. 1991. 78-81.

Fürj Zoltánt követően Tibori János volt a következő olyan kutató, aki szintén a levéltári források fontosságára alapozott. Tibori nagy munkára vállalkozott, amikor kísérletet tett arra, hogy négy kötetben publikálja a Tiszántúli Református Egyházkerület történetét. Az általam vizsgált mű, *A Tiszántúli Református Egyházkerület története 1944-1957*³⁴ nyitotta a sort, tehát Tibori kutatásai 1944-től tárják fel az egyházkerület eseményeit, majd ezt követően három kötet az 1957-1965, 1966-1975, illetve az 1975-1986 között eltelt nagyjából tíz éves periódusokat állítja vizsgálatának középpontjába. Az egyes kötetek kezdő és befejező dátumának magyarázata jelen vizsgálat szempontjából – mondhatni – mellékes, a vizsgált köteté azonban magyarázatra szorul. A szerző 1944-es kezdő évszámot a „kettős megszállás éveként” aposztrofálja, amikor is a Tiszántúli Református Egyházkerület, s annak elsőszámú vezetője, Révész Imre is a politikai események középpontjába került. Az 1957-es záró évszám pedig az 1956-os forradalom és annak az egyházkerületben érzékelhető hatásai miatt jelenthetett cezúrát és ezzel együtt a vizsgált periódus végét is.

Révész Imre tizenegy évet felölelő püspöki működéséből öt év esik a kötet által kijelölt időintervallumba, s talán nem túlzás azt állítani, hogy ez az egyházkormányzói tevékenység legjelentősebb öt éve. Tibori részletesen írt a magyarországi egyházak zsidómentő tevékenységéről, különös tekintettel abban Révész teológiai és gyakorlati állásfoglalására. A kötet II. fejezetének 2. alfejezete „*A Tiszántúl püspökének számadása 1944 őszéről*” címet viseli, amelyben mintegy Révész cselekedetein keresztül láttatta az eseményeket, főként egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvekre, illetve levelezésekre támaszkodva. A szerző igyekezett a források segítségével egy minden addiginál objektívebb képet mutatni abban a tekintetben is, hogy Révészt jogtalanul vádolták a szovjetbarát magatartással. Írt az Ideiglenes Nemzetgyűlésben betöltött szerepéről, illetve a püspöki tisztújítás körülményeiről, amikor is Révész harmadik alkalommal választatott meg a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöki pozíciójára. Kitért Révész kétségbeesett próbálkozásaira a szovjet erőszak megállítására ellen, melynek ékes példája a könyvtárak és múzeumok feldúlása és a református lelkészek internálása elleni kiállítás volt. Tibori felhívta a figyelmet arra az egész addig nem említett tényre, miszerint Révész utolsó püspöki éve – különös tekintettel az Egyezmény aláírására – kényszerű cselekedetek sorozata volt, nem pedig állásfoglalás az államszocializmus kiépítése mellett.

---

³⁴ Tibori János – *A Tiszántúli Református Egyházkerület története 1944-1957*. A Debreceni Református Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanulmányi Füzetek 34. Debrecen, 1995.

Az 1995-ben megjelent kötet az első olyan munka, ami széleskörű forrásfeltárást végzett a vizsgált időszakra vonatkozóan és az addigitól egészen eltérő módon mutatta be a püspök tevékenységét. Abban a tekintetben méltó folytatása az 1989-es ülészak alkalmával elkezdett munkának, hogy számos olyan forrást elemzett Révész püspöki működésével kapcsolatban, ami addig nem képezte történelmi munka vizsgálati tárgyát. S bár nem kifejezetten Révész-fókuszú mű és nem is a püspöki működés kezdetétől (1938) vizsgálta az eseményeket, de mivel a Tiszántúli Református Egyházkerület történetét ebben az időszakban természetesen határozta meg az azt vezető püspök tevékenysége, így személye igen nagy hangsúlyt kapott számos fejezetben. Kutatásom szempontjából a Tibori János által vizsgált források fontos támpontot jelenthetnek, de egy Révész-központú munka megírása során revideálásra szorulnak. Ami az előnye, az a legnagyobb hátránya is a kötetnek, ugyanis a források idézése és egymás utáni felsorakoztatása semmiképp sem nevezhető elemző-értékelő munkának. Beszédes mondat azonban a szerző részéről az, miszerint „*a kortörténet azonban még ma is adós Révész Imre 1938-1949-ig terjedő püspöki szolgálatának értékelésével*”³⁵, mely munkára disszertációm elkészítésével én magam vállalkozom.

*A Magyarországi Református Egyház története 1918-1990*³⁶ című tanulmánykötet Tibori János művéhez képest egy sokkal tágabb időszakot tett vizsgálati tárgyává, s ezt már nem csupán a Tiszántúli Református Egyházkerületre, hanem az egész Magyarországi Református Egyház eseményeire vonatkoztatta. Abban is különbözik az előzőekben vizsgált munkától, hogy nem összefüggő, kronologikus sorrendben haladó szöveget tartalmaz, hanem olyan tanulmányok összessége, amely sokkal inkább egy nagyon széles spektrumú tematikus bontásban elemzi az egyes kérdéseket a teológiai irányzatoktól a gyülekezeti élet bemutatásán át a különböző egyháztörténelmi vizsgálatokig.

Jelen vizsgálat szempontjából a kötet érdekessége, hogy egy alfejezet³⁷ szentelt Révész Imre 1944-45-ös tevékenységének és jelentőségének, szerzője pedig az a Barcza József volt, akiről korábban már említést tettem. Barcza folytatta tehát a megkezdett munkát³⁸, s tanulmányában a püspök négy témakörben elfoglalt álláspontját igyekezett

---

³⁵ Uo. 210.

³⁶ Barcza József – Dienes Dénes (szerk.) – A Magyarországi Református Egyház története 1918-1990. A Sárospataki Teológiai Akadémia Egyháztörténelmi Tanszékének kiadványai, 4. köt. Sárospatak, 1999.

³⁷ Uo. 143-155.

³⁸ Révész Imre 1944-45-ös tevékenységéről Barcza József egy korábban kiadott tanulmányában is értekezett. ld. Barcza József – Révész Imre püspök és az 1944-45-ös változások. In. Történelmi Tanulmányok. 1993/2. 125-134.

felvillantani: zsidókérdés, újjáépítés, tiltakozások és a földreform, illetve állam és egyház kapcsolatának kérdése. Fontos levéltári forrásokra támaszkodott, de a kicsivel több, mint 10 oldal nyilvánvalóan nem engedett teret mélyebb elemzéseknek és az egyes témák kibontásának, azonban mindenképpen hasznos kiindulópontot jelent a későbbi kutatások szempontjából. A tanulmány zárómondataiban – Tibori Jánoshoz hasonlóan – Barcza is utalást tesz arra, hogy Révész Imre püspöki tevékenységének feltárása és megértése későbbi kutatások feladata lesz az akkor még zárolás alatt lévő iratok miatt.

A kötet tehát, ha csupán tíz oldal erejéig is, de külön alfejezetet szán Révész Imre jelentőségének a Magyarországi Református Egyház vizsgált 72 évén belül, ami természetesen azzal is magyarázható, hogy a kötet szerkesztői között található két neves tiszántúli professzor: Dr. Bölskei Gusztáv és Dr. Barcza József. A másik magyarázat pedig Révész valóban kiemelkedő jelentősége ebben az időszakban, így – mondhatni – a kötet hiányossága is, hogy csupán az 1944-45-ös eseményekkel összefüggésben tárgyalja behatóbban személyét.

A 2000-es évek kutatásainak egyik kiváló elemzése Szabó András Péter tanulmánya, ami a *Révész Imre „az idők viharában” (1944-1967)*³⁹ címet viseli. A tanulmány címe utal a már említett Kádár Imre kötet címére, s „*az idők viharában*” kifejezés alatt Debrecen hadszíntérré válásától (1944) Révész Imre haláláig (1967) terjedő időintervallumot érti. Írása középpontjában szintén a nevezetes „fordulat” áll, de nem a történetírói munkásságának fordulata, sokkal inkább személyiségének és tetteinek vizsgálata. Szabó igyekezett bemutatni azt az egyháztörténeti kontextust, amelyben Révész püspökként működött. Kitért Ravasz Lászlóval való kapcsolatára, az 1945-ös püspökválasztás körülményeire, politikai szerepvállalására középpontba állítva az állam és a Református Egyház kapcsolatát meghatározó Egyezmény aláírását. A szerző írásához felhasználta a már tárgyalt művek többségét, illetve egy olyan primer forráscsoportot, amelyet az addigi kutatások nem vizsgáltak: a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárának anyagait, főként a Ravasz Lászlóval való levelezést. Míg az eddig felsorolt munkák többnyire a helyi forrásokra koncentrálnak próbáltak választ találni néhány fontos, Révész Imre püspöki működésével kapcsolatos kérdésre, addig Szabó András Péter már egy budapesti gyűjteményben fellelhető dokumentumgyűjtést tett kutatása tárgyává, új irányt mutatva ezzel a későbbi vizsgálatoknak.

---

³⁹ Szabó András Péter – Révész Imre „*az idők viharában*” (1944-1967). In. *Protestáns Szemle*. 45. évf. 2003/2. 66-84.

A fent vizsgált másodlagos forrásokkal kapcsolatosan fontos megjegyezni, hogy bár van eltérés a rendszerváltás előtti és utáni szakirodalmak nézőpontjai között, nem lehet éles határvonalat húzni a két különböző korszakban született munkák között. A rendszerváltás előtti műveket is jegyezték olyan szerzők, akik a rendszerváltást követően is munkálkodtak/munkálkodnak, így nem tekinthető minden korábbi munka marxista szemléletűnek, fontosnak tartottam azonban felhívni a figyelmet a két korszak közötti lényeges különbségekre. Disszertációm megírásának célja tehát, hogy az 1938-tól 1949-ig terjedő püspöki működés időszakának eseményeit feldolgozzam, középpontba állítva magát Révész Imrét és az ő személyes forrásait. Ehhez a munkához pedig elengedhetetlen volt azoknak a másodlagos forrásoknak a bemutatása, amelyekhez képest elkészíthető egy valóban „*korszerű feldolgozás*” ifj. Révész Imre teljes egyházkormányzói tevékenységére, illetve politikai és közéleti szerepvállalására vonatkozóan.

2.3. Nekrológok

Révész Imre 1967. február 27-én hunyt el Budapesten. Halálhírére számos kortárs reagált az országos sajtóban, a Tiszántúlon pedig feltehetően nem volt olyan napilap és folyóirat, ami ne emlékezett volna meg egy rövid hír erejéig a püspök munkásságáról, életéről. Ezeket nem kívánom jelen alfejezetben felsorolni, csupán az olyan, hosszabb lélegzetvételű írásokat, amelyeket többnyire pályatársak írtak és országos hírű folyóiratokban jelentek meg.

A Magyar Tudományos Akadémia tagja lévén az intézmény folyóiratában, a *Magyar Tudományban*⁴⁰ a neves debreceni illetőségű agrártörténész és szintén akadémiai tag, Szabó István emlékezett meg pályatársa munkásságáról. A püspökség időszakát és annak értékelését abszolút kerülte az írás, csupán történetírói munkásságának különböző állomásait méltatta, s az egyházkormányzói tevékenységet is csupán annak fényében említette. Nevezetesen, hogy Révész a püspöki tisztség viselése miatt nem tudta befejezni a több kötetesre tervezett *Magyar Református Egyháztörténet* című munkáját, s hogy a püspökség időszakára eső „*felszabadulás*” milyen új fejezetet nyitott Révész történetírói munkásságában.

---

⁴⁰ Szabó István – Révész Imre 1889-1967. In. Magyar Tudomány, 1967/12. 784-786.

A szintén debreceni, Szabó István köréhez tartozó etnográfus és történész Balogh István az *Alföld*⁴¹ folyóiratban írt megemlékező sorokat Révész Imréről. A nekrológ nyitómondata, miszerint Révésznek három különböző korszakban kellett helytállnia és másoknak utat mutatnia, nagyon világosan ítélte meg 1967-ben a 20. század valóságát. Annyiban szorul kiegészítésre, hogy a Horthy Miklós, Rákosi Mátyás és Kádár János nevével fémjelzett időszakok megfelelő történelmi távlatból szemlélve igen terhelt periódusai a magyar történelemnek. Balogh írásában a szocialista államrendszerhez való viszony szempontjából méltatta a püspök munkásságát, mondván, hogy „*Révész Imrénél hivatottabb szószólója a felszabadulásnak nem sok akadt akkor az értelmiség körében*”. Jelentősnek és eredményesnek ítélte azt a közéleti szerepvállalást, amit Révész a Nemzeti Bizottságban és Ideiglenes Nemzetgyűlés előkészítésében betöltött.

Pamlényi Ervin, az ugyancsak pályatárs történész a *Magyar Nemzet*⁴² hasábjain írt „*kései búcsúztatót*”, ami már Révész temetését követően látott napvilágot, s főként tudományos pályafutását illetve elismerő szavakkal. A püspökség időszakáról csupán annyiban tett említést, hogy Révész üdvözölte az Ideiglenes Nemzetgyűlés létrehozásával kezdődő változásokat és maga is elindult a marxizálódás útján. A rendszerváltozás előtti irodalom áttekintése során kitűnik Pamlényi egyértelmű állásfoglalása, hiszen ő az egyetlen, aki úgy fogalmazott, hogy Révész nem lett egy csapásra marxista történész, hanem fokozatosan építette be munkásságába a marxista gondolatiságot és írásaival próbált megfelelni a korszak tudományos diskurzusának.

Bucsay Mihály, aki Debrecenben szerzett teológiai doktorátust, s Révész pályatársa volt, az ökumenikus teológiai folyóiratban, a *Theologiai Szemlében*⁴³ írt hosszabb megemlékezést a püspökről. Bucsay az 1990-ben megjelent teológiai önéletrajz alapján tekintette át a püspök életét, megemlítve annak fontosabb állomásait, s ebben csak röviden tért ki arra az időszakra, amikor „*egyházkerülete a legmagasabb őrhelyre állította*”. A szerző Révész zsinati-presbiteri elvű működését emelte ki a püspökség időszakából, s azt, hogy nem sikerült elérnie a szuperintendensek élethosszig tartó választási metódusának megváltoztatását. Ezen túlmenően pedig utalt arra is, hogy a püspök az elsők között volt akkor, amikor a háború utáni élet újraindítását kellett napirendre tűzni. Egy nagyon beszédes, napjainkban is helytálló, értékelő mondatot érdemes kiemelni Bucsay írásából, miszerint „*amit Révész Imre magára vállalt (...) határán van az emberileg elhordozhatónak*”.

---

⁴¹ Balogh István – Dr. Révész Imre 1889-1967. In. *Alföld*, 1967/4. 93-94.

⁴² Pamlényi Ervin – Kései búcsúztató – Emlékezés Révész Imrére. In. *Magyar Nemzet*, 1967/67. 12.

⁴³ Bucsay Mihály – Révész Imre 1889-1967. In. *Theologiai Szemle*, 1967/3-4. 83-86.

Földes Éva, neveléstörténész a marxista történetírói narratívának megfelelő megemlékezést írt *Magyar Pedagógia*⁴⁴ hasábjain, s Révészt elsősorban, mint a szerkesztőbizottság tagját és tanítót búcsúztatja. Az írás központi eleme Révész Imrének a már említett, püspökségének időszaka alatt kiadott „bizalmas utasítása”, melyet a pedagógusokhoz intézett 1944-ben, s amelyről a későbbiekben bővebben írok. Földes szerint a püspökből a „pedagógiai haladás úttörője” lett, s halálával egy „igaz szocialista nevelő távozott”, így a nekrológok közül ebben az írásban érzékelhető legerőteljesebben a Révészt teljes mértékben marxizálódott egyháztörténésznek beállító elbeszélői mód.

Dr. Kathona Géza, aki teológusként és egyháztörténészként jól ismerte Révész munkásságát, a Református Egyház folyóiratba írt nekrológot⁴⁵ 1967-ben. Kathona csak és kizárólag történeti munkásságát méltatta és csak szuperlatívuszokban írt a püspök egyháztörténeti működéséről olyan szerzőként ábrázolva, mint akinek „Átfogó szelleme egyetemes távlatokban szemlélte a múlt jelenségeit, ezért eredményei a nemzeti történet szempontjából is hézgapótlóak voltak, amiért nem nélkülözte a világi megbecsülést sem.”. A folyóirat ugyanezen számában, rögtön Kathona írását követően megjelent egy másik megemlékezés⁴⁶ is annak az embernek a tollából, aki a családján kívül talán a legjobban ismerte. Ez nem volt más, mint Szabó Gábor, aki nem csak tanítványa volt, de gyakornoka, majd püspöki titkára is lett, s egészen az 1949-es nyugdíjba vonulásig követte testközelből Révész munkásságát, s nem csak munkásságát, hanem magát az embert is. Éppen ezért nekrológja nem a történetírásáról vagy püspöki működéséről szól, hanem arról az emberről, akire úgy emlékezett, hogy beteges és gyenge fizikumú volt, de született professzorként és nagy teherbírású püspökként működött, s szigora ellenére kiváló humorral rendelkezett. Ebben az írásban kerül tehát legközelebb az olvasóhoz emberi mivoltában Révész Imre, akiről kevés hasonló jellemzés maradt fenn.

A hagyatékban megmaradt egy olyan megemlékezés⁴⁷, amelyik nem rögtön Révész Imre halálát követően íródott, hanem 1978-ban, püspökké választásának negyvenedik évfordulója alkalmából. Az író, Makkai László történész volt, aki annak a Makkai Sándornak volt a fia, aki 1926-1936 között az Erdélyi Református Egyházkerület püspöki tisztségét töltötte be. Ez az írás is főként a történetírói munkásságát méltatja, kitér azonban a

---

⁴⁴ Földes Éva – Dr. Révész Imre 1889-1967. In. *Magyar Pedagógia*, 1967/1. 2-3.

⁴⁵ Kathona Géza - Emlékezés Révész Imrére, az egyháztörténetíróra. In. *Református Egyház*. 19. évf. 7-8. sz. 165-166.

⁴⁶ Uo. Szabó Gábor – Révész Imre az ember. 166-167.

⁴⁷ TtREK R 7539_2 – Makkai László – Révész Imre 1889-1967.

püspökség 1944 utáni időszakára (az 1944 előttire ez az írás sem), s méltatja Révész olyan minőségében is, mint aki elsőként vett részt a háború utáni újjáépítésben és szerepet vállalt az Ideiglenes Nemzetgyűlésben mind házigazdaként, mint pedig képviselőként. Ezt a fajta hozzáállását Makkai a kálvinizmusból eredeztette, s végső konklúzióként azt emelte ki, hogy munkásságának középpontjában mindig az Ige állt. Fontos megállapítása az írásnak, miszerint „*Személyét és művét életében és halála után széles körű megbecsülés, de nem egy esetben következtelenség, a túlságosan gyors fordulatok vádja is kísérte.*”

Az megemlékező írások kivétel nélkül kortársak tollából születettek, mindannyian ismerték Révész Imrét, így mindegyik írás elsősorban a szubjektív megítélésen. Közülük többen történészek, így nem meglepő az sem, hogy főként történetírói munkásságát állítják a méltató szavak középpontjába. Ez lehet az egyik oka annak, hogy a püspöki működés minősítése ezekben az írásokban elmarad, a másik pedig feltehetően az, hogy mivel 1945, s még inkább 1948 a politikai és tudományos életben is cezúrát jelentett, így nem is vállalták és nem is vállalhatták az az előtti időszak értékelését. Lényeges szempont, hogy ezek nem elemző munkák, sokkal inkább emlékező írások, így nem nevezhetőek kutatási előzménynek, sem másodlagos forrásnak, amiatt fontos azonban kitérni rájuk, mert képet kapunk arról, hogy a kortársak milyenek látták Révész Imrét.

3. Révész Imre útja az egyházkerületi székig⁴⁸

Ifj. Révész Imre 1889-ben látta meg a napvilágot Pápán és 1938-ban került a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöki székébe. Az egyházkerületi igazgató sokrétű utat járt be tanulmányai, majd egyháztörténeti és lelkészi működésének szempontjából is, míg 49 éves korára Magyarország legkiterjedtebb és legtöbb hívet számláló református egyházkerületének vezetésére jelölték. Családjának nem az első nagynevű egyházi szereplője volt, ugyanis édesapja is viselte a püspöki tisztséget, bár ő a Tiszáninneni Református Egyházkerület élén, s nagyapja, id. Révész Imre is kora meghatározó egyházi személyisége volt, aki kulcsszereplője lett annak az egyházjogi harcoknak, melyet a magyar protestantizmus a bécsi kormányzattal vívott 1856 és 1861 között.

Kutatásom egésze ugyan ifj. Révész Imre püspöki működését világítja meg különböző aspektusokból, egy áttekintő fejezet erejéig azonban szükségesnek tartom vázolni

---

⁴⁸ A disszertáció-fejezet tanulmány formájában megjelent: Dezső Kinga Julianna - Ifj. Révész Imre útja az egyházkerületi székig (1889–1938). In. Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.) – Hagyomány, Identitás, Történelem 2022. KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet. Budapest, 2023. 517-532.

azt az utat, amely az egyházkormányzói székig vezetett. Jelen fejezetben tehát a fent említett ősök, a családi háttér, a származás vázlatos bemutatására vállalkozom, illetve annak ismertetésére, hogy hol és milyen tanulmányokat folytatott, majd milyen jelentősebb mérföldkövek jelölték ki útját az 1938-as püspökké választásig. Az említettek bemutatásában elsősorban Révész önéletrajzi írása lesz segítségemre, ugyanis személyes visszaemlékezése megadja élete fontosabb eseményeinek ívét, mely visszaemlékezésre támaszkodva a kéziratári és levéltári forrásokat, illetve a szekunder forrásbázist hívom segítségül a minél teljesebb kép kialakításához. A primer forrásokat elsősorban a TtREL anyagai és a TtREK Kézirattárának dokumentumai jelentik. Ez a vázlatos életrajzi áttekintés vélhetően segít megérteni, hogy milyen fiatalkori hatások érték, s ezek közül melyek voltak azok, amelyek hatottak később a püspöki székben meghozott döntéseire is.

3.1. Család, származás, gyerekkor

Ahogy az a fejezet bevezető soraiban is említettem, Révész Imre nem volt családja homo novusa, ugyanis évszázadokra visszamenőleg számos értelmiségi volt egyenesági felmenői között mind apai, mind anyai ágon. Apai nagyapja ugyanezt a nevet viselte, s az iránta mutatott tisztelet és munkásságának méltó módon történő megörökítése fejeződött ki abban, hogy születésének 100. évfordulójára az unoka maga készítette el a nagy egyházfi életének monográfiáját.⁴⁹ Ennek első fejezetében⁵⁰ írt a Révész család származásáról, a nemesi cím elnyeréséről, sőt a családi címer kinézetéről is. Eme leírás szerint a família nemességszerző felmenője a Szabolcs vármegyei Révész Tamás volt, akinek 1659-ben I. Lipót adományozott nemeslevelet, kiemelve őt a jobbágyi sorból. Címerük egy zöld mezőben ágaskodó, görbe kardot tartó kétfarkú arany oroszlánt ábrázol piros-zöld és arany-zöld sisakdísszel, illetve az ötágú koronás sisakból kiemelkedő ugyanolyan oroszlánnal. (A nemesi oklevél átirata⁵¹ – amelyet feltehetően valamelyik korábbi felmenő készített el – megtalálható a TtREL által őrzött, főként az id. Révész Imrére vonatkozó, de családtörténeti adatokat is tartalmazó dokumentumok között.) Már az 1700-as évek első felében volt olyan felmenő, nevezetesen Révész András, aki református lelkipásztor volt a beregi

---

⁴⁹ Révész Imre – Révész Imre élete (1826–1881). Debrecen Sz. Kir. Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda Vállalata. Debrecen, 1926.

⁵⁰ Uo. 1–7.

⁵¹ TtREL. I. 25. id. Révész Imre-féle gyűjtemény c. Révész családra vonatkozó iratok – Révész család nemesi oklevelének átirata

egyházmegyében. Révész úgy fogalmazott családjáról, hogy „*egy volt ama számos tiszavidéki kálvinista nemes famíliák közül, amelyek a [...] parasztságból [...] emelkedtek a populus Verbőczyanus soraiba, s [...] gerincoszlopává lettek a magyar nemzeti öntudatnak, s az egyházi és világi művelődésnek*”.⁵²

Ez a „gerincoszlop” nevelt ki olyan személyeket, mint Révész édesapja, Révész Kálmán, aki a Tiszáninneni Református Egyházkerület püspöke volt (1918–1931); nagyapja, a már említett id. Révész Imre, a korabeli protestáns szellemi élet és a pátensharc kiemelkedő alakja; dédapja, Révész Pál, aki iskolamester volt Tiszadobon, majd jegyző Újfehértón, Tégláson és Nagykállóban; illetve ükapja, Révész János kiskunhalasi kisbirtokos és tanító volt. De nem csupán a Révész-ág bővelkedett olyan személyiségekben, akik meghatározó alakjai lettek az egyházi és világi művelődésnek, ugyanis apai nagyanyja, Vecsey Johanna ebből a szempontból hasonlóképpen kiemelkedő felmenővel rendelkezett. Az ő édesapja az a Vecsey József volt, aki a Debreceni Református Kollégium után Göttingenben is tanult, visszatérve a filozófia tanára, majd a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja lett; nagyapja, szintén Vecsey József, debreceni városi szenátor volt; dédapját, Vecsey Sámuelet, aki Debrecen mellett Lőcsén és Franekerben is tanult, tiszántúli szuperintendenssé választották; ükapja, Vecsey János pedig amellet, hogy ő is külföldi egyetemen tanult (Utrecht), szintén a Tiszántúl szuperintendense lett.⁵³

Ebből a „gerincoszlopból” származik tehát ifj. Révész Imre, aki a leírtak fényében tulajdonképpen a harmadik volt a családban, aki elfoglalhatta a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöki székét. Teológiai önéletrajzának első, „Kassa” címet viselő fejezetében⁵⁴ részletesen írt gyerekkoráról, s arról, hogy hogyan alakult neveltetése a kezdeti években. Az ebben foglalt információkra vonatkozóan tulajdonképpen nem ismeretes másik, hasonlóan részletes és személyes forrás. Az írásból kiderül, hogy Révész – bár élete első epizódjának meghatározó városa Kassa volt – hatéves koráig Budapesten, illetve nyaranta Debrecenben nevelkedett. Ennek az volt az oka, hogy édesanyját, Tima Honoriát két hónapos korában elvesztette, így az első hat esztendőben a Révész-nagymama, illetve nagynénje, Révész Gabriella és férje, dr. Hőgyes Ferenc viselték gondját. Édesapja, Révész Kálmán – aki 1892-ben kassai lelkipásztor lett – újraraházasodott, így Révészt hatéves korától

---

⁵² Révész, 1926. 2.; A 20. század első felében nem volt egyedülálló a Tiszántúli Református Egyházkerület püspökei között, hogy nemesi családból származtak (pl.: Hegyegi Kiss Áron, Erőss Lajos, Baltazár Dezső).

⁵³ Kovács I. Gábor (szerk.) – HIT – TUDOMÁNY – KÖZÉLET. A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914-1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2014, 103–105.

⁵⁴ Barcza (szerk.), 1990. 12–20.

édesapjával együtt mostohaanyja, Fáy Klára nevelte, akire önéletrajzában úgy emlékszik vissza, mint vér szerinti édesanyjára. Ebből a házasságból Révésznek négy féltestvére született, akikről a már említett, Kovács I. Gábor által szerkesztett adattár⁵⁵ közöl részletesebb információkat. Mind a négyen Magyarországon házasodtak, és az Amerikai Egyesült Államokba költöztek az 1900-as évek elején, a nagy kivándorlási hullám éveiben. Öccse és egyetlen fiútestvére, Révész Kálmán feleségével Pittsburghben telepedett le és épített karriert; legidősebb húga, Révész Klára Brunswickben élt és hunyt el, férje pedig az a Bor Jenő volt, aki az USA hadseregének térképésze lett; második húga, Révész Gizella Bogár Lajosnak, a toledói magyar református egyházközség lelkészének volt a felesége és Norfolkban hunyt el; legfiatalabb húga, Révész Ilona pedig vitéz Keresztfalvy Antal újságíró neje volt, Ohioiban hunyt el.

A testvérek közül Imre volt tehát az egyetlen, aki Magyarországon maradt, pontosabban 18 esztendő koráig a szülők mellett Kassán, ahol az elemi iskolát és a gimnáziumot végezte, s ahol „...a tiszántúli református parókiák egyszerű, puritán szelleme találkozott az abauji gentry familiáknak még a szegénységben is előkelő társadalmi légkörével”.⁵⁶ Szintén önéletírásának már említett „Kassa” fejezetében részletesen írt arról, hogyan formálták a tanulóévek református identitását, itt azonban annyit fontosnak tartok kiemelni, hogy elemi iskoláit evangélikus, míg a gimnáziumot a premontrei rend katolikus iskolájában végezte, s tulajdonképpen az őt itt ért hatások voltak azok, amelyek megerősítették és rendíthetlenné tették kálvinista hitében.

3.2. Evangélikusok, fehérpapok, hugenották – Az iskolai évek

Révész iskolás éveinek meghatározó helyszíne tehát Kassa volt, mivel itt végezte elemi tanulmányait az evangélikusoknál, ugyanis – ahogyan arra önéletírásában utal – a református elemi iskolát még azelőtt felszámolták Kassán, hogy édesapja megkapta ott a lelkészi állást. Az evangélikus elemi iskola számított elit iskolának, így a város értelmiségi rétege vallási hovatartozásra való tekintet nélkül járatta oda gyerekeit, s így tulajdonképpen Révész édesapja sem választhatott mást elsőszülött fiának. Az első iskolai évekre vonatkozó „Iskolai időszak értesítőkből”⁵⁷, amelyek tartalmazzák az érdemjegyeket, kiviláglik, hogy

---

⁵⁵ Kovács I. (szerk.), 2014. 106.

⁵⁶ Barcza (szerk.), 1990. 14.

⁵⁷ TtREK R 7489–7492 – Iskolai időszak értesítők.

Révész szellemi tehetsége már kisiskolás korában megmutatkozott. Ezt jól mutatja az is, hogy az első év végét lezáró értesítőbe az alábbi bejegyzés került: „*Igen törekvő fiúcska, csak az írásra kell több gondot fordítania*”, s ezt a megjegyzést az indokolta, hogy minden jegye „kitűnő” volt, a magyar írást és szépírást viszont „csak” jelesre sikerült teljesítenie. Harmadik osztályban pedig felsejlett az, ami később, a gimnáziumi évek alatt vált nyilvánvalóvá: a kiváló eszű fiú gyenge fizikummal rendelkezik, így a testgyakorlatra csupán hármasként megfelelő minősítést kapott. A negyedik elemi iskolai év értesítője nem került elő az általam vizsgált Révész-hagyatékából, ezért nem vonható le következtetés arra nézve, hogy milyen felkészültséggel indult el a gimnáziumi tanulmányok útján, az azonban sejthető az első három évet figyelembe véve, hogy hasonlóan kimagasló eredményeket ért el azokban a tárgyakban, amelyekben nem volt szükség a szellemieken kívül másfajta készségekre (testgyakorlat, ének).

Révész 1899 őszétől a premontrei rend főgimnáziumának tanulója lett, hiszen ez volt a korabeli Kassa legjobb hírű gimnáziuma, ahová beiratkozása után édesapjától a következőket kapta útravalóul: „*Fiam, én nagyon szegény ember vagyok, a házon kívül taníttatásod még akkor is nagy terhet jelentene rám nézve, hogyha minden lehető kedvezményben részesülnél. Éppen ezért megpróbállak idejáromni a fehérpapokhoz. Itt azonban nagyon ki kell tenned magadért, mert közepes tanulóval a fehérpapok, jó barátaim előtt nem szégyenkezhetem, lelkesztársaim csöndes vádját, amiért nem kálvinista iskolába adtalak, gyöngé tanulásod esetén el nem viselhetem.*”⁵⁸ Ezekből a sorokból kiviláglik tehát, hogy Révészen igen nagy volt az a fajta szülői elvárásból fakadó teher, melynek súlya alatt – saját visszaemlékezése szerint is – megfeszített erővel próbált teljesíteni.

Szintén TtREK Kézirattárának Révész-hagyatéka őrzi a nyolc kassai főgimnáziumi év bizonyítványát, illetve az érettségi bizonyítványt⁵⁹ is. Az érdemjegyek tükrözik mindazt, amit fent is említettem, és amiről Révész Vallomásaiban ír, nevezetesen, hogy minden erejét a kiemelkedő szellemi teljesítményre koncentráta, így minden tárgyat jeles eredménnyel teljesített: jeles volt nyelvekből, történelemből, földrajzból, sőt matematikából is. A bizonyítványokban a jó magaviselet mellett a tornázás-testgyakorlás volt az egyetlen, ami mellett sohasem szerepelt jeles, mi több, a gimnázium harmadik osztályában csupán elégségest kapott, majd az utolsó két évben a tankerületi főigazgató felmentette a testnevelés alól. Mindez kiválóan mutatja, hogy nagyon korán jelentkezett az, amire felnőtt korában is

---

⁵⁸ Barcza (szerk.), 1990. 16.

⁵⁹ TtREK R 7493–7500 – Iskolai és gimnáziumi bizonyítványok 1900–1907.

oly sokszor hivatkozott, nevezetesen az állandó testi kimerültség és fáradékonyság, melynek ellensúlya volt az a kimagasló szellemi teljesítmény, amely jellemezte mind egyháztörténeti, mind pedig püspöki pályafutását.

Gimnáziumi érettségi bizonyítványát tehát 1907 júniusában szerezte meg, minden tárgyból jeles eredménnyel, s a továbbtanulási szándékai afelé vitték, hogy történész és irodalmár legyen. Vallomásaiban így emlékezett vissza az útkeresés időszakára: „*Úgy áll a dolog, hogy a lelkészi pályát eleinte magam sem nagyon ambicionáltam, éppúgy, mint atyám annak idején. [...] Érettségiig valahogyan mégis kialakult bennem [...] az a szándék, hogy a teológiát már csak családi hagyományból is elvégzem, de mellette szerzek középiskolai tanári oklevelet is.*”⁶⁰ Ugyanitt ír édesapjának azon dilemmájáról, hogyan döntsön arról, hogy elsőszülött fiát – pataki teológiai tanár lévén – a kolozsvári teológiai fakultásra küldje-e, s ebben a dilemmában döntő szerepet játszott egy bizonyos Ravasz László gondolkodásmódja, akinek pataki magántanári vizsgáján Révész Kálmán is részt vett, s rácsodálkozott a túlzott teológiai liberalizmusára. Ravasz ekkor már pályázott a megüresedett kolozsvári gyakorlati teológia tanszékre, melyet 1907. szeptember 25-én el is foglalt,⁶¹ ugyanabban a tanévben, amikor Révész elkezdte ott tanulmányait, ugyanis édesapja végül – átgondolva a Ravaszról alkotott véleményt – arra az elhatározásra jutott, hogy „...*mégiscsak Kolozsvárra mégy fiam. Az a fiatalember olyan nagy tehetség, hogy rengeteget fogsz tanulni tőle.*”⁶² Olyannyira jó volt apjának ez az intuíciója, hogy Révész nem csupán tanult Ravasztól, de később püspöktársak és jó barátok is lettek. Ennek egyik ékes bizonyítéka Ravasz László önéletírása⁶³, melyben barátként utal Révészre és felmelegíti a közös emlékeket, illetve a TtREK Révész-hagyatékában őrzött Ravasz–Révész levelezés⁶⁴, melyet nem csupán püspökségük alatt folytattak kollégákként, hanem később is, idős korukban, mint régi jó barátok.

A gimnáziumi bizonyítványokhoz hasonlóan a TtREK Kézirattára őrzi a teológiai fakultás eredményeinek lenyomatát, azaz Révész Imre leckekönyvét⁶⁵ is, melyből kiderül, hogy milyen nagynevű tudós-teológus gárda nevelte őt a teológiai évek alatt. Tanára volt többek között a már említett Ravasz László, aki később, 1921 és 1948 között a Dunamellék

---

⁶⁰ Barcza (szerk.), 1990. 20.

⁶¹ Hatos Pál – Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete. Jaffa Kiadó. Budapest, 2016. 66–67.

⁶² Barcza (szerk.), 1990. 21.

⁶³ Ravasz László – Emlékezéseim. Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest, 1992. 65.

⁶⁴ TtREK R 7533 – Révész Imre és neje Margit levelezése Ravasz Lászlóval a kezdetektől 1926-tól 1959-ig.; TtREK R 7534-7535 – Révész Imréhez írt dátum nélküli Ravasz-levelek.

⁶⁵ TtREK R 7501 – Révész Imre hittanhallgató leckekönyve, Kolozsvár, 1907. szeptember 9.

püspöke lett; Kecskeméthy István, aki orientalista professzorként zsidó nyelvet és görög exegézist tanított; Nagy Károly, aki elkészítette Kálvin Institutiojának fordítását és az Erdélyi Református Egyházkerület püspöke is volt; Pokoly József, aki korábban Tisza Kálmán házában házi tanítóként tevékenykedett, majd az egyháztörténelem professzora lett; illetve Borsay Samu egyházzeneész, akinek a nevéhez fűződik az 1892-es korálkönyv megalkotása. Ebben a szellemi környezetben nevelkedett tehát Révész és formálódott teológiai látása is, amire úgy emlékszik vissza, hogy „...hároméves teológiai hallgatásom alatt így értettem meg azt a valamit, amit ma úgy hívunk, hogy teológiai existencia. [...] ott neveltek bennünket, éppen mint teológusokat, olyan szenvedélyes igazságszeretetre és olyan, minden mellétekintettől független, bátor vizsgálódásra, amelynek eredményeképpen egykor fölébe tudunk emelkedni ott elsajátított álláspontunknak is.”⁶⁶A leckekönyvből kiderül továbbá, hogy a gimnáziumhoz hasonlóan a teológiát is szinte minden tárgyból jeles eredménnyel végezte, egyetlen olyan tantárgy akadt, amely a második két évben kifogott rajta: az egyházzene vizsgáit csupán elégséges eredménnyel teljesítette. A leckekönyvben tanárai minden esetben a „szorgalmas” vagy „igen szorgalmas” bejegyzéseket rögzítették. A kolozsvári évekhez kapcsolódóan Révész visszaemlékezésében hosszasan írt arról, hogy az említett nevelőktől mit tanult, milyenek látták őket, valamint a hallgatói közösség légköréről, s az ott kötött barátságokról is.

A Kollégium Kézirattárában egy másik leckekönyv⁶⁷ is megtalálható, amelyet a Kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetemen állítottak ki. Ennek magyarázata szintén kiolvasható a Vallomásokból, melyben Révész a következőket írta: „...a fakultást megalapító Szász Domonkosnak évtizedekre nagyszerűen bevált elgondolása szerint a teológusok a filozófiát és a pedagógiát a Ferenc József tudományegyetemen hallgatták. Így lehettem szerencsés, hogy hallgathattam a máig legnagyobb magyar filozófust, Böhm Károlyt.”⁶⁸ A leckekönyvben felsorolt pedagógiai és filozófiai tárgyak mellett ott szerepelt a „Francia nyelv haladóknak” tárgy is, amelyet anyanyelvi oktató tanított, s amelynek jeles eredménye előrevetítette a külföldi tanulmányút gördülékenységét. Ebben a leckekönyvben, ahol megjegyzés található, ott minden tárgynál az szerepel, hogy jelesen vagy kitűnően kollokvált.

---

⁶⁶ Barcza (szerk.), 1990. 22.

⁶⁷ TtREK R 7502 – Révész Imre bölcsészkar leckekönyve, Kolozsvár, 1907. szeptember 10.

⁶⁸ Barcza (szerk.), 1990. 25–26.; Révész Imre történetíró tevékenységéről és történetiszemléletéről lásd: Erős, 2022; korábbi tanítványa, Gyimesi Pálma pedig a böhmi hatást vizsgálta Révész munkásságában: Gyimesi Pálma – Böhm Károly hatása ifjabb Révész Imre történetelméletére. Történeti Tanulmányok 18(2010) 45–66.

Az említett külföldi tanulmányutat – visszaemlékezései szerint⁶⁹ – a világhírű francia teológiai professzornak, Émile Doumergue-nek köszönhette, aki 1909-es magyarországi látogatásakor Kolozsvárott – éppen Révész kollégiumi szobájában – is megfordult, s az itt látottak arra ösztönözték, hogy a dél-francia teológiai karon két ösztöndíjas helyet létesítsen magyar diákok számára. Az egyiket maga Révész pályázta és kapta meg, így az 1910/1911-es tanévet egy Montauban nevű francia kisvárosban töltötte⁷⁰, ahol akkoriban működött a Faculté Libre de Theologie Protestante⁷¹. Vallomásaiban külön fejezetet⁷² szentelt a montauban-i élményeinek, ebben ír arról, hogyan formálta teológiai látását és saját hitének fejlődését az „ódon, álmag” dél-francia városban eltöltött idő, kezdve a diáktársakkal kialakult viszony hatásaival, egészen a nagy mentorral, Émile Doumergue-gel⁷³ való személyes kapcsolatának vizsgálatáig, akinek erőteljes kálvinistaságát úgy jellemezte, hogy olyan volt, „*akárcsak valami kedves öreg papbácsi a Tisza vidékéről: körszakállas, mindig fekete ruhás, keménykalapos, végtelenül egyszerű, póznélküli*”⁷⁴.

Francia diákigazolványa⁷⁵ mellett fennmaradtak azok a levelek⁷⁶ is, amelyeket montauban-i tartózkodása alatt a szüleinek írt, s amelyekben beszámolt a franciaországi létről. A kicsit kevesebb, mint egy évből 29 db hazaküldött levél maradt meg a Révész-hagyatékban, amelyekből kirajzolódik, hogy a kezdeti honvágy hogyan alakult át a tanév második felévére egyre magabiztosabb ott-tartózkodássá. Ezt jól mutatja, hogy a legelső hazaküldött levélben még a teológiai fakultás épületének alaprajzát is lerajzolta, s az is, hogy az első félévben kb. kétheti gyakorisággal érkeztek haza a levelek, hol édesapjához, hol édesanyjához, hol pedig nagymamájához (ebből csupán egy-kettő volt), de minden esetben külön írt nekik. Ezekben részletesen beszámolt az ott töltött időről, sok esetben még az

---

⁶⁹ Uo. 36–37.

⁷⁰ Bibliothèque Montpellier, Institut Protestant de Théologie – Inscription d’Imre Révész

⁷¹ Montauban-ban 1808-ban jött létre a Protestáns Teológiai Kar, ami 1906-ig a Toulouse-i Egyetemhez tartozott, majd az első világháborút követően áthelyezték Montepellierbe. Ma a Montpellier-i Protestáns Teológiai Kar és a Párizsi Protestáns Teológiai Kar együttesen alkotják a Párizsi Protestáns Teológiai Intézetet (L’Institut Protestant de Théologie). (<http://museeprotestant.org/notice/linstitut-protestant-de-theologie/>)

⁷² Barcza (szerk.), 1990. 37–49.

⁷³ Émile Doumergue készítette el az első, modern értelemben vett, (egyház)történelmi módszerekkel megírt Kálvin-monográfiát, s még számos Kálvinnal kapcsolatos művet. A művészet és érzelem Kálvinnál és a kálvinizmusban című művét maga Révész fordította le, s adta ki hazánkban [Doumergue, Émile: A művészet és érzelem Kálvinnál és a kálvinizmusban (ford. Révész Imre), Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1922.] Ehhez a fordításhoz maga Doumergue írt előszót, mely tulajdonképpen egy szeretetteljes hangvételű, Révész Imréhez írt levél, amelyben visszaemlékszik az 1909-es, öt magyarországi teológián tett látogatására. (<http://leporollak.hu/egyhtori/kalvin/DOUMERG.HTM>)

⁷⁴ Uo., 43.

⁷⁵ TtREK R 7503/1 – Carte d’étudiant á Révész, Henri

⁷⁶ TtREK R 7485 – Révész Imre levelei montauban-i tanévéből

időjárásról is, s mindig érdeklődött az otthon történetek felől. A második félévben a levelek ritkultak, s havi egy-két levélváltásra redukálódtak, ha pedig nem volt olyan számottevő történés, amelyet szeretett volna megosztani szüleivel, akkor csupán egy levelezőlapra írta meg néhány soros üdvözetét. A 29 db levélen kívül 8 db képeslapot⁷⁷ is hazapostázott, így illusztrálva a család számára Montauban városképét, s némelyikre kommentárt is írt arról, hogy mi látható a képen, vagy éppen milyen emlék köti az adott városrészhez. Az ott eltöltött időt – saját visszaemlékezése szerint – nehezítette, hogy az otthoni vizsgákra kellett készülnie, s hazaérkezve két félév tantárgyaiból kellett kollokválnia (ez a leckekönyvből is kiderül, ugyanis az 1910/1911-es tanév első és második félévére rögzített vizsgajegyek dátuma ugyanaz). A Montauban-ban töltött időből az említetteken kívül fennmaradt az a két, francia nyelvű dokumentum⁷⁸, amelyeket Émile Doumergue – a kar dékánja lévén – saját kézjegyével ellátott, s amelyek igazolták a két félévet.

Montauban-ból hazatérve nem csupán a távol töltött két félév tárgyait volt szükséges teljesítenie, hanem az első lelkészképesítő vizsgát is, melynek alapján „...*segédlelkészi hivatalra képesítettnek nyilvánítatik és a szent szolgálatok teljesítésére, a sakramentumok kiszolgáltatására szokott mód és szertartás szerint felhatalmaztatik.*”⁷⁹. Ezt követően egy évet töltött segédlelkészként édesapja mellett Kassán. Teológiai önéletírásában⁸⁰ úgy emlékszik vissza erre az esztendőre, mint a legkiválóbb gyakorlati terepre, amit végső soron kényszerűségből tapasztalt meg. Édesapja többnyire csupán az igehirdetői szolgálatba kívánta bevonni, hogy a fennmaradó időben Imre kellően felkészülhessen a második lelkészképesítő vizsgára, de megromlott egészségi állapota arra készítette fiát, hogy a gyülekezeti lelkészség valóságával maga is többet foglalkozzon. Az egyévnyi szolgálat után Kolozsvárra visszatérve, 1912. június 21-én teljesítette második lelkészképesítő vizsgáját⁸¹, az elsőhöz hasonlóan jeles eredménnyel.

Révész Imre tanulmányait megvizsgálva egyértelművé válik, hogy honnan eredt az a tudományos nyitottság, amellyel később az egyháztörténetet művelte, ugyanis az evangélikus elemi iskola, majd a katolikus gimnáziumi évek segítették az ökumenikus szemlélet kialakítását. Ezen túlmenően a kolozsvári teológiai légkör liberális szemléletét

---

⁷⁷ TtREK R 7487 – Montauban-i képeslapok

⁷⁸ TtREK R 7503/2–3 – Révész Imre montauban-i dokumentumai, Igazolás 1911. február 25., Igazolás 1911. június 1.

⁷⁹ TtREK R 7538/1. 3 – Révész Imre hivatalos iratai, bizonyítványai, oklevelei; bizonyítvány az első lelkészképesítő vizsgálatról

⁸⁰ Barcza (szerk.), 1990. 52–53.

⁸¹ TtREK R 7538/1. 4. – Révész Imre hivatalos iratai, bizonyítványai, oklevelei; bizonyítvány a második lelkészképesítő vizsgálatról

ellensúlyozta a franciaországi, sokkal inkább ortodox-hugenotta protestantizmusfelfogás, s mindezeket megtapasztalva tudta kijelölni saját viszonyítási pontjait, majd ezekhez igazodva kialakítani saját református identitását. Természetesen ezt tovább formálta mindaz, amit tanulmányai után tapasztalt, azonban a 23. életévét betöltő fiatal teológus biztos alappal kezdhette el megélni az egyetemi tanári lét mindennapjait.

3.3. „A gyönyörűséges terhes iga” – A kolozsvári tanári évek

„*A Révész Imre unokája nem készül historikusnak?*” – tette fel levelében az igencsak beszédes kérdést Nagy Károly, a kolozsvári teológiai fakultás egykori igazgatója, aki Révész Imrét már montauban-i tartózkodásakor kiszemelte arra az egyháztörténeti tanári állásra, amely Pokoly József Debrecenbe történő távozása után üresen maradt. A fiatal teológusban – saját visszaemlékezései szerint – újra felcsillant a lehetősége a gyerekkora óta dédelgetett elképzelésnek, nevezetesen, hogy tanár váljon belőle, s az a gondolat, hogy a tanári és a tudományos pálya össze is fonódhat, még inkább arra ösztönözte, hogy elfogadja az állást. S bár egy ideig reménykedett abban, hogy Németországban is eltölthet egy évet azért, hogy egy másik típusú protestantizmusfelfogást is megismerjen (Ernst Troeltschben látta Doumergue baloldali ellenképét), a tanári állás elfogadásával véglegessé vált, hogy a német tanulmányútra nem fog sor kerülni.⁸²

Az 1913 októberében Kolozsváron kiállított minősítési kimutatáson⁸³ már szerepelt, hogy Révész az év szeptemberében Sárospatakon tette le akadémiai magántanári vizsgáját teológiából, melynek része volt egy írásbeli dolgozat „*A tudományos egyháztörténetírás*” címmel, illetve egy próbaelőadás „*Dévai Bíró Mátyás az első magyar kálvinista*” címmel. Ugyanezen kimutatáson szerepelt az is, hogy Révész „*...tanárságában kifogástalanul s mindennek teljes elismerését kiérdemelve működik*”, mely megjegyzés azért kerülhetett be a dokumentumba, mert – Pokoly távozásának okán – rögtön a második lelkészképesítő vizsgát követően, már 1912-ben vállalnia kellett a helyettes tanári pozíciót. Az említett kimutatásban az is szerepel, hogy „*...egészséges, épszervezetű, a tanári hivatás teljesítésére alkalmas*”, mindez azt jelentette tehát, hogy képesítést nyert az egyetemi tanári működésre, így az

---

⁸² Uo., 49–51.

⁸³ Minősítési kimutatás, Kolozsvár, 1913. október 24., TtREK R 7505.

Erdélyi Református Egyházkerület Közgyűlése 1913 novemberében 99 szavazattal nyilvános rendes tanárrá választotta.⁸⁴

Már nyilvános rendes tanárként 1914. június 30-án házasodott meg aranyosbágyoni Váró Margittal, aki székely családból származott, s hogy mennyire lehetett erős ez a kötelék már a kapcsolatuk legelején, jól mutatja, hogy Váró Margit a házasságkötést megelőzően áttért katolikusról református hitre.⁸⁵ Házassági anyakönyvi kivonatuk fordítása⁸⁶ szintén megtalálható a Kollégium Kézirattárában, s bár Révész önéletírásában a házasságkötés tényén túl nem tesz semmilyen más említést feleségéről, a kéziratári dokumentumokból kiderül, hogy 1913-ban szerzett énektanítói oklevelet, s olyan nagy formátumú személyek előtt kellett bizonyítania tehetségét, mint Kacsóh Pongrác, Kodály Zoltán és Weiner Leó. Az is kiderül a forrásokból, hogy a Kolozsváron eltöltött utolsó tanévükben egyházi éneket és zenét tanított a teológiai fakultáson.⁸⁷ Házasságukból három leánygyermek született, közülük Gabriella (1915) és Margit (1916) még a kolozsvári években, bár mindkettejük Kassán jött világra, 1923-ban pedig Debrecenben született meg Zsófia.⁸⁸

Alig három oktatóssal eltöltött esztendő után Kecskeméthy István, a fakultás igazgatója olyan, elismerő szolgálati bizonyítványt állított ki Révész tanári tevékenységéről, amelyben úgy fogalmazott, hogy „...előadásában könnyű, világos, modern, mély tudás és filozófiai áttekintés, széles körű tárgyainak minden részében nagy tájékozottság, biztos ítélet jellemzik. Szemináriumában az ifjúságnak a tudományos munkálkodására (egyet. ill. magy. egyháztörténeti olvasmányok) nem csak lelkes ösztönzője, hanem hivatott kalauza is.”⁸⁹ Az elismerő szavak egyértelműen ellensúlyozzák Révésznek azt a kishitűségét, melyet Vallomásaiban jegyzett le oktatói tevékenységéről, nevezetesen, hogy gyengének és nagyon kezdetlegesnek érezte azt, amit a hallgatóknak adni tudott az előadásai során. A valódi egyháztörténelem művelése azonban már ekkor megmutatkozott, ugyanis – visszaemlékezései szerint – az jelenthetett valamiféle érdekességet diákjai számára, ha források feldolgozására ösztönözte, s ezáltal bevezette őket az önálló kutatómunka rejtelmeibe. Előadásainak, illetve ebben az időszakban saját kutatásainak is három fő pillére,

---

⁸⁴Révész Imre hivatalos iratai, bizonyítványai, oklevelei; Kivonat az erdélyi református egyházkerület Kolozsvárt 1913. évi november hó 8–10. napjain tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyvéből. TtREK R 7538/1. 5.

⁸⁵ TtREK R 7538/2 – Révész Imre és Váró Margit anyakönyvi kivonatai és egyéb hivatalos iratai, Áttérési bizonyítvány

⁸⁶ Uo. – Hiteles fordítás. Házassági anyakönyvi kivonat

⁸⁷ Uo. – Énektanítói oklevél, Hivatalos bizonyítvány

⁸⁸ Kovács I. (szerk.), 2014. 106–107.

⁸⁹ TtREK R 7538/1. 6 – Révész Imre hivatalos iratai, bizonyítványai, oklevelei; Szolgálati bizonyítvány

vagy ahogy ő nevezi, „koncentrikus köre” volt: a középkorvég, a reformációtörténet, illetve Kálvin alakja és műve.⁹⁰ Jelen írásban nem kívánom részletezni, hogy pontosan milyen óraszámokban tanította tárgyait ebben az időszakban, illetve hogyan strukturálta át a képzést Pokoly József után, hiszen ezt megtette tanulmányában⁹¹ Biró István. Annyit azonban érdemesnek tartok megemlíteni, hogy nem az egyháztörténet volt az egyetlen tárgy, melyet tanított, ugyanis hozzá tartozott az egyetemes egyháztörténet, a magyar protestáns egyháztörténet, a magyar protestáns egyházi irodalomtörténet, az egyházjog, a dogmatörténet, illetve francia és német nyelvet is oktatott.

Annak ellenére, hogy a második lelkészképesítő vizsgát 1912-ben abszolválta, lelkészi diplomát⁹² csak 1916-ban kapott, melyen már, mint teológiai tanár szerepel, s amellyel kibocsátott lelképásztorrá vált, az anyaszentegyház által hivatalosan is felhatalmazva arra, hogy kiszolgáltassa a sákramentumokat, illetve elvégezzen minden más kötelezettséget, amely együtt jár a lelképásztori léttel. Ugyanebben az évben szerzett doktori fokozatot is a Kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán „*Bod Péter mint történetíró*” című disszertációjával. A latinul kiállított doktori oklevelet⁹³ szintén a kollégiumi hagyaték őrzi, fejlécét kézzel rajzolt iniciálé-szerű betűk, illetve egy hatalmas, fa függőpecsét díszíti.

Annak ellenére, hogy a nyolc, Kolozsváron tanárként eltöltött év alatt számos sikerélményben lehetett része – ideértve a lelkészi diploma és a doktorátus megszerzését, a családalapítást, illetve az ösztönző visszajelzéseket –, Révésznek mégsem lehetett önfeledt a tárgyalt időszak. Csupán két éve állt a katedrán, s egy hónapja volt házas, amikor kirobbant az első világháború, melynek borzalmaira úgy emlékezett vissza, mint ami segített hitének mélyítésében. Vallomásaiban úgy fogalmazott, hogy „*Sok vívódás közepette most kezdett először felderengeni előttem a Kereszt titka, s most éreztem először, fojtogató valóságként, megváltásra szoruló voltomat. Az 1918-1920-as rettentő idők Kolozsvárt átélése pedig először tette számomra kézzelfogható bizonyossággá a megtartó és megmentő Kegyelem naponkénti csodáit s először tanított meg szakadó szívvel naponként imádkozni s a Szentírásban naponként kutatni Istenem örök akaratát és arra a napra szóló parancsát.*”⁹⁴

---

⁹⁰ Barcza (szerk.), 1990. 55.

⁹¹ Biró István – Az egyháztörténet oktatása a kolozsvári teológiai fakultáson 1895 és 1948 között. In: Kolumbán Vilmos József (szerk.) – Határtalanul a határok között. Egyháztörténeti tanulmányok. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet. Kolozsvár, 2020.

⁹² TtREK R 7507 – Révész Imre lelkészi diploma, Kolozsvár, 1916. április 30.

⁹³ TtREK R 7508 – Révész Imre bölcsészdoktori oklevele, Kolozsvár, 1916. június 3.

⁹⁴ Barcza (szerk.), 1990. 54–55.

Biró István tanulmányában⁹⁵ rávilágít arra a tényre is, hogy mennyire megnehezítette az oktatási tevékenységet a fokozatos impériumváltás és a román bürokrácia begyűrűzése az addig teljesen magyar anyanyelvű mindennapokba, illetve a spanyolnátha miatt elrendelt oktatási szünet is.

Az összeomlás és Trianon tragédiájának körülményei között ismerte fel Révész azt aényt, miszerint „*Erdély többé nem szellemi otthon*”, s – visszaemlékezése szerint – az egyébként is gyengébb és érzékenyebb idegrendszere elviselhetetlennek érezte mindazt a megpróbáltatást, amivel 1920 után szembe kellett volna néznie, ugyanis annak ellenére, hogy felesége ősi székely család sarja, és ő maga is eltöltött tizenegy esztendőt Erdélyben, lelkületében mégsem tudott erdélyivé formálódni. Ennek ellenére úgy írt Erdélyről, mint aminek hatása nélkül nem tudta volna elvégezni a Tiszántúlon rá bízott feladatokat. 1919-ben nyílt meg tehát számára az a lehetőség, mellyel élve megtapasztalhatta az önálló lelkipásztori lét valóságát, ugyanis meghívták a debreceni Árpád téri gyülekezet lelkészének, s ő a meghívást készséggel el is fogadta.⁹⁶ A hazaköltözésről fennmaradt dokumentum⁹⁷ az a hazatelepülési bizonyítvány, amelyet már a román hatóságok állítottak ki, s amelynek hátoldalán külön fényképen szerepel Révész Imre és külön fényképen Váró Margit a két leánygyermekkel.

Nagyon beszédes, ahogyan Révész fogalmaz Vallomásaiban a kolozsvári tanári éveiről. Az alfejezet címében említett „*gyönyörűséges terhes iga*”⁹⁸ kifejezésben benne foglaltatik mindaz a kettősség, amit a tanulmányok sikeres befejezése és a pályakezdés nehézségei jelentettek, ugyanis ez a kettő egy rövid ideig fedte is egymást, mi több, a doktorátus megszerzésekor már négy esztendőt töltött a katedrán. Gyönyörűséges lehetett a saját tanárai által belé vetett bizalom miatt, s amiatt is, mert – alapvetően szellemi és nem gyakorlati ember lévén – azzal foglalkozhatott, amit valójában szeretett: a tudománnyal, illetve annak művelésével és átadásával. Terhes lehetett azonban két okból is: egyrészt mert vélhetően ő maga még nem érezte elegendőnek tudását ahhoz, hogy a tőle alig egy-két évvel fiatalabbakkal szemben a katedrára álljon, másrészt pedig azért, mert az első világháború egésze ezekre az évekre esett, s egyre nehezebbé vált a létezés az addig biztonságot adó Alma Mater falai között.

---

⁹⁵ Biró, 2020. 288.

⁹⁶ Barcza (szerk.), 1990. 57–58.

⁹⁷ Révész Imre hivatalos iratai, bizonyítványai, oklevelei; Certificat de repatriare, TtREK R 7538/1. 8.

⁹⁸ Révész Vallomásaiban a kifejezés után zárójelben feltüntetett egy magyarázó félmondatot, miszerint ezt a biblikus és találó kifejezést az a Nagy Károly írta egyik levelében, aki meghívta őt az egyháztörténet tanárának. [Barcza (szerk.), 1990. 54.]

3.4. Debreceni évek (lelkészségtől a püspökségig)

Révész Imre családjával tehát 1920-ban költözött át Kolozsvárról Debrecenbe, ahol először került „közvetlen közelségbe a magyar református egyházi élet valóságával”⁹⁹. Az átköltözéstől a püspöki tisztség betöltéséig eltelt időszak igen eseménydús tizennyolc esztendő foglalt magába, amikor is amellet, hogy intenzív gyülekezeti (gyakorlati) szolgálatot végzett az Árpád-téri közösségben, egyre inkább elmélyült a tudományban és haladt előre a tudományos ranglétrán is. A püspökség előtti évek különböző működési területeit nem szeretném részletesen ismertetni, ugyanis ennek feltárása kívül esik a disszertáció témájának keretein, és sokkal inkább egy majdani monográfia feladata lesz. Ebben a rövid, összefoglaló írásban csupán felvillantani szeretném azokat a fontos eseményeket, amelyek egyaránt meghatározták Révész lelkészi és tudós pályáját. Mivel ezzel az időszakkal kapcsolatban nem végeztem mélyebb levéltári kutatást, ezért főként – ahogy eddig sok esetben tettem – Révész teológiai önéletírására, a Kovács I. Gábor által szerkesztett adattárra, illetve néhány esetben kéziratári forrásokra támaszkodom az ismertetés során.

Révész Imre áttelepülése után 1920–1930 között töltött be lelkészi tisztséget Debrecenben, mely szolgálat ideje alatt – ahogy azt Vallomásaiban részletezi¹⁰⁰ – sokkal erősebb volt a missziói¹⁰¹ beállítottsága, mint az egyházpolitikai. Ezt a fajta szemléletet elsősorban a kolozsvári évek alatt megtapasztalt egyesületi kereszténység tevékenységéből tanulta és vette át, mely egyesületek elsősorban ifjúsági szabad szerveződések voltak, mint pl. a Bethánia, a Soli Deo Gloria Református Diákszövetség vagy a Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE). Ezenkívül teológiai látására hatással volt Karl Barth, a nagyhatású svájci teológus, s bár Révész nem tartotta magát a „barthiánus” irányzat követőjének, gondolatiságával sok esetben egyetértett, s gyakorlati szolgálatában is követendőnek tartotta a Barth által leírtakat. A felsorolt hatásokon és szemléletmódokon túl Révész debreceni

---

⁹⁹ Barcza (szerk.), 1990. 59.

¹⁰⁰ Uo., 59–65.

¹⁰¹ Ebben az időszakban a Magyarországi Református Egyházon belül több teológiai irányzat bontakozott ki, a hitvallásos egyházépítő ortodoxia, a leginkább filozofikus neokantiánus irányzat, az ortodoxiához közelítő történelmi kálvinizmus mellett helyet kapott az ébredési mozgalmakhoz köthető belmissziós irányzat. Ennek lényege, hogy a vallásos szokások ne tradíció útján öröklődjenek tovább, hanem a magukat vallásosnak nevező, de egyháztól eltávolodott emberek tapasztalati úton nyerjenek bizonyosságot az Istennel való élő kapcsolatáról. Tehát a missziói munka főként egyházon belülré irányult (belmisszió), de természetesen kifelé is működött a missziós törekvés. Bővebben lásd: Barcza – Dienes (szerk.), 1999. 33–42.

lelkészége idején felfigyelt az ökumenikus mozgalomra is, melynek külföldi tevékenységébe – állítása szerint nyelvi nehézségek miatt – nem volt módja bekapcsolódni, de szellemiségét magáénak érezte annál is inkább, mivel fiatalok óta foglalkoztatta az „egy nyáj” gondolata, s a Krisztus-hívők egységének valamiféle megvalósulása. Bár teológiai látásmódjának vizsgálata és a fennmaradt prédikációszövegek elemzése kívül esik írásom keretein, de a leírtakból egyértelműen következik, hogy az 1920–1930 között végzett lelkeszi szolgálatát a fenti hatások miatt igen tág perspektíva határozhatta meg, s vélhetően ebben a szellemben szervezte a gyülekezeti életet, s hirdette Isten igéjét.

Ahogy az korábban említettem, Révész ebben a periódusban igen sokoldalú munkásságot folytatott, s nem maradt meg csupán Debrecen egyik lelkeszének a számos igehirdető közül. Az egyházi berkeken belüli tevékenysége több tisztség viselését jelentette, így 1921-től a debreceni református egyházkerület tanácsbírája, közalapi és vasárnapügyi bizottsági tag, illetve könyvtári bizottsági elnök volt 1935-ig. 1923 májusa és 1929 májusa között töltötte be a Tiszántúli Református Egyházkerület főjegyzői pozícióját,¹⁰² így tulajdonképpen Baltazár Dezső püspök helyettese volt, majd 1929-től a kerület tanácsbírája, 1936-tól levéltárnoka is. 1925-től tagja volt a Révész Imre bizottságnak, 1928-tól a Nagy József-alapítvány bizottságának, 1930-tól a II. lelkeszképesítő vizsgabizottságnak, 1934-től a debreceni kollégiumi igazgatósági tanácsnak és a debreceni református leánygimnázium igazgatósági tanácsának, 1935-től a kollégiumi és egyetemi könyvtár bizottságának. 1930–1934 között a tanítóképző vizsgabizottsági elnöke volt. Az országos egyházi életben is kiemelkedő szerepe volt már lelkeszi működése alatt, ugyanis 1925–1930 között volt az Egyetemes Konvent¹⁰³ tagja és jegyzője, 1928–1929-ben a Zsinat választott tagja, illetve ugyanebben az időintervallumban az egyházfegyelmi bizottság és tudományügyi bizottság

---

¹⁰² Püspökségének szempontjából ez a pozíció kiemelkedő fontosságú, ugyanis a vállalt feladatkör és feladatmennyiség a legközelebbi betekintést nyújtotta a püspöki pozíció milyenségébe, s ezen tapasztalatok fényében tudta megítélni az egyházkormányzói pozíció elfoglalását. Arról, hogy milyen lendülettel vetette magát a munkavégzésbe, a Baltazár Dezsőről írott munka egyik fejezete árulkodik: „Az ő ajánlatára megválasztott új egyházkerületi főjegyző, dr. Révész Imre, Debrecenben, a nagy ősök örökébe állított lelképásztornban buzgó és kész segítséget lelve, aki fiatal erejének és ambíciójának teljében örvendő szívvel vállalt át abból a munkából részt, amely a főgondnok hosszas betegeskedése miatt, szinte emberfölöttire szaporodott.” – Czegléd Emánuel – Dr. Baltazár Dezső református püspök életrajza. Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-vállalata. Debrecen, 1931. 37.

¹⁰³ A Református Egyetemes Konvent az 1881-ben Debrecenben üléselő Zsinaton jött létre abból a célból, hogy a zsinatok közötti periódusokban ellássa az egyházi központi igazgatását. Az Egyetemes Konvent és a Zsinati Tanács 1964-ig működött párhuzamosan, amikor is a Zsinat úgy döntött, hogy a Konventet megszünteti, feladatkörét pedig a Zsinati Tanács veszi át.

tagja. Ezenkívül 1928-tól a nyíregyházi Kálvineum tanítóképző intézet igazgatótanácsának is tagja volt.¹⁰⁴

Tudományos tevékenysége is ezekben az években bontakozott ki, főként miután 1930-ban – sorsszerűen – ismét Pokoly Józsefet váltotta a katedrán, ugyanis nyugdíjazását követően Révész Imrét hívták meg a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Hittudományi Karának Egyháztörténeti Tanszékére. Munkásságára azonban már korábban is felfigyeltek, ugyanis 1924-ben, négy évvel áttelepülése után a Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. osztályának rendes tagjává választották.¹⁰⁵ Kiemelkedő tudományos teljesítményének tulajdonképpen elismerése volt, hogy ő írhatta a Hóman Bálint által szerkesztett *A magyar történetírás új útjai*¹⁰⁶ kötetbe az egyháztörténet-írásról szóló tanulmányt, majd Domanovszky Sándor is rá bízta az ötkötetes *Magyar művelődéstörténetben* a Reformáció és ellenreformáció című fejezet¹⁰⁷ elkészítését.

Önálló tudományos munkái közül az egyik legjelentősebb a *Magyar Református Egyháztörténet I. 1520–1608*,¹⁰⁸ amely egy tervezett sorozat első és egyetlen köteteként jelent meg, ugyanis a nagyszabású munkát püspöki szolgálata miatt nem tudta folytatni, képességei azonban megvoltak hozzá, hogy egyedül írja meg több kötetben a teljes magyarországi református egyháztörténetet. A felsorolt kiemelkedő jelentőségű munkák mellett érdemes ebből az időszakból megemlíteni, hogy ő maga készítette el a nagyapjáról szóló monográfiát¹⁰⁹ is. E rövid fejezet keretei nem engedik meg, hogy teljes egyháztörténet-írói munkásságát felvázoljam, annyit azonban érdemesnek tartok megjegyezni, hogy a fent említett legjelentősebb írásainak történetírói szemléletmódja a szellemtörténethez áll közel, mi több, ezt az irányzatot képviseli, ugyanis úgy vélekedett, hogy a tudományos egyháztörténet-írás nem más, mint a vallásos szellem cselekedeteinek történeti módszerekkel történő vizsgálata.

A tudományos tevékenység elismerése sem maradt el. 1927-ben a Debreceni Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetem Hittudományi kara magántanárrá habilitálta¹¹⁰ „az

---

¹⁰⁴ Kovács I. (szerk.), 2014. 118.

¹⁰⁵ TtREK R 7538/1. 9. – Révész Imre hivatalos iratai, bizonyítványai, oklevelei; Debreceni Tisza István Tudományos Társaság oklevele

¹⁰⁶ Révész, 1931. 141–183.

¹⁰⁷ Révész Imre: Reformáció és ellenreformáció. In. Domanovszky Sándor (szerk.) – Magyar művelődéstörténet. 3. köt. A kereszténység védőbástyája. Magyar Történelmi Társulat. Budapest, 1939–1942, 407–448.

¹⁰⁸ Révész Imre – Magyar Református Egyháztörténet I. 1520 – 1608. Magyar Református Egyház. Debrecen, 1938.

¹⁰⁹ Révész, 1926.

¹¹⁰ TtREK R 7510. – Révész Imre Magántanári Oklevél, Debrecen, 1927. május 13.

egyház történelemnek a magyar protestáns egyháztörténelem különös tekintettel az irodalom és a theologia történetére” tárgykörből, majd 1935-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta¹¹¹ (rendes tag bő tíz évvel később, 1946-ban lett). Ugyanebben az évben kapta meg Horthy Miklós kormányzótól a korszak legmagasabb tudományos-művészeti kitüntetését, a Corvin-koszorút, aminek teljes dokumentációját őrzi a Kollégium Kézirattára. A gyűjteményben megtalálható a díszes oklevél, a két kísérőlevél, illetve egy színes brossúra, amely a díszjelvény alapszabályait és az ezzel járó törvénymódosításokat tartalmazza.¹¹² Munkásságát nem csupán itthon, hanem külföldön is elismerték, ugyanis abban az évben, amikor püspökké választották, a genfi egyetem díszdoktora is lett.¹¹³ A lelkes és egyháztörténelmi munkássága mellett számos lapnak volt munkatársa, így a *Hit és Élet* szerkesztője (1921–1923), a *Protestáns Szemle* társszerkesztője (1924–1938), a *Reformáció* főmunkatársa (1925–1931), a *Debreceni Protestáns Lap* főszerkesztője (1926–1933), a *Református Élet* főszerkesztője (1934–1944) és az *Igazság és Élet* füzetek szerkesztője (1935–1944) is volt.¹¹⁴

Révész Imrét 1938 őszén a Tiszántúli Református Egyházkerület püspökévé választották, noha saját bevallása szerint ő sohasem akarta ezt a szolgálatot, s ezzel háttérbe szorult mindaz, amit 1938-ig oly nagy szeretettel művelt: a „klasszikus” gyülekezeti lelkézség, az egyháztörténelmi tevékenység, illetve az egyetemi oktatói munka is.

4. Non primus inter pares - Adalékok a püspökké választás történetéhez

Jelen fejezetben azt kívánom bemutatni, hogy hogyan került Révész Imre a Tiszántúli Református Egyházkerület egyházkormányzói székébe. Ifj. Révész Imre a kerület 53. püspöke volt, s nem az első egyházkormányzó a családban, ugyanis a Vecsey-ágon ketten is voltak a tiszántúli püspökök között¹¹⁵, illetve az édesapa, Révész Kálmán a tiszáninneni területen töltötte be ugyanezt a pozíciót. Mindannak ellenére, hogy a családi örökség is erre

---

¹¹¹ TtREK R 7512/A – Magyar Tudományos Akadémia Oklevele

¹¹² TtREK R 7511/1-4. – Révész Imre, Corvin-koszorú, 1. Díszoklevél, Budapest, 1935. március 13., 2. Hóman levele, Budapest, 1935. március 25., 3. Hertelendy osztálytanácsos levele, Budapest, 1935. április 12., 4. A magyar Corvin-koszorú és a magyar Corvin-díszjelvény alapszabályai

¹¹³ TtREK R 7514. – Révész Imre díszdoktori oklevele (Diplome de Docteur en Theologie Honoris Causa), Genf, 1938. szeptember 30.

¹¹⁴ Kovács I. (szerk.), 2014. 118.

¹¹⁵ Vecsey János 1758-1763 között, Vecsey Sámuel pedig 1795-1806 között töltötte be a püspüki tisztséget a Tiszántúli Református Egyházkerületben.

predesztinálta, Révész vonakodott elvállalni a pozíciót. Hogy mi volt ennek a személyes háttere, azt a levéltári források segítségével teszem a vizsgálat tárgyává.

Mielőtt ezt megvizsgálom, fontosnak tartom megvilágítani azt, hogy mit is jelent a református püspöki pozíció, illetve, hogy ezen belül mit jelent az ország legtöbb hívet számláló egyházkerületének élén állni a vizsgált időszakban. Lényeges továbbá azt is megvizsgálni, hogy milyen várakozások előzték meg a kerület részéről Révész Imre jelölését, mindezt külön a sajtónyilvánosság, illetve a magánlevelek tükrében is. De nem csupán a kortárs véleményeket veszem górcső alá, hanem azt is, hogy maga Révész milyen pozíciót foglalt el a püspökválasztás egészét tekintve. A fejezet célja, hogy a választás egészen konkrét eseményeit is bemutassa, ezen túlmenően pedig rávilágítson azokra az elvi alapokra, melyek a székfoglaló beszédéből világosan kitűnnek, s melyek alapján Révész Imre elkezdte püspöki működését.

4.1. Mit jelent tiszántúli püspöknek lenni?

Mielőtt a fenti kérdésre megpróbálnék választ adni, elsőként azt szükséges tisztázni, hogy mit jelent Magyarországon református püspöknek lenni, mit jelent a zsinati-presbiteri elv és hogyan érvényesül (vagy éppen nem érvényesül) a Magyarországi Református Egyházban (továbbiakban MRE). Az MRE 2017-ben, a debreceni zsinaton elfogadott jogegységi és alapelvi ajánlása¹¹⁶ rögzíti, hogy a zsinati-presbiteri elv egy olyan, paritásos viszonyon alapuló működési alapelv, amely biztosítja, hogy a világi és lelkészi egyháztagok egymást kiegészítve, az egyházszervezet minden szintjén (egyetemes egyház, egyházkerületek, egyházmegegyek, egyházközségek) együttesen kormányozzanak. A MRE alkotmányának¹¹⁷ preambulumban található az a vázlatos történeti áttekintés, melyben bennefoglaltatik, hogy az 1881-ben létrejött¹¹⁸ Evangélium Szerint Reformált Magyarországi Keresztény Egyháznak nincsenek államjogi keretei, a MRE-hoz csatlakozó kárpát-medencei református egyházak pedig ezen közös alkotmány alapján működnek.

---

¹¹⁶ A Magyar Református Egyház egyházszervezeti, egyházkormányzati, jogalkotási, jogalkalmazási és fegyelmezési alapelveiről, valamint jogforrásairól. A Magyar Református Egyház Közös Zsinatának jogegységi és alapelvi ajánlása. https://reformatus.hu/documents/300/jogegysegi_es_alapelvi_ajanlas.pdf

¹¹⁷ A Magyar Református Egyház Alkotmánya. <https://reformatus.hu/magyar-refomatus-egyhazi-a-magyar-reformatus-egyhazi-alkotmánya/>

¹¹⁸ Az egyház alkotmánya 1881 óta a zsinati-presbiteri elvet, illetve számos lefektetett alapelvet illetően napjainkig nem változott.

Az egyházkerületek élén a kormányzást a püspök végzi, a paritás elve alapján kiegészülve az egyházkerületi főgondnokkal.¹¹⁹ Az anyaországban négy egyházkerület található, a Dunántúli-, a Dunamelléki-, a Tiszáninneni-, és a Tiszántúli Református Egyházkerület. Ez utóbbinak volt püspöke ifj. Révész Imre is, aki 1935-ben a sárospataki Országos Református Lelkészegyesület konferenciáján tartott előadásában igyekezett körül járni azt a kérdéskört, ami az előadás címe is volt: *„Presbiteri rendszerű-e a magyar református egyház?”*¹²⁰. Révész úgy fogalmazott, hogy *„...a törekvésnek ellenére mégsem lehet azt mondani, hogy egyházalkotmányunkat a presbiter-zsinati rendszer éltető szelleme egészben áthatotta volna.”*. Magyarozza ezt azzal, hogy Magyarországon a református egyházszerveződés történetileg nem úgy ment végbe, hogy az a kálvini reformáció tanait követte volna, ugyanis presbitériumok a 16. században még nem léteztek, azok csak a 19. század negyvenes éveiben tettek szert egyre nagyobb népszerűsége. S azok sem úgy, ahogyan Kálvin azt leírta, hanem az *„erkölcstelen és szellemtelen demokratizmusnak lett a melegágyává”*.

Révész rávilágított arra is, hogy a világi és nem világi elemek közötti paritás nincs kapcsolatban a zsinati-presbiteri rendszer lényegével, sokkal inkább az egymással versengő papi és nem papi elemek uralomkiegyenlítésének érdeke mentén jött létre hazánkban. Révész szempontjából talán a legérdekesebb fejtegetés a püspöki tisztségre vonatkozik, melynek nem volt még közelében 1935-ben, de úgy nyilatkozott róla, hogy a pozíciótól *„az emberuralom és az emberimádat kísértése még akkor is elválaszthatatlan, ha betöltője különben a legkimagaslóbb szellemi és erkölcsi egyéniség”*. Nem értett egyet a püspökszentelés fogalmával sem, mondván, hogy ez egy olyan aktus, ami a református gondolatvilágtól igencsak messze áll. Tévedés tehát azt állítani, hogy Révész nem volt híve a zsinati-presbiteri rendszernek, sokkal inkább annak nem, ahogyan az a kálvini értelmezéstől elrugaskodva ültetődött át a magyarországi református egyházszerveződésbe. Ez volt az oka annak is, hogy ő maga sem szeretett volna nagy ünnepséggel járó püspökszentelést.

---

¹¹⁹ Révész Imre első főgondnoka báró Vay László volt, aki ilyen minőségében is főként szélsőjobbos politikusi (Hajdú és Bihar Vármegye főispánja és a Magyar Élet Pártjának elnöke is volt) énjét helyezte előtérbe. Az egyházkerületi jegyzőkönyvek tanúsága szerint az üléseken a nyitóbeszédnek is nagy mértékben átpolitizáltak voltak, kevéssé beszélt az egyházkerület ügyiről, sokkal inkább az országos politikai életről kapcsolatos gondolatokkal kezdődtek el a tanácskozások. 1946-tól Szentpéteri Kun Béla került a főgondnoki pozícióba, s Révést követően Péter János mellett is betöltötte ezt a tisztséget, a hagyaték leveleinek tanúsága szerint azonban Révész püspökségének teljes időszaka alatt tanácsadó szerepet töltött be az egyházkormányzó mellett.

¹²⁰ Az előadás nyomtatásban, folyóiratcikk formájában is megjelent. Lásd: *Presbiteri rendszerű-e a magyar református egyház?* Theologiai Szemle. 1935-1936 (11-12.) /1-6. 338. p.

A tiszántúli püspök feladata tehát ugyanaz, mint bármelyik másik püspöktársának: a saját egyházkerületét – a zsinati-presbiteri elv mentén – kormányozni, fontos azonban megvizsgálni, hogy mit is jelentett a Révész által is vezetett szuperintendencia élén állni. Ravasz László önéletírásában úgy fogalmazott, hogy „...a magyar kálvinizmus két félgömbre oszlik: a dunai és a tiszai kálvinizmusra. A tiszai jóval nagyobb: legalább kétszerese a dunainak. Viszont a dunai nagyobb hatást gyakorolt a közéletre: európaibb (nyugatibb), urbánusabb és míveltebb volt. A dunai kálvinizmus centruma Pest, a tiszaié Debrecen.”¹²¹. Ravasz megítélése szerint tehát a tiszai reformátusság Debrecen központtal egy sokkal földhözragadtabb, az európaiságtól távolabb álló, sokkal inkább rurális egység volt, amely kétszer annyi hívet tömörített, mint a dunai „félgömb”.

S hogy konkrétan mennyit, arról Baráth Béla Levente „Földbegyökerezés és égbe fogózás...”¹²² kötetében olvashatunk bővebben. Hosszasan értekezik a századelő Tiszántúli Református Egyházkerületéről, amely az I. világháború előtt 1.116.861 hívet számlált, s az óriási lélekszámhoz kapcsolódóan azon problémaegyüttesről is, mellyel az egyházkerületnek szembe kellett néznie, s melyet a következőképpen foglalt össze: „...a szekularizáció rohamos előrehaladása, a végletes szociális különbségek, az átalakuló politikai viszonyok, a nacionalizmus felerősödése miatt kiéleződő nemzetiségi ellentétek, a politikai katolicizmus offenzívája. A településszerkezet átalakulása kapcsán az egyik oldalon az egyre nagyobb létszámú gyülekezetek, a másikon a tanyak és egyéb szórványban élő reformátusság lelkigondozásának megoldása, az egyházi iskolarendszer fenntartásának és a kor diktálta folyamatos minőségi fejlesztésének nehézségei.”. Mindezek tehát az 1920 előtti állapotot tükrözik, s ez a problémahalmaz tovább növekedett a két világháború közötti időszakban.

A *Magyarország a XX. században* sorozat második kötete¹²³ foglalkozik a korszak egyházi és felekezeti viszonyaival is, melyből egyértelműen kiderül, hogy ahogyan az egész Horthy-rendszerre rányomta bélyegét a revíziós politika, úgy a református egyházban is alapvetően meghatározóvá vált annak a hatása, hogy 1920 után az addigi 57 egyházmegyéből csupán 19 teljes és 10 csonka maradt az anyaország területén. Különösen sújtotta ez a Tiszántúli Református Egyházkerületet, amely hatalmas területének

---

¹²¹ Ravasz, 1992. 170.p.

¹²² Baráth Béla Levente – „Földbegyökerezés és égbe fogózás...”. A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspöki tevékenységének tükrében. Hernád Kiadó, Sárospatak, 2014. 32.p.

¹²³ Bekényi István – Dányi Dezső – Kollega Tarsoly István (szerk.) – Magyarország a XX. században II. – Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság. Babits Kiadó. Szekszárd, 1996.

köszönhetően határos volt Kárpátaljával, a Partiummal, sőt a Bánsággal is, így a feldarabolt egyházmegyék egy része Csehszlovákiához, Romániához és a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került. Az említett kötet úgy fogalmaz, hogy „*E váratlan és hatalmas veszteség következtében nem csoda, hogy az egyház vezetőit – az egyháztagsággal együtt – az irredenta politikának nagyjából sikerült megnyernie.*”¹²⁴ S ha nem is jelenthető ki ez százszázalékos bizonyossággal az egész magyarországi református egyházra nézve, mindenképpen megjelent Ravasz László dunamelléki püspöki működésében¹²⁵ és a természetesen a Tiszántúlon Révész Imre püspöki működésének kezdeti szakaszában is. Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni azt a tényt, miszerint a szétdaraboltság ellenére a Tiszántúl 1938-ban, Révész Imre püspökké választásának évében is Magyarország legtöbb hívet számláló református egyházkerülete volt, s melynek kormányzása az említett tényezők miatt igen nagy terhet rótt a vezetésre, annál is inkább, mivel Révész Imrének jutott osztályrészül, hogy néhány évvel később a visszacsatolt területeket reintegrálja egyházkerületébe. A nehézségek ellenére Révész – saját bevallása szerint is¹²⁶ – igyekezett igazi tiszántúlivá válni (bár Pápán született, Kassán nevelkedett, majd Kolozsváron végezte teológiai tanulmányait), a térség problémáit magáénak érezni, s azt elérni, hogy ez a jelző azon túl, hogy eredetjelzője lett, értékjelzőjévé is tudjon válni.

4.2. Prekonceptiók és elvárások

Amikor 1938 júliusának végén nyilvánvalóvá vált, hogy Révész az egyetlen jelölt a püspöki tisztségre, majd el is fogadta a jelölést és püspökké is választották, a különböző egyházi vonatkozású lapokban, folyóiratokban számos, róla szóló cikk látott napvilágot a kortársak tollaiból. A Debreceni Protestáns Lap¹²⁷ Révész beiktatását követően úgy nyilatkozott a püspökről, hogy „pályafutása nyílegyenes”, ami betöltött pozíciót áttekintve korántsem volt így, ugyanis a kolozsvári katedrát váltotta fel a gyülekezeti lelkészi szolgálat, majd ismét a katedrára állt Debrecen Hittudományi Karán, hogy aztán életének ismét egy éles fordulatával elfoglalhassa a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöki székét. Ez, az egyébiránt még számtalan hivatali tisztséggel tarkított pályafutás a működési területek

---

¹²⁴ Uo. 364.p.

¹²⁵ Ravasz László Emlékezéseiben említi Bethlen Istvánnal kapcsolatosan, hogy „...külpolitikáját magamévá tettem. Erdélyre és a revízióra nézve tökéletesen egyetértettem vele.” (Ravasz, 1992. 155.p.)

¹²⁶ Barcza (szerk.), 1990. 58.p.

¹²⁷ TtREL. I. 8. d. Révész Imre III.

szempontjából egyáltalán nem nevezhető nyílegyenesnek, az azonban nem kérdőjelezhető meg, amit a cikk írója is hozzátett: „*Élete nyílve szőjét Annak adta át, Aki egyedül erős és hatalmas az embert a maga eszközévé rendelni.*”.

Dr. Vasady Béla¹²⁸ a Lelkészegyesület hasábjain írott cikkében¹²⁹ idézett abból a levélből, melyet Révész 1938. július 22-én küldött az egyházkerület vezetésének. A levélben utalt arra, a már fent említett tényre, miszerint püspöksége „*az anyaszentegyház Ura ama szent akarata*”, s – elkerülve a jónási bünt – nem szeretne kibújni a feladat elől. Vasady három fontos kifejezés mentén (az Úr akaratának felismerése, engedelmesség, Szentlélek vezetése) összegezte Révész vállalását, s írásából egyértelműen kitűnik, hogy milyen csodálattal viseltetett az evangélium-központúság iránt, s megérezve a korszak valódi súlyát, Révész levelét „*történelmi jelenetőségűnek*” nevezte.

De nem Vasady volt az egyetlen, aki efféle pátoossal nyilatkozott Révészről, mint leendő püspökről. Dr. Mezey Mihály, a Református Lelkipásztor felelős szerkesztője az egyik lapszámban¹³⁰ olyan jelzőkkel illette, mint „*Kálvini személyiség*”, „*krisztusi jellem*”, s a jellemzésben odáig ment, hogy „*Isten Őbenne valódi református lelkipásztort ábrázolta ki*”. Szabó Gyula a Zeneközlönyben¹³¹ személyes bizonytságot tett arról, hogy Révész szemlélete mennyire nem személyválogató és mennyire egyenrangú fél bármiféle közös munka során. Dr. Zsiros József a Sárospataki Református Lapokban¹³² „*ároni családból*” származóként hivatkozik az ifjabb Révészre, a tisztség elvállalásával kapcsolatos dilemmáját pedig „*prófétai vonakodásként*” aposztrofálja, mellyel kortársainak „*bibliai példát*” mutatott. Dr. Pongrácz József, pápai teológus a Dunántúli Protestáns Lapban¹³³ szintén a családi háttér különleges voltának megvilágításával méltatta Révész püspökké választásának aktusát és személyére úgy hivatkozott, mint aki „*magában foglalja az egész történelmi Magyarországot*”. A Vasárnapi Újság hasábjain megjelent egyik cikk¹³⁴ pedig úgy reflektál a kerület egyhangúlag meghozott döntésére, hogy „*gyermeki bizodalom egy hatalmas szív*

---

¹²⁸ Vasady Béla Nagyváradon született, a teológiát Debrecenben végezte, majd az Egyházak Világtanácsa szervezetnek magyar képviselőjeként jutott el az Egyesült Államokba, ahonnan nem tért haza. Amerikában több államban is oktatott, majd nyugdíjazása után folytatta ökumenikus tevékenységét. Rendszeresen publikált hazai lapokban, illetve levelezett is a hazai tudományos élet szereplőivel (Révész Imrével való levélváltásának lenyomata megtalálható a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában: TtREL. I. 27. b.). A Michigan állambeli Grand Rapidsben hunyt el.

¹²⁹ Isten hatalmas keze alatt... Lelkészegyesület. 1938. 08. 06. 1.p.

¹³⁰ Révész Imre. Református Lelkipásztor. 1938. 08. 25. 1-2. p.

¹³¹ Dr. Révész Imre. Zeneközlöny. 1938. 10. 01. 1-3. p.

¹³² A tiszántúli református egyházkerület új püspöke dr. Révész Imre egyetemi tanár. Sárospataki Református Lapok. 1938. 08. 28. 2-3.p.

¹³³ Révész Imrét... Dunántúli Protestáns Lap. 1938. 08. 28. 1-2.p.

¹³⁴ TtREL. I. 8. d. Révész Imre III.

iránt”, mely mondat tulajdonképpen Révész püspöki pozícióját atyai szerepvállalásként értelmezi. Szabó Gyula sokkal inkább emberi tulajdonságait ragadta meg, amelyet talán tévedés is lenne megkérdőjelezni, Mezey, Zsiros és Pongrácz néhol túlzó jelzői azonban olyannyira szembetűnően isteni magasságokba helyezik Révészt, ami miatt jogosan merülhet fel az a kérdés, hogy valóban ennyire hibátlan jellem volt-e. Ha erre nem is sikerül egzakt választ adni a dolgozatban, az azonban vélhetően körvonalazódik majd a hagyaték és a konkrét ügyek vizsgálatán keresztül, hogy milyen volt Révész Imre személyisége.

A Református Egyházi Értesítőben megjelent rövid írás¹³⁵ amellet, hogy nagyon objektíven közölte a püspökké választás tényét, nem hagyta szubjektív megjegyzések nélkül a híradást. A lap úgy fogalmazott, hogy „*Dr. Révész Imrét olyan embernek ismerjük, aki az egyház feladatát az evangélium szolgálatában látja s nem téveszti össze politikai és társadalmi törekvések szolgálatával.*” Ez mondat püspökségének egészét tekintve egészen más megvilágításba került, ugyanis, Révész a politikai életnek nem csupán résztvevőjévé, hanem cselekvőjévé is vált. Felmerülhet tehát a kérdés, hogy vajon a kortársak félreismerték őt vagy az 1940-es évek eseményei kényszerítették Révészt abba a helyzetbe, ahol egyháza végül a politikai törekvések szolgálatába is állt.

Tévedés lenne azt állítani, hogy ez a számtalan pozitív hangvételű kortárs megnyilatkozás alaptalan, ugyanis Révész Imre 1938-ra már ismert és elismert egyháztörténész volt¹³⁶, aki egyetemi tanárként igyekezett átadni tudását hallgatóinak és írásai a tudomány igen magas fokát képviselték. A fent említett kortárs írások olvasásánál nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni a püspökségéhez vezető utat vázoló fejezetben leírtakat. Nevezetesen, hogy apai nagyapját, id. Révész Imrét egyfajta romanticizált mítosz övezte, mivel jelképévé vált a magyar reformátusság bécsi kormányzattal vívott harcának. Rajta kívül a két Vecsey-ági szuperintendens szépapa és a szintén püspök édesapa nagyságának árnyéka is ott lebegett Révész püspökké választása felett. Valószínűsíthetően volt tehát egy megelőlegezett, magasfokú bizalom és egy nagyon komoly elvárás is az ifj. Révész Imrével szemben, akinek ezzel a családi örökséggel kellett a legtöbb lelket számláló magyarországi református egyházkerület élére állnia.

---

¹³⁵ Uo.

¹³⁶ Ekkorra már olyan műveket tudhatott maga mögött, mint a nagyapjáról írt monográfia, ő írta A magyar történetírás új útjai kötetben az Egyháztörténet című tanulmányt, a Magyar Szemle Társaság Kincsestár sorozatába a Reformáció című munkát, illetve megírta a Magyar Protestáns Egyháztörténet I. 1520-1608 kötetet, amely sorozatot végül püspökké választásának okán nem tudott folytatni. A püspökségét megelőző időszakban, 1935-ben megkapta munkásságáért Horthy Miklós kormányzótól a Corvin-koszorú kitüntetést, illetve genfi egyetem díszdoktorává választotta, a debreceni Hittudományi Karnak pedig két ízben is dékánja volt.

4.3. Kortárs levelek

Makláró Károly¹³⁷ halála után valósággal záporoztak Révész Imréhez azok a levelek, amelyek támogatásukról biztosították, mi több, sok esetben győzködték is afelől, hogy vállalja el a püspöki pozíciót. A lapokban és folyóiratokban megjelent kortárs megnyilatkozások mind a nyilvánosságnak szóltak, azokat bárki elolvashatta, éppen ezért külön kell választanunk és a fentiekől elkülönítve megvizsgálnunk az említett kortárs leveleket, amelyek gyakran tartalmaztak olyan, bizalmas információkat is, amelyeket Révész Imre saját kezébe postáztak, s amelyeket a TtREL Révész-hagyatéka őriz.

1938. július 8-i keltezéssel küldött levelet¹³⁸ Révésznek Csánki Benjamin¹³⁹, aki kollégája lévén egy nagyon személyes és őszinte hangvétellő dokumentumban írta le gondolatait a püspökválasztással kapcsolatosan. Csánki bár minden oldalról igyekezett megvilágítani a döntés súlyát, s hangsúlyozta a fizikai és lelki igénybevételt is, mégis arra kérte Révészt, hogy vállalja el a pozíciót. A professzor úgy fogalmazott, hogy „*Én a tiszántúli egyházkerület szülötte vagyok s teljes szívem csügg ennek a jövendőjén. A magyarság ütőere van itt. Roppant fontos kérdés ki lesz a püspök.*”, mely mondat egyértelművé teszi a Révészbe vetett bizalmát, ugyanis az ő győzködése egyet jelent azzal, hogy alkalmasnak találta őt arra, hogy a „magyarság ütőere” fölött őrödjön. A levélre adott Révész-választ bár nem ismerjük, Csánki viszontválasza további érveket sorakoztatott fel az egyházkormányzói pozíció mellett, melyek közül a téma szempontjából talán leglényegesebb az a mondat, miszerint „*Milyen erkölcsi szépség lenne ennek a nagy embernek¹⁴⁰ munkatársává lenni! ... És ha ez nem történik mi lesz az egyházból, mi lesz a Tiszántúlból?*”.

Nem Ravasz László volt tehát az egyetlen, aki a Horthy Miklós személye körüli kultuszhoz erősen kapcsolódott, ugyanis a debreceni református egyházi élet – Horthy debreceni kollégiumi múltja miatt – még inkább „saját fiának” érezte a kormányzót, így az

---

¹³⁷ Makláró Károly a hosszú Baltazár-érát követően lett a Tiszántúli Református egyházkerület püspöke, de nagyon rövid ideig, csupán 1936-1938 között töltötte be ezt a tisztséget, így tulajdonképpen a Makláró-püspökség egy rövid átmeneti időszak volt a két nagyhatású püspök működése között.

¹³⁸ TtREL. I. 8. d. Révész Imre III.

¹³⁹ Csánki Benjámin egyike volt azon teológiai professzoroknak, akik a M. Kir. Tisza István Tudományegyetem rektori pozícióját is betöltötték (1929-1930). Róla bővebben lásd: Ötvös László – Egyetemmi ifjodott kollégium. Debrecen, 2012. 197-225.

¹⁴⁰ Csánki Benjámin a „nagy ember” alatt Horthy Miklós kormányzót érti, ugyanis néhány mondattal korábban Horthy debreceni látogatásáról ír.

ő munkatársává válás is hathatós érv tudott lenni a püspöki tisztség elvállalásának tekintetében. Hasonlóan bensőséges hangvételű levelet¹⁴¹ írt Kállay Kálmán¹⁴² is, aki szintén Révész munkatársa volt a Hittudományi Karon, s aki teljes mellszélességgel állt kollégája mellett, kinyilvánítva, hogy „...nem lesz olyan bánatod, amely az enyém is ne legyen, s olyan könnyed, amely az enyém is ne legyen! Én veled és melletted óhajtok menni, mert összekapcsolt minket a lélek...”. A kollégák közül Bacsó Jenő is levélben¹⁴³ üdvözölte Révész jelöltségét, ő azonban teljesen más szempontot emelt ki, megragadva saját intézményének érdekeit, Révészben látta azt a püspököt, aki az egyetem érdekeit is megfelelő módon fogja képviselni. A tudóstársak nem csupán támogatásukról biztosították, hanem volt, aki tudományos terhet is rótt a már meglévő lelki dilemmák okozta gyötrelmek mellett Révészre. Hegyaljai Kiss Géza sorai¹⁴⁴ arra presszionálták Révészt, hogy az „eddig példátlanul nagy vállalkozással” elkezdett egyháztörténeti szintézist¹⁴⁵ befejezze.

A felsőszabolcsi református egyházmegye esperese, Kiss Lajos levelében¹⁴⁶ nem csupán saját egyházmegyéjének egyértelmű támogatásáról biztosította Révészt, hanem a kerületi támogatottságot is 75%-ra becsülte meg, számolva azzal, hogy lehetnek majd helyi érdekeltségek a választásnál, de vélekedése szerint „a teljes egyhangúság is lehetséges”. Legfontosabb érve a püspöki pozíció mellett mégsem a támogatásról való biztosítás, hanem egy igencsak váteszi mondat: „...a tudós írja a történelmet, Debrecen püspöke pedig csinálja azt...”. A püspökség egészét tekintve abszolút helytálló Kiss Lajos mondata, s ahogyan Csánki Benjáminól is elhangzott a tiszántúli püspöki pozíció fontossága, úgy az esperes is vélhetően tisztában volt pusztá jelentőségével, nem is sejtve, hogy egy sokszorososan terhelt időszak következik majd, melynek Révész valóban tevékeny szereplője volt.

Böszörményi Jenő, Szentés lelkipásztora egy igen bizalmas hangvételű levélben¹⁴⁷ írta meg Révésznek, hogy „...a temetés idején már azzal mentem a templomba, hogy Révész Imre lesz a püspök. (...) Meglepett a gyász és az igazi fájdalom hiánya. Meglepett az

---

¹⁴¹ TtREL. I. 8. d. Révész Imre III.

¹⁴² Kállay Kálmán Csánki Benjáminhoz hasonlóan egyike volt azon teológiai professzoroknak, akik a M. Kir. Tisza István Tudományegyetem rektori pozícióját is elfoglalták. Kállay az 1940/41-es tanévben volt az intézmény első embere. Erről bővebben lásd: Ötvös, 2012. 298-341.

¹⁴³ TtREL. I. 8. d. Révész Imre III.

¹⁴⁴ Uo.

¹⁴⁵ Hegyaljai Kiss Géza a Magyar Református Egyház története I. 1508-1620 című munkára utalt levelében, mely sorozat folytatásának körülményeiről egy korábbi lábjegyzetben tettem említést.

¹⁴⁶ TtREL. I. 8. d. Révész Imre III.

¹⁴⁷ Uo.

egységes állásfoglalás. *Itthon mindenki hozsannával fogadta a hírt. (...) Most aztán, (...) a jó Isten áldjon meg, nehogy visszakozzál.*” Böszörményi Jenő több ízben is utalt arra levelében, hogy Maklárly nem volt eléggé erőskezű püspök. Nála tehát az volt a legfontosabb érv, hogy Révész lehet az egyházkormányzó, aki visszaállítja az egyházkerület tekintélyét azzal, hogy – tudós ember lévén – ész is társul a történelmi név és a rátermetség mellé. Egy másik levél¹⁴⁸ – melyet egy Ördög Lajos¹⁴⁹ nevű férfi írt Révésznek – Böszörményitől sokkal merészebben fogalmazott a Maklárlyval való elégedetlenség kapcsán: *„A jó Isten azonban megoldotta a problémákat. Kezét kell meglátnunk a gyors halál jöttén is.”* Révészt Isten ajándékként aposztrofálta, akit egyértelműen *„vezéri helyre”* kell ültetni. Fintor Béla nagylétai lelkipásztor levelében¹⁵⁰ olvasható egyedülként annak boncolgatása, hogy vajon miért tette közzé Révész azt a nyilatkozatot, amelyben a tisztség el nem vállalásáról ír, ugyanis úgy fogalmazott, hogy *„...ha esetleg súlyos okok kényszerítették is Főtiszteletű uramat szóbanforgó nyilatkozata kiadására, méltóztassék attól eltekinteni...”*. A nyilatkozat kiadásának körülményeire a következő alfejezetben kívánok rávilágítani, itt csupán annyit szükséges kiemelni, hogy a Fintor Béláén kívül a vizsgált levelek egyikében sem olvasható ilyesfajta megközelítés.

Gönczy Béla, vésztői lelkipásztor levelében¹⁵¹ utalt arra a cikkre, amelyben Maklárly Károly halála után megfogalmazta a tiszántúli püspök feladatait, de hozzátette, hogy mivel ekkor még nem sejtette Révész jelöltségét, nem személyesen neki szól. A cikket csatolta is levélhez, mely cikk igencsak kritikus hangon szól a kerület egészéhez: *„A Tiszántúli egyházkerület még mindig teljesen szervezetlen, mivel szellemi erőit közös és tervszerű munkára az utóbbi félszázadban senki össze nem fogta.”* A „félszázadban” benne foglaltatik öt püspök, akit Gönczy kritikával illet, nevezetesen Révész Bálint, Hegymegi Kiss Áron, Eröss Lajos, Baltazár Dezső és Maklárly Károly, akiknek munkásságát egyetlen mondattal lesöpörni talán túlzó vélekedés, viszont nem ő volt az első, aki levelében Maklárly Károllyal szemben kinyilvánította elégedetlenségét, így a halála után joggal érzékelhette az egyházkerület és benne Gönczy Béla is, hogy érkezett az idő egy erőskezű püspök fellépésére. A cikkben kívül a levelében is akadtak olyan sorok¹⁵², amelyek a korszellemet kiváló érzéssel ragadták meg, s óvva intették Révészt a kormányközeli püspöki működéstől.

---

¹⁴⁸ Uo.

¹⁴⁹ Sem a levél fejlécéből, sem az aláírásából nem derült ki, hogy ki volt ő és honnan ismerte Révészt.

¹⁵⁰ TtREL. I. 8. d. Révész Imre III.

¹⁵¹ Uo.

¹⁵² *„Ézért én bízom abban is, hogy meg fogod tudni őrizni függetlenségedet a kormánnyal szemben is, dacára annak, hogy egyelőre a theologiai kathedrát megtartod. Kétségtelen, hogy azok előtt, kik sem téged nem*

A püspöktársak közül Farkas István abbáziai pihenője alatt küldött levelet Révésznek, illetve Ravasz László is elküldte sorait.¹⁵³ A levelek nem csupán kollegiális támogatásról árulkodnak, hanem nagyon szoros barátságról is, annál is inkább, mivel Farkas István Révész édesapját váltotta a tiszáninneri püspöki székhelyben, Ravasz Lászlóval pedig még a kolozsvári évek alatt ismerkedtek meg, s maradtak nagyon bensőséges baráti viszonyban életük végéig. Erről tesz tanúbizonyságot levelének az a sora, amelyben meghívja Révészt Leányfalura, hogy egy teljes napot együtt tölthessenek, illetve a „régibarátsággal” való köszöntése, az írásában pedig egyértelmű támogatásáról biztosította őt. Farkas arra szólította fel Révészt, hogy „ne habozzon” elvállalni a pozíciót, mert „Isten elhívása” az, ami jelölés kapcsán a kerületben történt.

Nem „csupán” lelkésztársak és esperesek írtak biztató sorokat Révész Imrének, ugyanis a legfelsőbb politikai szintről is érkeztek baráti hangvételű, a püspökség elvállalását propagáló levelek¹⁵⁴. Ilyen volt többek között Dr. Lázár Andoré, aki M. Kir. titkos tanácsos és volt igazságügyminiszterként biztatta arra Révészt, hogy „*a püspöki szolgálat terhes feladatát vállaira vegye*”. De ilyen volt Balogh Jenő levele is, aki szintén igazságügyminiszter volt, majd 1921-től a Dunántúli Református Egyházkerület főgondnoka, s akinek az „Imre Öcsém” és „szerető bátyád” kifejezései igen bensőséges kapcsolatról árulkodnak. Nem kérdés tehát, hogy ő is a püspöki pozíció elfogadására biztatta, mi több kötelességének tartotta elfoglalni azt. Dr. Némethy Károly, aki 1938-ban már 76 éves volt, de szinte egész pályafutását a politikai életben töltötte el belügyminisztériumi jogászként, majd felsőházi tagként, azt írta Révésznek, hogy „...*ez a jelölés az én legteljesebb meggyőződésemmel találkozék...*”. Ahogy Balogh Jenő levelében, úgy Némethynél szintén közeli kapcsolatról tesz tanúbizonyságot a „*régibátyád és immáron aggastyán bátyád*” aláírás is. Dr. Matolcsy Sándor M. Kir. kormányfőtanácsos és Somogy vármegye ügyésze az egész dúnántúli kálvinista közösség nevében írta meg támogató levelét, Dr. Balla Bertalan, Debrecen sz. kir. város tanácsnoka pedig hosszan magyarázta levelében, hogy miért lehet a legnagyobb áldás az az egyházkerületnek, ha Révész elfogadja a püspökséget. A városi tisztségviselő úgy fogalmazott, hogy „...*Veled egy új szebb korszak bekövetkeztét látom egyházunk és egyházkerületünk életében.*”. Csia Sándor, a MÁV igazgató főorvosa és nem mellesleg a Bethánia Egyesület titkára pedig úgy

---

ismernek, sem elveidet nem ismerik, aggasztó jelenségnek tartják ezt. Én azonban, dacára annak, hogy a kormánytól való függőségünket nagy veszedelemnek látom, bizom abban, hogy Te meg fogod tudni őrizni függetlenségünket, mivel elveidet fel nem adod.”

¹⁵³ TtREL. I. 8. d. Révész Imre III.

¹⁵⁴ Uo.

fogalmazott, hogy „*Istenem, milyen kilátások! Ravasz László és Révész Imre vezérlete alatt milyen nagy dolgokra van elhívva a magyar reformátusság!*”. Talán békeidőben be is köszönthetett volna a várt szebb korszak, de az 1940-es évek eseményei felülírtak minden hasonló várakozást, az azonban kétségtelenül áll, hogy Ravasz László és Révész Imre a 20. század legmeghatározóbb egyházi személyiségei közé tartoztak és kulcsszereplői lettek a magyar reformátusság életének.

4.4. Révész püspökké választásának körülményei

Amikor 1938 júliusában elhunyt Maklár Károly, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke, a kerület elnöksége egyértelművé tette, hogy a püspöki széket nem foglalhatja el más, mint a kerület korábbi főjegyzője és tanácsbírája, ifj. Révész Imre. A Református Élet hasábjain megjelent vezércikk¹⁵⁵ világított rá arra, hogy „*ki a tiszántúli püspök, az az egész magyar reformátusság nagy kérdése*”, ugyanis „*a tiszántúli reformátusság a többségi kálvinizmus*”. S nem csak a hívek lélekszámának sokasága és a magyar reformáció bölcsőjének irányításából fakadó teher nyugodott azon, akit az egyházkerület élére választottak, hanem a cikk szerint a politika is mindig másképp tekintett erre az országrészre. Még ekkor nem sejtve az elkövetkező tíz év politikai fordulatait, s benne az egyházkerület kiemelkedő szerepét, csupán a történelmi tapasztalatra támaszkodva fogalmazta meg mindezt a megjelent cikk, egyértelművé téve, hogy Révészt nem a kerület, hanem az élő Isten hívta el a szolgálatra.

Ahogy arról korábban szó esett, a kerület tanúja lehetett egyfajta „prófétai vonakodásnak”, ugyanis Révész már öt nappal Maklár Károly püspök halála után nyilvánosságra hozott egy olyan nyilatkozatot¹⁵⁶, melyben úgy fogalmazott, hogy „*...kötelességemnek tartom azonnal nyilvánosságra hozni ama megmásíthatatlan elhatározásomat, hogy e földadat betöltésére semmi szín alatt nem vállalkozhatom...*”. Ez a nyilatkozat egy géppel írott, 1938. július 12. keltezésű dokumentum, azonban ugyanennek az irategyüttesnek egy másik, kézzel írott dokumentuma egyértelműen megvilágítja azt, hogy miért volt ilyen rendkívül gyors Révész reakciója Maklár halálát követően. Egy írólap felső harmadában az 1938-ban kiadott nyilatkozat olvasható Révész kézírásával, az alsó harmadában pedig egy nagyon lényeges kiegészítés található: „*Ezt a közleményt – ha egyáltalában sor kerül rá – abban a percben le fogom adni a Magyar Távirati Irodával,*

---

¹⁵⁵ A tiszántúli püspökválasztás. Református Élet. 1938. 07. 30. 1.p.

¹⁵⁶ TtREL. I.8.d. Révész Imre III.

amelyben a nevemet egy ilyen alkalomból kifolyólag a nyilvánosság előtt szóbahozzák. Kivételt egyetlenegy esetben ismernék: ha a püspökség elvállalása egyszersmind közvetlen martiriumvállalását is jelentené (pl. kommunizmus vagy hasonló alatt) s ez esetben fordulna felém a bizalom.”. Eme lényeges kiegészítés alatt pedig egy még lényegesebb információ, a dátum: 1936. május 17. Tehát az 1938-ban kiadott nyilatkozat már akkor létezett, amikor Baltazár Dezső augusztusban bekövetkezett, hirtelen betegsége és halála még nem volt tudható, az pedig még kevésbé, hogy Révész neve is felmerül majd Maklár Károlyé mellett.

Révész tehát sejthetett valamit abból, ami be is következett, nevezetesen, hogy – püspökhelyettes lévén - ő is felmerül majd esélyes jelöltként egy esetleges választás alkalmával. Ugyanezen az írólapon a két bejegyzés között kék ceruzával a fellélegzés mondata olvasható: „Hála Istennek, a csatolt levelezés bizonyosága szerint a dolog elintéződött a nyilvánosságra hurcolás nélkül”, ez a mondat pedig 1936. szeptember 13-i dátummal, azaz Maklár Károly püspökké választását követően. S bár nem derült ki, hogy a dokumentum milyen levelezés csatolt kiegészítése volt, az azonban bizonyos, hogy két esztendővel később mégis nyilvánosságra került a püspökség el nem vállalásáról szóló nyilatkozat, nagyon beszédes azonban, hogy a fent említett kiegészítés nélkül. Ez a rövid feljegyzés nem a püspökké választás évének tükrében vizsgálva válik érdekessé, sokkal inkább az 1946-os évet követően, ugyanis Révész 1949-ig ült abban a püspöki székben a kommunisták hatalomátvételét követően is, amelyet 1936-ban még egyértelműen a vértanúság vállalásával azonosított.

A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára őrzi azt a Révész által zárt körben felolvasott nyilatkozatot¹⁵⁷, amelyben Révész Maklár halála után két héttel és a fent említett nyilatkozat megjelenése után tíz nappal végül nyilvánvalóvá tette gondolatait a püspöki tisztséggel kapcsolatosan. A nyilatkozat egyértelműsíti, hogy Révész – mondhatni – több szempontból is bebiztosította a pozícióját, nem bízva a véletlenre az esetleges „munka nélkül maradás”-ra. Mivel 1930 óta a Debreceni Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetem Hittudományi Karának nyilvános rendes tanára volt, így nyilatkozatában egészen konkrét módon fogalmazta meg a püspökség és az egyetemi tanári működés összeegyeztethetőségét: „Ha most, Isten kezétől kényszerítve, mégis énnekem kell esetleg elfoglalom a püspöki széket, ezt tudományos meggyőződésemmel feláldozásával tehetem csupán meg. (...) A püspöki tisztet, megválasztásom esetén, egyelőre csak három évi és négy havi próbaidőre vállalom. 1939 február 1-től számított három éven át az államtól fizetéstelen szabadságot óhajtok

---

¹⁵⁷ TtREL. I.8.d. Révész Imre II.

igénybevenni, amely idő alatt egyetemi katedrám nem töltetik be. Ennek lehetőségére nézve az e tárgyban illetékes tényezők előttem már kedvezően nyilatkoztak.”. Az utolsó mondatból egyértelműnek hat, hogy Révész tulajdonképpen még azelőtt körbejárta ezt a kérdéskört és saját lehetőségeit, mielőtt még püspökké választották volna. Bár korának kiemelkedő egyháztudósa volt, s a tudomány művelését igen magas szinten szívvel-lélekkel gyakorolta, ennek ellenére egyháza és benne egyházkerülete iránt érzett felelősségtudat világlik ki a katedráról való lemondásról a püspöki tisztség javára. Mindez nagyon józanul és reális látással arra nézve, hogy 1941-et követően legyen lehetősége – a püspöki tisztség esetleges elvesztésével – visszatérni egyetemi tanári pozíciójába. Éppen ezért szögezte le nyilatkozatában – főként az életfogytig tartó tisztségviselés elleni kiállásként – azt, hogy három év elteltével újra meg fogja kérdezni a presbitériumoktól, hogy továbbra is őt szeretnék-e egyházkerületük élén látni.

1938. július 22-én tehát összehívták a Tiszántúli Református Egyházkerület rendkívüli közgyűlését¹⁵⁸, s mindamelllett, hogy megemlékeztek az elhunyt Maklár Károly püspökről, s emberi nagyságát emlékbeszédben méltatta Harsányi Pál¹⁵⁹, augusztus 15-i határidővel szavazásra bocsátották a püspöki tisztséget, mely egyházközségi szavazatoknak augusztus 19-ig be kellett érni a püspöki hivatalba. Kb. három hét állt tehát az egyházkerület rendelkezésére, hogy meghozza a döntést az új egyházkormányzó személyéről, Révész Imre nevét azonban nem tartalmazza a vizsgált jegyzőkönyv. A Debreceni Protestáns Lapban megjelent hosszú cikk¹⁶⁰, amely a közgyűlésről tudósított, az utolsó néhány bekezdésben említi, hogy „*A közgyűlés bezárása után br. Vay László közölte értekezleten a gyűlés tagjaival, hogy az esperesi és főgondnoki kar felkérésére Dr. Révész Imre a megüresedett püspöki szék elvállalására nézve levélben nyilatkozott.*”. Ez a levél volt az, amelyet a korábban említett Vasady Béla a Lelkészegegyesület című lapban méltatott, s üdvözölte Révész döntését a tisztség elvállalását illetően.

A következő egyházkerületi közgyűlésre¹⁶¹ október 3-án került sor, ami egyben püspökbeiktató közgyűlés is volt, itt ismertették az augusztusi szavazás eredményét. Révész Imrét teljesen egyhangúlag 794 érvényes, 2 érvénytelen és egy le nem adott szavazattal választották meg az egyházkerületének élére, mely szavazás tulajdonképpen egészen

---

¹⁵⁸ TtREL. I. 1. a. 59. – Rendkívüli közgyűlés 1938. július 22-én

¹⁵⁹ Harsányi Pál a békés-bánáti egyházmegye esperese volt 1921-1945 közötti időszakban, legidősebb esperesként pedig Maklár Károly püspökhelyettese is.

¹⁶⁰ TtREL. I. 8. d. – Egyházkerületünk rendkívüli közgyűlése. Debreceni Protestáns Lap

¹⁶¹ TtREL. I. 1. a. 59. – Közgyűlés, Debrecenben 1938. október hó 3. napján

egyedülálló módon ment végbe. Egyrészt amiatt, mert Révésznek nem akadt ellenlábasa a kerületben (nem úgy, mint korábban pl. Baltazár Dezsőnek, akivel szemben három lelkészt is jelöltek az egyházmegyék¹⁶²), másrészt pedig azért, mert ellenszavazat nélkül került a püspöki székbe. Így tulajdonképpen a szavazás során is beigazolódtak a korábban említett várakozások, s nem véletlenül méltatták annyian a kortársak közül, ugyanis a „nagy Révész Imre unokáját” egy emberként fogadta el vezetőjének az egész Tiszántúli Református Egyházkerület minden egyházmegyéje.

A korábban említett, Református Egyházi Értesítőben megjelent cikkben bár Révészről állítják azt, hogy nem fogja az egyházát a politika szolgálatába állítani, ennek ellenére az ő beiktatásának a része volt az az érdekes momentum is, hogy a közgyűlés előterjesztette a Horthy Miklós kormányzóhoz küldött táviratot, melynek záró sora teljesen egyértelművé tette a Tiszántúli Református Egyházkerület elköteleződését: „*Életére Isten áldásáért esedezünk, vezéri pálcája alá boldogan sorakozunk.*”. Talán valahol itt – s személyesen a Corvin-koszorúval való kitüntetésben – gyökerezik az, ami Révész püspökségének első néhány évét meghatározza, nevezetesen, hogy igen közel került a politikai élethez, s ezáltal a Horthy névvel fémjelzett politikai kurzushoz is.

A beiktatási közgyűlésen Porzsolt István középszabolcsi esperes hirdette az ígét és imádkozott az új püspök szolgálatáért, az esküt pedig Uray Sándor lelkészi főjegyző előolvasása után mondta el Révész Imre. S bár a hosszú prédikáció és imádság bekerült a jegyzőkönyvbe, az eskü szövegét nem őrizte meg a dokumentum. A református egyházban kevés olyan esemény van, amikor a liturgián belül történik meg a térdre borulás aktusa, a beiktatás azonban pontosan ilyen esemény, így a jegyzőkönyv is rögzítette, hogy Révész térdet hajtott az egyházkerület tizenegy esperese¹⁶³ előtt, akik egy-egy igeverssel kértek áldást az ő szolgálatára. A nagytemplomi közgyűlésen nem csupán Porzsolt István, hanem beiktatását követően maga Révész Imre is ígét hirdetett, mégpedig nem akármilyen igevers alapján: „*Többé tehát nem én élek, hanem Krisztus él bennem.*”¹⁶⁴. Talán önmagában nem lenne annak különös jelentősége, hogy mi volt az igevers, amiről beiktatása napján bizonyosságot tett, azonban az információt, amitől mégis különlegessé válik maga Révész fogalmazta meg ige hirdetésében: „*27 esztendő igehirdetői pályámon ma veszem magamnak*

---

¹⁶² Baltazár püspökké választásának körülményeiről bővebben lásd: Baráth Béla Levente, 2014. 55-63.p.

¹⁶³ A 11 egyházmegye esperesei a következők voltak: Harsányi Pál (békéscsaba), Bartha László (alsószabolcs-hajdúvidéki), Porzsolt István (középszabolcsi), Fóris Lajos (nagykárolyi), Székelyhidy Béla (bihar-érmelléki), Kelemen Gyula (bereg), Percz István (nagyszalontai), dr. Szász Imre (debreceni), Kiss Lajos (felsőszabolcsi), Gaál István (hevesnagyunsági), G. Szabó Mihály (szatmári)

¹⁶⁴ Gal. 2:20

először a bátorságot, bár ma is csak remegve és dadogva, hogy ezt az igét prédikáljam.”. Kiváló bizonyítéka ez annak, hogy pályafutásának mennyire kiemelkedő pontja volt a püspöki beiktatás, s bár arról nincs rendelkezésre álló információ, hogy ezt követően prédikált-e valaha újra erről az igeversről, alázatát azonban jól mutatja, hogy 49 éves korára érezte annyira érettnek hitét, hogy a fent idézett sort a szószelekről is ki merje mondani. Szolgálatkészségére pedig a beiktatás zárásaként elénekelt, „Úrnak szolgálai mindnyájan” kezdetű 134. zsoltár is felelt.

4.5. Révész Imre püspöki székhoglalója

A fentiekben tárgyalt közgyűlés két részből állt, ugyanis a nagytemplomi eseménysort a Kollégium dísztermébe való átvonulás követte, ahol az egyházkerület pecsétjének átvétele jelképezte a püspöki hivatal tényleges átvételét. A jegyzőkönyv¹⁶⁵ megörökítette a teljes székhoglaló beszédet, melynek legfontosabb pontjait világítom majd meg, ugyanis a püspökség időszakának szempontjából kiemelkedő fontosságú, hogy hogyan látta Révész Imre egyházkormányzói működésének kezdetén a tisztséget és melyek azok a sarokkövek, melyek mentén meghatározta saját pozícióját a tisztségben.

A beszéd felütésének – ahogy ő is fogalmaz – a nagy püspök elődök méltatásának kellene lennie, de mint annyi más tényezőben Révész itt is eltért a hagyományoktól. Két olyan férfit említett példaképeként, akik közül csak egy volt püspök, mégpedig a kerület harmadik püspöke, a reformátor Méliusz Juhász Péter. A másik pedig az a – erre az időszakra már történelmi személyiséggé váló – férfi, akinek nevét is viselte, s akinek valamelyest az árnyéka is rávetült: nagyapja, id. Révész Imre. Annak ellenére, hogy a Vecsey-ágon két tiszántúli püspök őse is volt, nem meglepő, hogy ezt a két meghatározó egyházfit méltatta, ugyanis életüket behatóan ismerte, mivel ekkorra már napvilágot látott a Méliusz Juhász Péter püspökségének időszakával foglalkozó mű, valamint Kálvin és Méliusz viszonyát bemutató tanulmány, illetve nagyapja életét feldolgozó monográfiája is¹⁶⁶. Révész úgy utalt rájuk, mint akiknek *„elvei és munkássága nemcsak általában buzdító és ösztönző, hanem bizonyos értelemben mértékadó is lesz...”*. Magas volt tehát a mérce, de vélhetően Révész

---

¹⁶⁵ TtREL. I. 1. a. 59. – Közgyűlés, Debrecenben 1938. október hó 3. napján

¹⁶⁶ Révész Imre – Debrecen lelki válsága 1561-1571. Értekezések a történelmi tudományok tárgyköréből. MTA, Budapest, 1936.; Révész Imre – Méliusz és Kálvin. Erdélyi Tudományos Füzetek. Kolozsvár, 1936.; Révész, 1926.

is úgy érezte, hogy nem térhet le arról a pályáról, melyre a Révész név és az évszázados családi örökség állította.

A beszéd folytatása is igencsak rendhagyó: „*A bevett szokás szerint most programot kellene adnom. Nem fogom tenni.*”. A püspökségig sokkal inkább elméleti, tudós ember lévén ebben a szövegben sem távolodott el saját lényegétől, ugyanis a program helyett azt határozta meg, hogy mi lesz az ő egyházkormányzói tevékenységének az elvi alapja. Ezt az elvi alapot pedig három fontos pillér mentén határozta meg: a két fő szempont a helyes igehirdetés és a sákramentumok helyes kiszolgáltatása, illetve kiegészítésként az egyházi fegyelem gyakorlása. A helyes igehirdetést „Isten igéjének áradásában” látta, mely, ha nem valósul meg, akkor meglátása szerint a vasárnapi prédikáció csak „beszédmondás”, a gyülekezet pedig valamiféle „korcs ritualista vallásközösség”. Révész nem valamiféle „megmondóként” hangoztatta az elsőre igencsak merésznek tűnő kijelentéseit, hanem önmagával kezdve értette bele minden lelkésztársát az élő igehirdetésre való felszólításra.

De nem csak önmagát és lelkésztársait szólította meg ezzel, hanem minden tiszántúli gyülekezetet, s annak minden tagját is. A lelkipásztorokon és a gyülekezeteken túl a református iskoláknak tulajdonított a legnagyobb bizonyágtevő jelentőséget, s hogy mennyire fontos volt neki az iskolaügy, jól mutatja, hogy 1944-ben elvállalta a tankerületi főigazgatói pozíciót is. Mindezek után a két sákramentumról: a keresztségről és az úrvacsoráról is lefektette saját elvi alapjait, melyek közül a keresztségben látta az ifjúsági munka kibontakozásának fontosságát, az úrvacsorában pedig a templomon és gyülekezeten kívüli szeretetközösség megvalósulásának feltétlen szükségességét. Talán a harmadik pillérről, azaz az egyházfegyelemről mondtak emelik ki leginkább Révész emberi nagyságát, ugyanis úgy fogalmazott, hogy „*...csakugyan van ebben a kerületben egy, egyetlenegy lelkipásztor, aki iránt én semmiféle elnézést és irgalmat nem fogok ismerni: ezt az egyet azonban Révész Imrének hívják.*”.

Korábban írtam arról, hogy mit jelent a Tiszántúli Református Egyházkerület élén állni, s ezt nem számokban, hanem elvi értelemben Révész is világosan megmagyarázta székfoglalójában. „*Történeti értelemben a Tiszántúl a magyar reformátusság szülőanyja...*” – fogalmazott a püspök, s éppen ezért vélekedett úgy, hogy ennek az egyházrésznek minden korban példaadónak kell lennie nem csupán Magyarországon belül, hanem a világ minden magyar reformátusa számára. Ebben a fejtegetésben a püspökség egészét tekintve kiemelkedő jelentőségű az a mondat, mely szerint Rákóczi jelmondatának (Cum Deo, pro Patria et Libertate!) kell meghatározni az egyházpolitikát, s ennek az alapelvnek változhatatlannak kell lennie. Révészről elhangzott az a nagyhatású mondat is, miszerint „*ez*

a zászló nekünk, tiszántúli magyar reformátusoknak szemfedelünk lehet, de alkunk tárgya soha.”. Ezt a mondatát a későbbi fejezetek során érdemes lesz mindannyiszor a cselekedetek mellé olvasni, hiszen fontos kérdés a vizsgálat egészének szempontjából, hogy valóban e szerint cselekedett-e, akkor, amikor Horthy Miklós politikai kurzusához közel került, vagy amikor a Nagytemplomban megrendezett 1848/49-es szabadságharc centenáriumi ünnepségén „hitet tett a népi demokrácia mellett”.

Beszédének záró mondatai ismételten olyan alázatról tettek tanúbizonyságot, mely alázat példamutató lehetett minden lelkész számára. Az új püspök leszögezte: „*Vezér nem vagyok, nem leszek és nem akarok lenni semmiféle címen és semmiféle formában. A mi egyházunkban egy Vezér van, a Jézus Krisztus. Mi, többiek, mind csak vezetettek lehetünk.*”. Ebből következően talán nem is vonatkoztatta magára a püspököknek azon jelzőjét, hogy első az egyenlők között és nem kívánt olyan dicsfényben tündökölni, mely elvonta volna a figyelmet egyházának fontos ügyeiről. Ebben a tekintetben az első és legfontosabb ügy a Kollégium négyszázéves jubileumának¹⁶⁷ megünneplése volt, melyet Révész rögtön beiktatását követő napon vezényelt le.

***

Magáról a tiszántúli püspöki tisztségről a fentiek alapján egyértelműen megállapítható, hogy viselője egy olyan kerületet irányítását kapta feladatul, melynek vezetése pusztán a reformációban betöltött szerepe miatti évszázados tradíciók és az óriási területi kiterjedés miatt is jelentős felelősséget rótt a mindenkori tiszántúli egyházkormányzóra. A trianon utáni összeomlás, majd a II. világháború hatásai csak tovább növelték ezt a fajta terhet. Túlságosan messzemenő és talán szakmaiatlan következtetés is lenne azt állítani, hogy Révész Imre megérezte a rá váró feladatok történelmi súlyát, s ezért vonakodott elvállalni a tisztséget, annyi azonban bizonyos, hogy számára sem volt egyértelmű, hogy fel kell-e adnia a katedrát püspöki pozícióért.

A pozíció elvállalása előtti hezitálás és a nyilatkozat közzétételének körülményei kapcsán felvetődhet a kérdés, hogy mi volt Révész célja azzal, hogy két évvel a megírás után mégiscsak átadta nyilatkozatát az MTI-nek, s ha átadta, miért nem tartalmazta a korábbi kiegészítést. Az egyetlen logikus magyarázat az, hogy vélhetően valóban nem akart püspök lenni, s ehhez a végsőkig ragaszkodott, a leírt kiegészítéssel pedig talán már nem értett egyet

---

¹⁶⁷ A Kollégium jubileumának terjedelmes iratanyaga van a Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár gyűjteményében. A leglényegesebb vonatkozásait lásd: Barcza József (szerk.) – A Debreceni Református Kollégium története. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest, 1988. 276-279.

és nem gondolta, hogy csupán a mártírság vállalása vagy egy szélsőséges politikai rendszer veheti rá a pozíció elvállalására. Ennek ellenére az 1940-es években a politikai paletta mindkét széle megjelent az országvezetés élén, s a következő fejezetek arra keresik majd a választ, hogy Révész hogyan viszonyult ezekhez az elemekhez.

Révész Imrét döntéséhez vélhetően hozzásegítették azok a levelek, amelyek csak és kizárólag a támogatás hangján szóltak. A hagyatékban ebből az időszakból megőrzött dokumentumok kivétel nélkül nagyrabecsülésüket fejezték ki Révész irányába, mellette álltak lelkész- és tudóskollégaként, közeli és távoli ismerősként, némelyek csak saját, némelyek pedig egy egész egyházkerület nevében. A politikai élethez való viszonyulással kapcsolatban is kapott tanácsokat mindkét oldalról, ugyanis volt, aki a legnagyobb megtiszteltetésnek tartotta a Horthyval való együttműködést és volt, aki óvva intette a kormányhoz való közelkerüléstől. Legtöbbször rávilágítottak a családi örökségre is, de természetesen – elismert egyháztörténész lévén – saját jogán is kivívta a kortársak egyöntetű megbecsülését. A leveleken túlmenően pedig a hagyatékban őrzött lapok hasábjain is kizárólag olyan cikkek jelentek meg, amelyek több, mint elismerően nyilatkoztak Révész személyéről. Figyelembe kell azonban venni azt a tényezőt, hogy a vizsgált irategyüttest Révész maga állította össze és bocsátotta az egyházkerület rendelkezésére (majd rábízva sorsát a mindenkori vezetésre), így csak és kizárólag ő döntött arról, hogy mi kerüljön a hagyatékba. Nem zárható ki tehát teljes bizonyossággal, hogy egy olyan levél sem érkezett hozzá, amelyik kritikai hangot ütött volna meg vagy esetlegesen megvonta volna támogatását Révéstől, mindenesetre valóban egyedülálló az a kiállítás, amelyet nem csupán a Tiszántúli Református Egyházkerület, hanem az egész református magyarság tanúsított Révész Imre irányába.

Non primus inter pares – szól a fejezet címe. A püspökké választás körülményei, majd a beiktatás aktusa és a székfoglaló is arra engednek következtetni, hogy Révész Imre végtelen alázattal viseltetett a rá bízott pozíció iránt, egyházkerületének vezetését pedig úgy vállalta el, mint aki sohasem akart első lenni az egyenlők között.

5. Révész Imre püspöki működése a sajtó tükrében¹⁶⁸

Révész Imre püspöki működése – ahogyan azt a bevezetőben is említettem – teljes egészében lefedi a 2. világháború időszakát, az Ideiglenes Nemzeti Kormány felállításának átmeneti periódusát, illetve a kommunista hatalomátvételnek, így a Rákosi-diktatúra kialakulásának éveit is. Mindezen politikai és társadalmi változások eredményeként létrejövő komplex püspöki működést kiválóan dokumentálták a korabeli heti- és napilapok, mind az országos, mind a regionális sajtóorgánumok tekintetében, mi több a tengerentúlon megjelenő magyar nyelvű újságok is. Jelen fejezetben ezeknek a lapoknak a vizsgálatán keresztül szeretném bemutatni azokat a Révész Imre egyházi tevékenységein túlmutató, sokkal inkább közéleti és politikai szerepvállalásokat, amelyek tulajdonképpen végigkísérték az egyházkormányzó hivatali idejét.

A korabeli sajtóviszonyokról Buzinkay Géza részletesen ír műveiben¹⁶⁹, ezért ezt nem szeretném részletesen tárgyalni, csupán a téma megértéséhez szükséges sajtótörténeti kontextust vázolom fel az említett művek nyomán. 1938-ban, abban az évben, amikor Révészt püspökké választották, Darányi Kálmán benyújtotta, majd Imrédy Béla miniszterelnöksége alatt az országgyűlés el is fogadta az első zsidótörvényt, ami a sajtóélet szabályozásával is foglalkozott. Felállították a sajtókamarát, csak annak a tagjai lehettek lapok kiadói, szerkesztői vagy állandó munkatársai és ezzel együtt meghatározták a zsidók tagsági arányát is. 1939-ben Teleki Pál miniszterelnök a háború kitörésével egyidőben bejelentette a sajtócenzúrát, ez a lapok terjedelmének csökkenését is jelentette, 1940-ben pedig az összes sajtóorgánumra kiterjesztették ezt a cenzúrát. 1944-ben a német megszállás tulajdonképpen a magyar sajtó jelentős részét felszámolta. Budapest ostroma idején a rörlapokon kívül más sajtóorgánum nem is jelent meg, viszont a keleti országrészben, jelesül Debrecenben indult be elsőként a sajtóélet, novemberben megjelent a Néplap, majd elindultak a különböző pártcsoporthoz tartozó lapjai is. 1946-ban törvény mondta ki a sajtószabadságot, de a mivel a pártállam jogot formált arra, hogy megmondja, mi a dolgozók érdeke, ezért a sajtószabadság kimondása is tulajdonképpen a teljes hatalmi összpontosítást jelentette.

---

¹⁶⁸ Jelen disszertáció-fejezet tanulmány formájában megjelent: Dezső Kinga Julianna – Ifj. Révész Imre közéleti és politikai szerepvállalása a korabeli sajtó tükrében. In. Püski Levente (szerk.) – Korszakokról korszerűen: A 2022. április 29/30-án megrendezett Modernkortörténeti Doktorandusz Konferencia tanulmányai I. Debrecen, 2023. 181-194.

¹⁶⁹ Buzinkay Géza – A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig. Budapest, 2016.; Buzinkay Géza – Kókay György – A magyar sajtó története I. (A kezdetektől a fordulat évéig). Budapest, 2005.

Jelen kutatásban az Arcanum adatbázison keresztül elérhető sajtóorgánumokat dolgoztam fel az 1938-1949-es időintervallumban, így a vizsgálat nem nevezhető teljeskörűnek. Már csak azért sem, mert elsősorban a Debrecenen kívül megjelent sajtótermékeket vettem górcső alá. A helyi sajtó feltételezhetően napi rendszerességgel hírt adott a püspökről, így ez a fajta vizsgálat egy önálló kötet témája lehetne. Néhány esetben tértem csak el ettől, pl. az említett sajtótörténeti ok miatt, miszerint 1944 végén Debrecenben indult újra az országos sajtóélet a Néplap megjelenésével. Sokkal inkább az volt tehát a céloom, hogy bemutassam, hogy a püspök személye miként jelent meg az országos sajtóban. A vizsgálat során kronologikus sorrendben haladtam és nem használtam kontrollforrásokat, tehát csak és kizárólag a megjelent cikkek alapján követtem végig Révész 11 és fél éves egyházkormányzói tevékenységét. A teljes vizsgálatban nem csupán a közéleti és politikai szerepvállalás sajtóközpontú feltérképezését végeztem el, hanem minden egyéb megjelenést is kigyűjtöttem, de mivel ennek feldolgozása kb. 1000 db cikket jelentett és nem minden kapcsolódik szorosan a püspökséghez, így a fejezet tulajdonképpen a teljes gyűjtésnek egy kivonata, s a disszertáció témájához illeszkedve csupán a címben említett aspektust járja körül.

Az 1938. augusztus 22-i tényleges szavazatbontást és végleges döntést követően augusztus 23-án valósággal elárasztotta a sajtót Révész Imre püspökké választása mind az országos, mind a regionális lapok tekintetében. Már a következő két napban számtalan rövid hír¹⁷⁰ született az új egyházkormányzó választásának tényéről, de több olyat is találunk¹⁷¹, amelyben röviden ismertették életének legfontosabb állomásait, illetve az egyhangúlag meghozott döntés eredményeit, miszerint a 803 leadott szavazatból 4 volt érvénytelen, 799

---

¹⁷⁰ Hírek. Az Est, 1938. augusztus 24., 8.; Révész Imre dr.-t egyhangúlag választották debreceni református püspökké. Ellenzék, 1938. augusztus 24., 10.; Révész Imre a tiszántúli reformátusok új püspöke. Esti Kurír 1938. augusztus 24., 3.; Megválasztották az új tiszántúli református püspököt. Friss Újság, 1938. augusztus 23., 2.; Megválasztották az új tiszántúli református püspököt. Kecskeméti Ellenőr, 1938. augusztus 24. 4.; Dr. Révész Gyula (sic!) a tiszántúli református püspök. Kis Újság, 1938. augusztus 24., 5.; Magyarország hírszolgálatja jelenti. Magyarország, 1938. augusztus 24., 4.; Révész Imrét egyhangúlag püspökké választották. Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap, 1938. augusztus 23., 2.; Révész Imre a tiszántúli kerület új püspöke. Nemzeti Újság, 1938. augusztus 23., 10.; Az új tiszántúli református püspök. Népszava, 1938. augusztus. 23., 8.; Révész Imre ref. püspök. Orosházi Friss Újság, 1938. augusztus 23., 1.; Révész Imre Maklár püspök utóda. Pécsi Napló, 1938. augusztus 23., 3.; A tiszántúli református püspökválasztás. Új Nemzedék, 1938. 08. 24., 3.

¹⁷¹ Révész Imre az új tiszántúli református püspök. Budapesti Hírlap, 1938. augusztus. 23., 8.; Révész Imrét... Dunántúli Protestáns Lap, 1938. augusztus. 28., 1.; Révész Imre dr. a tiszántúli református egyházkerület új püspöke. Esti Újság, 1938. augusztus. 24., 7.; Révész Imrét püspökké választották. Magyarság, 1938. augusztus 23., 9.; Révész Imre az új tiszántúli püspök. Szentesi Napló, 1938. augusztus. 24., 6.; Révész Imre a tiszántúli reformátusok új püspöke. Új Magyarság, 1938. augusztus. 23., 8.

pedig támogatta Révész Imre püspökségét. A temesvári Déli Hírlap¹⁷² négy, a Szabadság¹⁷³ csak öt nappal, a Délamerikai Magyarország¹⁷⁴ és az Amerikai Magyar Népszava¹⁷⁵ pedig majdnem két héttel később adott hírt az eseményekről. Az újonnan megválasztott püspök tisztségének rangját jól mutatta, hogy a sajtóban két nappal később már Keresztes-Fischer Ferenc – aki ideiglenesen látta el a miniszterelnöki teendőket – köszöntő táviratát adták közre¹⁷⁶, melyben a kormány jókívánságait tolmácsolta Révésznek. Az egyházkormányzó méltóságteljes válaszát a Pesti Napló¹⁷⁷ közölte. A beiktatáshoz a kormányzat nevében Imrédy Béla miniszterelnök is gratulált, melyre Révész válaszüzenetet is küldött, s a kölcsönös gesztus fontosságát mutatja, hogy a levélváltás tényéről négy országos lap¹⁷⁸ is hírt adott.

A püspöki működés tulajdonképpeni feltétele az volt, hogy Révész debreceni lelkészi tiszteget is vállaljon, így hamar el is dőlt, hogy a Maklár Károly után üresen maradt Péterfiai utcai egyházzés¹⁷⁹ lelkészi pozícióját ajánlják fel az egyházkormányzónak. Révész lelkipásztori beiktatása szeptemberben történt meg, mellyel kapcsolatban a sajtóorgánumok¹⁸⁰ főként a beiktatáson elhangzott mondataiból idézték a – vélhetően –

---

¹⁷² Az új debreceni református püspök. Déli Hírlap, 1938. augusztus. 27., 6.

¹⁷³ Révész Imre – Tiszántúli püspöke. Szabadság, 1938. augusztus 27., 5.

¹⁷⁴ Rövid hírek az óhazából. Délamerikai Magyarország, 1938. szeptember. 3., 2.

¹⁷⁵ Dr. Révész Imre a Tiszántúli Ref. Egyházkerület új püspöke. Amerikai Magyar Népszava, 1938. szeptember. 3., 1.

¹⁷⁶ Keresztes-Fischer Ferenc távirata Révész püspökhöz. Budapesti Hírlap, 1938. augusztus. 25., 7.; A kormány üdvözlője az új tiszántúli kerület ref. püspökének. Magyar Jövő, 1938. augusztus. 24., 2.; A helyettes miniszterelnök távirata az új tiszántúli református püspökhöz. Új Magyarország, 1938. augusztus. 24., 8.

¹⁷⁷ Révész Imre debreceni püspök köszönete Keresztes-Fischer Ferenc miniszterelnöknek. Pesti Napló, 1938. augusztus. 25., 13.

¹⁷⁸ Révész püspök válasza Imrédy Béla miniszterelnök üdvözlő táviratára. Budapesti Hírlap, 1938. október 6., 7.; Révész Imre püspök válasza Imrédy Béla miniszterelnök üdvözlőtáviratára. Pesti Hírlap, 1938. október 6., 10.; Révész Imre püspök távirata Imrédy miniszterelnökhöz. Pesti Napló, 1938. október 6., 12.; Révész Imre református püspök válasza Imrédy Béla miniszterelnök üdvözlő táviratára. Új Magyarország, 1938. október. 6., 8.

¹⁷⁹ Révész Imre nevéhez köthető a Debreceni Református Egyházmegye megszervezése, amely 1948-ban jött létre az addig csupán egyházzészekből álló Debreceni Református Egyházközségből (bővebben lásd: A debreceni református egyházközség önálló egyházközségekké való tagolódásának és Debrecen-városi egyházmegyévé való alakulásának Szervezeti Szabályzata, TtREL. I. 8. b. 8.). Egyik ilyen egyházzés volt a Péterfia utcai, melynek istentiszteleti helye a Nagytemplom volt, s amelynek egyik lelkésze mindig az aktuálisan hivatalban lévő püspök.

¹⁸⁰ Révész Imre püspököt felavatták debreceni lelkipásztorrá. 8 Órai Újság, 1938. szeptember 27., 10.; Révész Imre püspök beiktatása. Amerikai Magyar Népszava, 1938. október. 14., 2.; A debreceni szószékről csak a tiszta igét lehet hirdetni. Az Est, 1938. szeptember. 27., 14.; Révész püspök lelkipásztori beiktatása. Budapesti Hírlap, 1938. szeptember 27., 9.; Hírek néhány sorban. Dunántúl, 1938. szeptember 27., 4.; Révész Imre református püspököt vasárnap iktatták be debreceni lelkipásztori állásába. Esti Újság, 1938. szeptember 27., 12.; Révész püspök lelkészi beiktatása Kis Újság, 1938. szeptember 27., 6.; Révész református püspököt beiktatták debreceni lelkészi székébe. Magyarország, 1938. szeptember 27., 12.; Révész Imre püspök az igehirdetés tisztaságáért. Pesti Hírlap, 1938. szeptember 27., 8.; Révész Imre református püspök az evangéliumellenes ideológiákról. Pesti Napló, 1938. szeptember 27., 13.; Révész Imre beiktatása. Szabadság,

legfontosabbat: „*Óvja meg az Isten az egyházat attól, hogy a tiszta igehirdetés, akár politikai, akár faji vagy akármilyen másféle evangéliumellenes ideológiával keveredjék.*”. A híradások nyomán a lelkészi székfoglaló beszéd egyértelmű reakcióként értékelhető a már 1938-ban az országban uralkodó politikai közhangulatra. 1938 októberében igen eseménydúsnak bizonyult abból a szempontból is, hogy ekkor mondta el Révész a Péterfia-utcai egyházzészen elkezdett munka beköszönő lelkipásztori beszédét, melynek legfajszúlyosabb mondatai („...senki sem lehet keresztyén csak azért, mert árja, mert fehér ember...”) hamar szárnyra kaptak a sajtóban¹⁸¹. Szintén októberi – bár nem szorosán a püspökséghez kapcsolódó – hírként¹⁸² jelent meg, hogy Révész tudományos munkájának elismeréseként genfi díszdoktorrá avatták. A doktori oklevelét azonban – ahogyan arról a sajtó¹⁸³ is hírt adott – csak decemberben vehette át egy debreceni ünnepség keretében, ahol beszédében – újfent utalva a politikai eseményekre – hangsúlyozta, hogy a kálvini Genf feladata a Népszövetség Genf hibáit helyrehozni.

Bár Révész korábban arról mondott beszédet, hogy az igehirdetésben nincs helye politikai megnyilvánulásnak, a négy anyaországi püspök mégsem maradt távol a politikától, ugyanis a müncheni egyezmény nyomán Felvidék visszacsatolásának reménye a magyarországi egyházkormányzókat is közös kiállásra buzdította. Számos lapban¹⁸⁴ megjelent az a körlevél, amit a református püspöki kar bocsátott ki, s melynek leggyakrabban idézett mondata „*A nagyobb Magyarország csak különb Magyarország lehet.*” volt. 1938

1938. október 1., 4.; Beiktatták lelkészi állásába Révész Imre tiszántúli református püspököt. Új Magyarország, 1938. szeptember 27., 8.

¹⁸¹ „Senkisem keresztyén csak azért, mert árja”. Esti Kurír, 1938. október 17., 4.; Senkisem lehet keresztyén csak azért mert árja. Friss Újság, 1938. október 12., 10.; Révész Imre püspök beköszönő lelkipásztori beszéde. Magyar Nemzet, 1938. október 12., 6.; Révész püspök a keresztyénségről és az árja voltról. Orosházi Friss Újság, 1938. október 12., 3.; Révész Imre beszéde a debreceni református egyházzrészi munka jubileumán. Pesti Hírlap, 1938. október 12., 18.; Ki a keresztyén? Szabadság, 1938. október 15., 4.

¹⁸² Révész Imre püspök – genfi díszdoktor. Pesti Hírlap, 1938. október 21., 14.; Révész Imre püspök – genfi díszdoktor. Pesti Napló, 1938. október 21., 12.

¹⁸³ Révész Imre püspök a genfi egyetem díszdoktora. Budapesti Hírlap, 1938. 12. 24., 8.; Révész Imre püspöknek átadták a genfi egyetem díszdoktori oklevelét. Magyar Nemzet, 1938. 12. 24., 11.; Révész püspök a kétféle Genfről. Pesti Napló, 1938. december 24., 15.; Révész Imre református püspök a kétféle Genfről. Új Magyarország, 1938. december 24., 8.

¹⁸⁴ Aki vigyázatlan kalandot tanácsol, az a nemzet sírját ássa meg. Friss Újság, 1938. október 23., 7.; A református püspökök megrázó hangú körlevele a nemzeti egység és a szociális reformok szükségességéről. Magyar Nemzet, 1938. október 23., 6.; A református püspökök körlevele a nemzeti összefogás szükségességéről. Nemzeti Újság, 1938. október 23., 19.; „A nagyobb Magyarország csak különb Magyarország lehet.” Népszava, 1938. október 23., 7.; A nagyobb Magyarország csak különb Magyarország lehet... Pesti Hírlap, 1938. október 23., 9.; „A mai próbatétel kohójában el kell égetni mindazt, ami a magyart a magyartól elválasztja” 1938. október 23., Pesti Napló, 13.; „A nagyobb Magyarország csak különb Magyarország lehet”. Reformátusok Lapja, 1938. november 6., 114.; A református egyház püspökeinek körlevele a nemzeti egységért. Új Magyarország, 1938. október 23., 11.

novemberének kétségkívül a legjelentősebb eseménye volt az I. bécsi döntés megszületése, s ezzel Felvidék visszacsatolása az anyaországhoz. Ennek apropóján országos ünnepségeket rendeztek, s nem maradt ünnepség nélkül a református egyház sem, hiszen a Tiszántúli Református Egyházkerület Révész elnökletével ünnepi ülést hívott össze, s „hódoló táviratban” méltatták a kormányzót, illetve köszöntötték a visszatért Kárpátalja püspökét, Bertók Bélát is.¹⁸⁵ Felvidék visszacsatolásához kapcsolódóan Révész vezércikket is írt – ahogyan a Pesti Hírlap¹⁸⁶ fogalmaz – a debreceni reformátusok hivatalos gyülekezeti lapjában a „kassai lélek dicséretéről”, azaz arról, hogy mit jelent kassai polgárnak lenni. Decemberben a négy püspök – ismételten – két közös körlevelet is bocsátott ki, melyben megszólították a visszacsatolt területek református híveit, s amely üzenetekről az országos sajtóorgánumok¹⁸⁷ is hírt adtak. A december 9-én kiadott körlevelet a Reformátusok Lapja¹⁸⁸ teljes szöveggel közölte.

Mint ahogyan az ismeretes, 1938-ban a képviselőház elfogadta az első zsidótörvényt és 1938 végén már benyújtásra került a második törvénytervezet is. Az egyházi vezetők pedig ismét nem maradtak távol a politikai véleménynyilvánítástól, vállalva ezzel azt a közéleti szerepet, melytől remélhették a közgondolkodásnak – az általuk vélt – helyes irányba történő befolyásolását. Ennek egyik kifejeződése volt, hogy 1939 januárjának első napjaiban a magyarországi református püspökök, s főként Révész újévi cikkétől volt hangos az országos sajtó¹⁸⁹. Ebben határozottan kifejtette véleményét a zsidókérdésről, s

---

¹⁸⁵ Ünnepségek. Budapesti Hírlap, 1938. november 20., 4.; Mi újság vidéken? – Debrecenben. Kis Újság, 1938. november 10., 6.; Országos ünnepségek Felvidék visszacsatolásakor. Magyar Nemzet, 1938. november 10. 11.; Üdvözlések és ünnepségek. Pesti Hírlap, 1938. október 9. 17.; A tiszántúli református egyházkerület hódoló táviratot intézett a Kormányzó úr Őfőméltóságához. Pesti Hírlap, 1938. november 20., 11.; A tiszántúli református egyházkerület köszönti a kormányzó úr őfőméltóságát, a kormányt és Bertók Béla munkácsi püspököt. Pesti Napló, 1938. november 20., 18.

¹⁸⁶ A kassai lélek dicsérete. 1938. november 26.; Pesti Hírlap, 10.

¹⁸⁷ Ravasz, Farkas, Medgyasszay és Révész püspökök üzenete a felvidéki és itthoni magyarsághoz. Budapesti Hírlap, 1938. december 3., 5.; Református püspöki üzenetek a felvidéki magyarsághoz. Friss Újság, 1938. december 3., 2.; Ravasz László, Farkas István, Medgyasszay Vince és Révész Imre püspökök üzenete a felvidéki s az itthoni magyarsághoz. Pesti Napló, 1938. december 3., 7.; A református püspökök üzenete a felvidéki magyarsághoz. Új Magyarország, 1938. december 3., 9.; Az anyaország és a Felvidék református püspökeinek karácsonyi körlevele. Budapesti Hírlap, 1938. december 21., 6.; Körlevél. Dunántúli Protestáns Lap, 1938. december 25., 1-2.; Az anyaország és a Felvidék református püspökeinek és főgondnokainak együttes karácsonyi körlevele a visszacsatolásról, valamennyi gyülekezethez. Pesti Napló, 1938. december 21., 8.

¹⁸⁸ KÖRLEVÉL. Reformátusok Lapja, 1939. január 1., 3-4.

¹⁸⁹ Révész debreceni református püspök újévi cikke a faji mítosz ellen. Az Est, 1939. január 3., 6.; Révész püspök a földreformról és a zsidókérdésről. Budapesti Hírlap, 1939. január 3., 5.; Révész püspök a fajok osztályozásának veszedelméről. Esti Kurír, 1939. január 3., 2.; Révész püspök a fajok lefelé osztályozása ellen. Kis Újság, 1939. január 3., 5.; Főpásztorok újévi nyilatkozatai. Magyar Nemzet, 1939. január 3., 4.; Ravasz és Révész ref. püspökök a zsidókérdés kiélezése ellen. Orosházi Friss Újság, 1939. január 3., 1.; Révész püspök az erőszakos földreform és az idegenből átvett faji mítosz ellen. Pesti Hírlap, 1939. január 3. 20.; A gyűlölködés

hangsúlyozta, hogy „*a magyar református egyház sosem állhat be azok táborába, akik idegen hatás alatt (...) faji mítoszt csinálnak a zsidókérdésből.*”. Egyértelműen kiállt ezzel a hitleri ideológiák ellen, de nem leplezte azt az álláspontját, hogy a zsidókérdésre megoldást kell találni.

Nem maradt visszhang nélkül az említett újévi cikk, ugyanis a püspök nyilatkozatáról írt kritikát az Új Magyarország vezércikkében¹⁹⁰ maga a főszerkesztő, Milotay István, aki egyértelműen antiszemita álláspontot képviselve oly módon érvelt Révész ellenében, hogy a protestantizmus eredetét tette kritika tárgyává. Milotay úgy fogalmazott, hogy „...*mind a három püspöknek, Ravasz Lászlónak, Révész Imrének és Farkas Istvánnak a cikkeiben, illetve beszédeiben föl-föl bukkan az a megállapítás, hogy mindaz, ami nálunk a zsidóság visszaszorítására történik, valahogy idegen példa, idegen behatás, idegen jelszavak következménye. (...) De ha már az idegen példánál és az idegen eszméknél tartunk (...) A protestantizmus kezdetben maga is idegen eszme volt a magyarság számára, s mint ilyen, nem csak vallási, de politikai beállítottságában és következményeiben is óriási hatást gyakorolt Magyarországra, a magyarság életére, egész későbbi történelmére.*”¹⁹¹. Milotay teljes természetességgel állította tehát párhuzamba az antiszemitizmust és a protestantizmust, a cikkben pedig főként Révész sorait bírálta, Ravasz László újévi cikkéről pedig sokkal inkább elismerően nyilatkozott. Ennek oka egyértelműen Ravasz László antiszemita kiszólásaiban keresendő, mely kiszólások közelebb sodorták őt a szélsőjobboldali főszerkesztőhöz, mint a sokkal inkább középre tartó Révész Imrét. (Kettejük zsidó kérdéshez való viszonyulásáról bővebben lásd: 6.2. alfejezet.) A kritikai hangokra az Esti Kurír és a Pesti napló híradása¹⁹² szerint a Református Élet fogalmazott meg közös „református” választ, miszerint a politikai kérdéseket a tenger hullámaihoz hasonlították, melyek jönnek és mennek, az egyház azonban a „*nemzet lelkiismerete*”. Később az Új Magyarország¹⁹³ hasábjain úgy helyesbítették és korigálták a Milotay által előzőekben leírtakat, hogy ő csupán a baloldali lapok kivonataira támaszkodott. Milotay nem vállalta tehát a konfrontációt, annak ellenére, hogy egyértelmű kritikával illette a református egyházkormányzókat, s kifejezetten Révész Imre megnyilvánulásait.

---

ellen.; Ravasz, Raffay és Révész püspökök a zsidókérdésről. Pesti Napló, 1939. január. 3., 1.; Az egyházfők újévi szózatai. Új Magyarország, 1939. január 3., 4.

¹⁹⁰ Egy szabadságharc körül. Új Magyarország, 1939. január 6., 1.

¹⁹¹ Uo.

¹⁹² A „Református Élet” válaszol a kormánylapok támadásaira. Esti Kurír, 1939. január 8., 7.; A Református Élet visszautasítja a zsidókérdésről prédikáló főpapok ellen intézett támadásokat. Pesti Napló, 1939. január 8., 13.

¹⁹³ Egy szabadságharc körül. Új Magyarország, 1939. január 17., 9.

Néhány nappal az újévi cikk megjelenését követően szintén az Esti Kurír¹⁹⁴ közölte azt a cikket, amely dr. Weisz Pálnak, a debreceni főrabbinak a válaszáról számol be, aki szintén számonkérően fogalmazott Révész megnyilatkozásaival kapcsolatban. A Pro Christo Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség zárógyűlésén Révész „Hogy mindnyájan egyek legyenek” címmel tartott előadást, amelynek tartalmáról szintén beszámolt a sajtó¹⁹⁵, s amelynek lényegi mondanivalója szintén összecsengett a zsidókérdés körüli vitával. A püspök megfogalmazta, hogy a különböző vallások arra hivatottak, hogy egymást kiegészítsék, ezért nem vonható kétségbe létjogosultságuk. Az Esti Kurír¹⁹⁶ és a Friss Újság¹⁹⁷ hírt adtak arról is, hogy megjelent egy olyan füzet, amelyben összegyűjtötték a keresztény egyházfők, politikusok, tudósok megnyilatkozásait a zsidókérdésről, s ebben helyet kapott Révész újévi cikke is. A cikk által generált visszhang arra ösztönözte az egyházkormányzót, hogy egy nyílt levelet is megfogalmazzon a témával kapcsolatban. A levélből a lapok¹⁹⁸ azt a leglényegesebb gondolatot emelték ki, miszerint a zsidókérdés valóban megoldásra vár, de ennek a valláshoz nincsen köze, csupán politikai, gazdasági és társadalmi jellegű problémák merülhetnek fel „zsidókérdés” fogalma alatt.

1939 márciusában került sor arra a „történelminek” nevezett Országos Zsinatra, amelyen a református egyházi törvényekbe iktatták a visszacsatolt területek reformátusságának visszatérését az anyaországi egyházszervezetbe. Az ülésen Révész beszédében arra világított rá, hogy olyan kiemelkedő jelentőségű ős-református egyházrészek térnek vissza, amelyeknek elvülhetetlen érdemei voltak a reformáció terjedésében és az első magyar nyelvű bibliafordítás elkészítésében. A többnapos tanácskozás része volt az is, hogy egy választott 15 fős küldöttség tett látogatást Horthy Miklós kormányzónál, s amely küldöttségnek tagja volt maga Révész Imre is. Az esemény jelentőségét jól mutatja, hogy az országos sajtó¹⁹⁹ több napon keresztül osztotta meg a friss

---

¹⁹⁴ A debreceni főrabbi válasza Révész Imre református püspöknek. Esti Kurír, 1939. január 11., 11.

¹⁹⁵ A Pro Christo Diákszövetség zárógyűlése. Budapesti Hírlap, 1939. február 4., 4.; Dr. Révész Imre: „A különböző vallási típusok egymás kiegészítésére hivatottak.”. Pesti Hírlap, 1939. február 4., 18.; Révész Imre püspök előadása. Pesti Napló, 1939. február 4., 12.; Révész Imre református püspök előadása az országos diákgyűlés zárónapján. Új Magyarország, 1939. február 4., 10.

¹⁹⁶ A magyar keresztény egyházak főpapjai a vér mítosza ellen. Esti Kurír, 1939. február 9., 6.

¹⁹⁷ A fajelmélet hamis tana nem fér össze a magyar lelkiséggel. Friss Újság, 1939. február 9., 3.

¹⁹⁸ Révész Imre református püspök nyíltlevelet tett közzé. Friss Újság, 1939. február 18., 7.; Révész Imre református püspök elítéli azokat a híveket, akik a zsidók áttérésére miatt nem akarnak templomba járni. Kis Újság, 1939. február 18., 2.; Lehet-e megkeresztelkedett zsidókkal egy templomba járni. Magyar Nemzet, 1939. február 18., 5.; Révész Imre református püspök nyíltlevele. Pesti Hírlap, 1939. február 18., 18.

¹⁹⁹ Az új Református Zsinat tisztelgése a kormányzónál. Budapesti Hírlap, 1939. március 2., 2.; Megnyitották a Református Országos Zsinatot. Budapesti Hírlap, 1939. március 3., 4.; A Református Országos Zsinat történelmi ülése. Budapesti Hírlap, 1939. március 4., 4.; Az ötödik budapesti zsinat. Dunántúli Protestáns Lap,

híreket a zsinati eseményekkel kapcsolatosan. Külön cikkeztek²⁰⁰ arról a névsorról, amely református zsinati bizottságként jött létre annak érdekében, hogy az elfogadott törvényt a gyakorlatban végrehajtsák. Révész megbecsült szerepét mutatja, hogy ennek a testületnek is választott tagja lett. Az 1939-es év kezdetéhez hasonlóan, 1940 januárjában is megjelentek azok az újévi gondolatok, amelyeket a protestáns egyházfők fogalmaztak meg – mintegy – lezárva az elmúlt esztendőt és megfogalmazva az aktualitásokat elsősorban a református egyház jelene szempontjából. Az 1940-es újévi cikkről tudósítottak a legnagyobb országos napilapok²⁰¹, s közülük leghosszabban a Magyar Nemzet idézett. A szöveg témája a református iskolák ügye és az – aktuális politikai változásokat nyomon követve – az új ideológiák kapcsolata volt. Talán a legbeszédesebb idézet a szövegben, hogy „*a református iskola (...) nem illeszkedik bele soha a totalizmus életfolyamatába, mert a református iskola (...) eddig sem hirdetett és ezután sem fog hirdetni állami mítoszt és állami mindenhatóságot*”.

Révész Imre a legfelsőbb politikai körökben is megbecsült egyházkormányzó volt, s ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a kormányzó által Mátyás király születésének 500. évfordulójára rendezett vacsorán hivatalos meghívottként vett részt. Ekkor került sor a Corvin-láncok és Corvin-koszorúk átadására, melyet ő már 1935-ben megkapott a Kormányzótól. Az ünnepségről tudósított²⁰² a Magyar Nemzet, a Nemzeti Újság, illetve a Pesti Hírlap is. A másik nagy ünnepély Horthy Miklós „húsz éves országglása” volt, melynek

---

1939. március 12., 1.; Az ötödik budapesti zsinat. Dunántúli Protestáns Lap, 1939. március 12., 58-60.; A Református Zsinat hódoló küldöttsége Horthy Miklós kormányzónál. Magyar Nemzet, 1939. március 2., 11.; A református országos zsinat kimondotta az anyaországi és a visszatért felvidéki egyházak egyesülését. Magyar Nemzet, 1939. március 5., 11.; Megalakult ma délelőtt az új Református Zsinat és küldöttséggel tisztelgett Horthy Miklós kormányzónál. Magyarország, 1939. március 2., 11.; A református zsinat küldöttsége Horthy Miklós kormányzónál. Pesti Hírlap, 1939. március 2., 17.; A Református zsinat törvényjavaslatot fogadott el a Felvidék egyházi közületeinek visszacsatolásáról. Pesti Hírlap, 1939. március 4., 17.; A Református Zsinat hódoló küldöttsége a kormányzónál. Pesti Napló, 1939. március 2., 6.; A Református Országos Zsinat ülésén letárgyalták a felvidéki egyházak visszacsatolásáról szóló törvényjavaslatot. Pesti Napló, 1939. március 4., 8.; Tisztelgett a kormányzó előtt az új református országos zsinat. Új Magyarország, 1939. március 2., 6.; Megnyitották a református országos zsinatot. Új Magyarország, 1939. március 3., 7.; A református zsinat elfogadta a felvidéki eklézsiák visszacsatolásáról szóló törvényt. Új Magyarország, 1939. március 4., 5.

²⁰⁰Megalakult a református zsinati országos bizottság. Budapesti Hírlap, 1939. március 11., 8.; Megalakult a református zsinat országos bizottsága. Magyar Élet, 1939. március 12., 10.; Megalakult a református zsinati országos bizottság. Pesti Hírlap, 1939. március 11., 18.; Megalakult a református zsinati országos bizottság. Pesti Napló, 1939. március 11., 12.

²⁰¹ Révész Imre református püspök a felekezeti iskolákról. Magyar Nemzet, 1940. január 3., 5.; Elvek, amiket páros napokon hirdetnek és páratlan napokon letagadnak. Népszava, 1940. január 3., 7.; Protestáns egyháznagyok érdekes újévi nyilatkozatai. Pesti Hírlap, 1940. január 3. 3.

²⁰² A kormányzói pár estebédje Mátyás király születésének 500. évfordulóján. Magyar Nemzet, 1940. február 25., 5.; A kormányzó és a felesége vendégül látta a Corvin Rend tagjait. Nemzeti Újság, 1940. február 25., 2.; A kormányzói pár estebéden vendégül látta a Corvin-rend tagjait. Pesti Hírlap, 1940. február 25., 3.

alkalmából országszerte törvényhatósági díszközgyűléseket tartottak.²⁰³ A vidéki ünnepeken szinte kivétel nélkül helyi politikai szereplők mondtak beszédet, a debreceni ünnepeken pedig Révész Imre, ami egyértelműen alátámasztja közéleti szerepvállalásának kiemelkedő voltát. A kormányzó júniusi születésnapjáról is országszerte megemlékeztek, s ez nem maradt el Debrecenben sem, ahol a sajtóhírek²⁰⁴ a református egyházkerület tanácsülésén elmondott köszöntőt emelték be az ünnepi tudósítások sorába, s amely köszöntő előtt Révész mondott imát a kormányzóért. A sajtóhírek alapján egyértelműen megállapítható, hogy – ahogyan azt a tisztsége megkívánta – volt személyes kapcsolata Horthy Miklóssal, 1940 áprilisában pedig személyes látogatást is tett nála báró Vay László főgondnok kíséretében, akivel együtt átadták a kormányzónak a kollégium jubileumára készített érmek ezüstből készített díszpéldányát. Az átadás aktusáról nem csak a magyarországi, hanem néhány hét csúszással a tengerentúli Délamerikai Magyarország²⁰⁵ is hírt adott. Ahogyan a cikkekből²⁰⁶ kiderült, a kormányzó – volt debreceni kollégiumi diák lévén – nagyrabecsülését fejezte ki a gesztus iránt, s ígéretet tett arra, hogy különös tekintettel lesz a debreceni eseményekre, így a jubileumi létesítmények elkészülésére, s főként az Egyetemi Templom építésére. Az 1940-es év másik kiemelkedő jelentőségű eseménye volt annak a törvénynek az elfogadása, amelyik amellet, hogy kimondta a visszacsatolt Erdély képviselőt, kimondta továbbá az egyházak képviselőt a felsőházban, s a módosított törvény²⁰⁷ értelmében felsőházi taggá nevezték ki Révész Imre püspököt is. A felsőházi törvényről számos sajtóorgánum²⁰⁸ beszámolt, főként az erdélyi képviselőket fókuszba helyezve, de nem feledkezve meg az egyházi képviselő említéséről sem.

---

²⁰³ A törvényhatóságok ünnepe. Nemzeti Újság, 1940. március 2., 4.; Vármegeyék, városok, testületek ünnepei. 1940. március 2. Új Magyarorság, 2.

²⁰⁴ Az egész ország bensőséges lelkesedéssel ünnepli a kormányzót. Függetlenség, 1940. június 19., 3.; Lelkesedéssel ünnepelte az ország Kormányzónk születésnapját. Pesti Hírlap, 1940. június 19., 5.

²⁰⁵ Rövid hírek az óhazából. Délamerikai Magyarorság, 1940. május 4., 7.

²⁰⁶ Révész Imre püspök és Vay László báró főgondnok a Kormányzónak átnyújtotta a debreceni kollégium jubileumi érmének díszpéldányát. Dunántúli Protestáns Lap, 1940. április 21., 3-4.; Átadták a kormányzónak a debreceni kollégium jubileumi érmét. Friss Újság, 1940. április 18., 5.; Révész Imre püspök és Vay László főgondnok tisztelgése a kormányzónál. Függetlenség, 1940. április 18., 5.; Révész Imre püspök és báró Vay László főgondnok a Kormányzónak átnyújtották a Debreceni Kollégium jubileumi érmének díszpéldányát. Magyar Élet, 1940. április 18., 2.; Átnyújtották a kormányzónak a debreceni kollégium jubileumi érmének díszpéldányát. Pesti Hírlap, 1940. április 18., 6.; Átadták a kormányzónak a debreceni kollégium jubileumi érmét. Új Magyarorság, 1940. április 18., 7.

²⁰⁷ Bővebben lásd: 251., 252. számú lábjegyzet.

²⁰⁸ Kedden vonulnak be a felsőházba az erdélyiek. Friss Újság, 1940. november 26., 4.; Kedden vonulnak be a felsőházba az új törvényhozók. Függetlenség, 1940. november 26., 4.; A kormányzó úr kinevezete az új felsőházi tagokat. Magyar Szó, 1940. november 26., 1.; A protestáns egyházak új felsőházi képviselői. Pesti Hírlap, 1940. október 5., 3.; Az új egyháznagyok. Pesti Hírlap, 1940. október 22. 3.; Ma vonulnak be ünnepélyesen a felsőházba, a visszatért erdélyi területekről a behívott felsőházi tagok. Reggeli Újság, 1940.

1942-ben két kiemelkedő és ugyanahhoz a személyhez kapcsolódó politikai-közéleti esemény tevékeny résztvevőjeként láttatta a korabeli sajtó Révész személyét. Az egyik Horthy István kormányzóhelyettesé választása volt, melynek megszavazásán immáron felsőházi tagként ő is jelen volt.²⁰⁹ A másik pedig Horthy István tragikus halála volt augusztus 20-án, így az országos sajtó augusztus 24-től 27-ig ontotta a gyászszerartással kapcsolatos terjedelmesebbnél terjedelmesebb cikkeket, illetve a Budapesti Közlöny²¹⁰ közzé tette a holttest hazaérkezésének, a ravatalozásnak és a temetésnek a pontos időrendjét. Mindegyikben megjelent a tiszántúli püspök, Révész Imre neve is, ugyanis nem csupán a koporsó kenderesi fogadásában volt szerepe, hanem az a kitüntetett feladat is neki jutott osztályrészül, hogy a kenderesi gyászszerartást ő végezze. A sajtóhírek²¹¹ szerint kormányzóhelyettesről a novemberben Révész elnökletével összeülő egyházkerületi közgyűlés is megemlékezett, mi több, a Pesti Hírlap²¹² közölte annak a táviratnak a szövegét is, amelyet a testület a kormányzónak küldött.

Talán a teljes vizsgált időszakra nézve a legmeghökkenőbb híradás volt, ami a tengerentúlon látott napvilágot 1944-ben, miszerint a magyarországi egyházfőket és köztük Révész Imrét is letartóztatták a németek. Ennél sokkal színesebb híradások láttak napvilágot 1945-ben, immáron a püspök halálával kapcsolatban, melyeknek csak az újságírói fantázia szabott határt.²¹³ Az agyonlövéséről vagy éppen a fronton való harcolásáról írott hírek közül természetesen egyik sem felelt meg a valóságnak.

Az egyházkormányzó közéleti és még erőteljesebb politikai szerepvállalása 1944 végén a csúcsához közeledett, ugyanis december közepére – a Néplap²¹⁴ felhívása szerint – már az Ideiglenes Nemzetgyűlés Előkészítő Bizottságában is helyet foglalt. Szintén a Néplapban²¹⁵ megjelenő debreceni nemzetgyűlési képviselői névsorban is megtalálható a püspök neve, így tulajdonképpen a politikai életnek nem csak szereplője, de az 1944-es

---

november 26., 1.; Erdély felsőházi tagjai ma vonulnak be a parlamentbe. Székely Nép, 1940. november 27., 3.

²⁰⁹ Kik jelölték kormányzóhelyettesé vitéz Horthy Istvánt. Magyar Nemzet, 1942. február 21., 5.

²¹⁰ Hősi halált halt vitéz nagybányai Horthy István Magyarország Kormányzóhelyettese Ő Főméltósága temetésének szertartási rendje. Budapesti Közlöny, 1942. augusztus 25., 2.

²¹¹ Megnyílt a tiszántúli református közgyűlés. Esti Újság, 1942. november 25., 4.; Be kell szüntetni a magyar és magyar között ellentéteket szító reverzális-harcot. Függetlenség, 1942. november 26., 2.

²¹² A tiszántúli reformátusok hódoló távirata a Kormányzóhoz. Pesti Hírlap, 1942. november 27., 9.

²¹³ A debreceni református püspököt agyonlőtték a németek. Marosvásárhelyi Szabad Szó, 1945. január 21., 2.; Agyonlőtték a németek a debreceni református püspököt. Temesvári Szabad Szó, 1945. február 11., 2.; A debreceni református püspököt agyonlőtték a németek. Népi Egység, 1945. január 30., 4.; Egy bátor magyar püspök tragikus halála a fronton. Délamerikai Magyarság, 1945. március 22., 3.

²¹⁴ A magyar néphez! Néplap, 1944. december 16., 1.

²¹⁵ Debrecen város megválasztott nemzetgyűlési képviselőinek névsora. Néplap, 1944. december 20., 3.

esztendő végére alakítója is lett, hiszen tagja volt Debrecen új, öttagú törvényhatósági bizottságának is. A bizottság első, botrányos ülésén Révész köszöntötte az új főispánt, beszédében pedig kiemelte, hogy „*az újjáépítés terve a szabad, független, demokratikus Magyarország*”²¹⁶, illetve, hogy „*ne emlegessük többé az átkos emlékü faji és fajiság szavakat*”²¹⁷, beszédrészletei pedig egyértelműen utalnak arra a látszólagos ideológiai fordulatra, amelyet a későbbiekben az elsődleges források segítségével fogok megvizsgálni. Természetesen az „új rend” kialakításában Révész Imre igyekezett megtalálni saját egyházának helyét is, mellyel kapcsolatos nyilatkozatát a marosvásárhelyi Szabad Szó²¹⁸ közölte, s melyben az Egyház és Állam egymáshoz való viszonyáról alkotott elképzeléseit osztotta meg.

Révész 1945-ös tevékenysége igen sokrétű volt, mind egyházi, mind politikai fronton, s gyakran e kettő el sem választható egymástól, ugyanis – a sajtóbeszámolók szerint – egyházi szereplőként részt vett többek között a „felszabadulást” ünneplő eseményen 1945. április 6-án Debrecen főterén, ahol többek között Sztálint éltették.²¹⁹ Szintén az egyházkormányzó volt az, aki a Nemzeti Bizottság tagjaként javasolta, hogy a testület álljon ki Tisza István nevének eltüntetésével az egyetem nevéből²²⁰, mely javaslatot – a Szabad Vajdaság²²¹ tudósítása szerint – az egyetemisták sztrájkja és Tisza István szobrának ledöntése előzött meg. A „felszabadulásként” értékelt szovjetizálódás a püspök retorikájára olyannyira rányomta bélyegét, hogy nem csupán Tisza István nevének használatától határolódott el teljes mértékben, hanem attól a Horthy Miklóstól is, akinek regnálása alatt ő maga is közel került a politikai élethez. Ennek egyik kifejeződése volt, hogy a Nemzeti Bizottság által megfogalmazott háborús bűnösség vádját Révész nem csupán támogatta, de külön nyilatkozatban fejezte ki egyházának felelősségét abban, hogy a Horthy-rendszerhez ilyen közel került, s azt, hogy a reformátusság „meg lett tévesztve” ebben az időszakban.²²²

Az 1946-os esztendő egészét áthatotta az állam és egyház viszonyáról folytatott diskurzus, ami a sajtó hasábjain is – ha csak kis mértékben is – de figyelemmel követhető.

---

²¹⁶ Főispáni beiktatással kezdődött, de viharbafulladt a törvényhatósági testület első ülése. Néplap, 1945. február 15., 8.

²¹⁷ Őry főispán meg akarta akadályozni a Törvényhatósági Bizottság közgyűlésének megtartását. Népszava, 1945. február 16., 2.

²¹⁸ Egyház és Állam – Révész Imre ref. püspök nyilatkozata. Szabad Szó, 1945. március 23., 2.

²¹⁹ A teljes felszabadulást ünnepeltük a debreceni Kossuth szobor előtt. Debrecen. 1945. április 7., 1.; A szovjet-magyar barátság és a Vörös Hadsereg mellett tüntetett a felszabadulás ünnepén Debrecen népe. Tiszántúli Népszava, 1945. április 7., 3.

²²⁰ Törlik az egyetemről Tisza István nevét. Néplap, 1945. április 26. 3.

²²¹ Sztrájkolnak a debreceni egyetemisták. Szabad Vajdaság, 1945. május 13., 6.

²²² Horthy Miklós háborús bűnös – Révész püspök vallomása. Néplap, 1945. május 5., 3.

Az 1948-as Egyezmény megkötése felé mutatott az az interjú, amelyet Révész Imre a Kis Újságnak²²³ adott 1946 decemberében, s amelyben az egyház és állam kapcsolatáról fogalmazta meg sarkallatos álláspontját, miszerint „*a súrlódási felület annál kevesebb, minél kevesebb intézményes kapcsolat köti össze az egyházat és az államot*”. Ebből az interjúból emelt át részletet a Népszava²²⁴ is, amely sokkal inkább politikai szempontból, politikusok nyilatkozatain keresztül reflektált a megbékélési törekvésekre, ennek ellenére Révész is bekerült a politikusok sorába, mondván, hogy nyilatkozata „*politikai szempontból figyelemre tarthat számot*”. A Kis Újság²²⁵ számolt be az 1947-es év újévi püspöki körlevélről, amelyben az egyházkormányzó hangsúlyozta, hogy „*az egyház többé nem politikai segédszolgálat*”. Áprilisban – a Néplap²²⁶ tudósítása szerint – a Népszerű Főiskolai Tanfolyam keretében tartott szintén az állam és egyház viszonyáról egy előadást, amit a sajtóorgánum terjedelmes cikkben közölt. Az Új Ember²²⁷ pedig közölte azt az öt pontot, amely az egyházkerületi tanács álláspontja volt a hitoktatással kapcsolatos kérdésekben, s amelyeket Révész tett közzé. Kis részletekben tehát körvonalazódott a református álláspont az állammal való viszony egészére nézve, s a májusban összeült zsinatnak – ahol természetesen Révész is jelen volt – sem lehetett más a témája, mint az amire Ravasz László elnökpüspök is rávilágított, azaz, hogy ez a kapcsolat egyértelműen „*revízióra szorul*”.²²⁸

1948-nak a püspök szempontjából kétségkívül egyik legfontosabb eseménye volt Ravasz László lemondása a református zsinat lelkészelnöki pozíciójáról, akinek helyére a testület alelnöke, Révész Imre lépett, így püspökségének utolsó szakaszában súlyos döntések meghozatala nehezedett rá. Az elnökpüspök lemondásáról és Révész elnökké válásáról számos lap beszámolt, s legtöbbször²²⁹ – a Magyar Távirati Iroda híradását átvéve – rövid

---

²²³ Az egyházi élet a demokratikus államrendben. Kis Újság, 1946. december 25., 3.

²²⁴ Megbékélés és optimizmus a karácsonyi nyilatkozatokban. Népszava, 1946. december 25., 2.

²²⁵ Az egyház nem lehet egy bizonyos társadalmi rend függvénye. Kis Újság, 1947. január 4., 3.

²²⁶ Az egyház ne akarjon állam lenni az államban – hangoztatta dr. Révész Imre tiszántúli református püspök. Néplap, 1947. április 27., 5.

²²⁷ Hivatalos református álláspont a hitoktatás kérdésében. Új Ember, 1947. március 30. 5.

²²⁸ Megkezdődött a református zsinat ülése. Magyar Nemzet, 1947. május 8., 5.

²²⁹ Lemondott Ravasz László püspök. Alföldi Újság, 1948. április 30., 2.; Ravasz László lemondott a református egyház elnökségéről. Friss Újság, 1948. április 29., 2.; Hírek. Igazság, 1948. május 8., 3.; Ravasz László, a református egyház lelkészi vezetője lemondott. Kis Újság, 1948. április 29., 3.; A magyar református egyház a demokrácia mellé áll. Magyar Jövő, 1948. május 7., 1.; Lemondott Ravasz László konventi elnökségéről. Makói Népszó, 1948. április 29., 3.; Ravasz László lemondott a református konvent elnökségéről. Miskolci Hírlap, 1948. április 29., 2.; Ravasz László lemondott. Népszava, 1948. április 29., 6.; Lemondott Ravasz László püspök, a református konvent elnöke. Szabad Nép, 1948. április 29., 4.; Ravasz László lemondott a református egyház elnökségéről. Szabad Szó, 1948. április 29., 5.

cikkben közölték a hírt, akadt azonban két olyan sajtóorgánum²³⁰, amelyik Ravasz távozásával kapcsolatban az erőteljes horthysta beállítottság és faji alapú kereszténység eltűnését is hangsúlyozták, s ezekből sokkal inkább kitűnik a lemondatás, mint a lemondás ténye. Ebből fakadóan Révész Imre püspökségének talán legmeghatározóbb tette volt, s nem csupán az ő munkásságának szempontjából, hanem az egész MRE szempontjából kiemelkedő jelentőségű, ugyanis ez határozta meg működését az elkövetkező negyven évben. Számos lap²³¹ hírt adott arról, hogy a Református Zsinat elfogadta az egyezményt, ami az állam és az egyház viszonyát rendezte és meghatározta. Szinte nem volt olyan sajtóorgánum, amely ne adott volna hírt az egyezmény aláírásnak tényéről, s ezzel az egyház sorsának megpecsételéséről. Voltak olyan lapok, amelyek csupán rövid hír formájában²³², tényszerűen közölték a történetet, de sokkal több volt az, amelyik terjedelmes cikkben²³³ számolt be arról, hogy hogyan zajlott az aláírás, illetve, hogy mit is tartalmaz pontosan. Az Egyezménnyel kapcsolatosan annyit fontosnak tartok megjegyezni, hogy az állam által ígért vallásszabadság sem a kommunista diktatúra legsötétebb időszakában, sem a Kádár-

---

²³⁰ Ravasz László püspök lemondott a református egyház lelkesi elnökségéről. Néplap, 1948. április 29., 1.; Ravasz László püspök lemondott. Szegedi Népszava, 1948. április 29., 1.

²³¹ A református zsinat elfogadta a kormánnyal kötött egyezményt. Délvidéki Független Hírlap, 1948. október 1., 2.; Október 7-én írják alá a református egyezményt. Hírlap, 1948. október 1., 2.; A református zsinat határozatai. Magyar Nemzet, 1948. október 1., 1.; A Református Zsinat elfogadta a kormánnyal kötött egyezményt. Miskolci Hírlap, 1948. október 1., 2.; A magyar református egyház parlamentje... Népszava, 1948. szeptember 30., 2.; Elfogadta a Református Országos Zsinat a kormánnyal kötött egyezményt. Szabad Nép, 1948. szeptember 30., 5.; A Református Zsinat elfogadta a kormánnyal kötött egyezményt. Szabad Szó, 1948. szeptember 30., 1.

²³² Csütörtökön aláírták a kormány és a református egyház közötti megállapodást. Független Újság, 1948. október 8., 1.; Legújabb. Kecskeméti Lapok, 1948. október 9., 1.; Láttuk, hallottuk. Szabadság, 1948. október 8., 3.

²³³ Piros a pecsétje... Hogyan írták alá egyházunk és államunk konkordátumát. Az Út, 1948. október 10-16., 3.; Ortutay Gyula: A kormány megőrizte és ma is tiszteletben tartja a vallásszabadságot. Délvidéki Független Hírlap, 1948. október 8., 2.; Aláírták csütörtökön a megállapodást a kormány, a református és unitárius egyházak között. Friss Újság, 1948. október 8., 3.; Létrejött a megegyezés az állam és a református egyház között. Igazság, 1948. október 18., 2.; Egyházi egyezmények. Kanadai Magyar Munkás, 1948. október 28., 8.; Egyezmény a református és unitárius egyházakkal. Kanadai Magyar Munkás, 1948. november 18., 16.; Ortutay kultuszminiszter és Révész püspök az állam és a református egyház megegyezéséről. Kis Újság, 1948. október 8., 4.; A magyar kormány egyezményt kötött a református és unitárius egyházzal. Magyar Jövő, 1948. október 20., 3.; Aláírták az egyezményt a kormány és a református és unitárius egyházak között. Magyar Nemzet, 1948. október 8., 1.; Ünnepelesen aláírták a kormány és a református egyház közötti megállapodást. Miskolci Hírlap, 1948. október 8., 1.; Aláírták a református és unitárius egyház, valamint az állam között létrejött egyezményt. Népszava, 1948. október 8., 3.; Ünnepelesen aláírták az egyezményt a magyar demokrácia kormánya, a református és unitárius egyházak között. Szabad Nép, 1948. október 8., 3.; Az egyházak elismerik: a magyar kormány biztosította a vallás szabad gyakorlatát. Szabad Szó, 1948. október 8., 3.; Aláírták az egyezményt az állam és a református egyház között. Tiszántúli Néplap, 1948. október 8., 1.; Az állam és a két protestáns egyház megegyezésének részletei. Világ, 1948. október 8., 5.; Ma délben aláírták a kormány és a református egyház közötti megállapodást. Világosság, 1948. október 8., 1.

korszakban nem valósult meg, s vélhetően ennek körvonalazódása vezetett Révész 1949-es lemondásához.

Kezdetben Révész vélhetően valóban hitt a népi demokrácia hangzatos programjában, s egyházának javát igyekezett szolgálni azzal, hogy a kormánnyal megegyezve helyet találjon annak az új államrendszeren belül. Ennek az együttműködésnek a csúcspontja volt, hogy a Szakasits Árpád köztársasági elnöknel tett látogatásán Révész amellet, hogy kifejezte háláját a kormány által támogatott templomfelújításokért, az év legnagyobb eseményének, a Függetlenségi Nyilatkozat aláírásának centenáriumi ünnepségére az állam rendelkezésére bocsátotta a Nagytemplomot a megemlékezés helyszínéül.²³⁴ Ennek a centenáriumi emlékünnepségnek, s az itt elhangzott Révész-beszédnek kétségkívül a legnagyobb sajtóvisszhangja volt a püspök 11 és fél éves egyházkormányzói működése során. Legkorábbi híradások már a centenáriumi ünnepség másnapján megjelentek terjedelmes beszámolók formájában²³⁵, majd az azt követő napokban is sorra jelentek meg a lapok beszámolói²³⁶, ahol az egyházkormányzó nagyhatású beszéde kapott központi szerepet, aki „hitet tett a népi demokrácia mellett”, egy lap²³⁷ pedig

---

²³⁴ A református egyház küldöttsége a köztársasági elnöknel. Kis Újság, 1949. március 8., 2.; A ref. egyház vezetői a köztársasági elnöknel. Magyar Jövő, 1949. március 12., 1.; A református egyház küldöttsége a köztársasági elnöknel. Magyar Nemzet, 1949. március 6, 3.; Hírek. Népszava, 1949. március 6., 4.; Szakasits elvtárs fogadta a református egyház vezetőit – Felajánlották a centenáriumi ünnepségek színhelyéül a debreceni nagytemplomot. Szabad Nép, 1949. március 6., 13.; A református egyház vezetőinek köszönete a kormány támogatásáért. Szabad Szó, 1949. március 5., 4.; A református egyház felajánlotta a Nagytemplomot az esetleges áprilisi ünnepségek céljaira. Tiszántúli Néplap, 1949. március 6., 9.; A református egyház küldöttsége a köztársasági elnöknel. Világ, 1949. március 6., 3.

²³⁵ „Elérkezett a perc...” Fehérvári Kis Újság, 1949. október 15., 3.; Révész püspök: A nép demokrácia bibliai gyökerű. Kis Újság, 1949. április 15., 1.; A Függetlenségi Népfront Debrecenben ünnepelte a Függetlenségi Nyilatkozat évfordulóját – Révész Imre református püspök nagyjelentőségű beszédet mondott. Magyar Nemzet, 1949. április 15., 1-3. (Ebben a cikkben olyannyira méltatni szerették volna Révész nagyságát, hogy téves információt közöltek franciaországi munkásságáról, melynek Révész által írt helyreigazító levelét egy héttel később közölték: Révész püspök nyilatkozata. Magyar Nemzet, 1949. április 21., 5.); Becsülettel valóra váltottuk 1849 örökségét – A százéves Függetlenségi Nyilatkozat ünnepsége a Debreceni Nagytemplomban. Népszava, 1949. április 15., 3.; Kossuth példájából tanuljuk meg: Nem elég létrehozni a forradalom eredményeit, gondoskodni kell azok megvédéséről is. Szabad Szó, 1949. április 15., 3.; „Függetlenségünket ha kell, utolsó csepp vérünkig megvédjük”. Tiszántúli Néplap, 1949. április 15., 1-2.;

²³⁶ Lélekemelő ünnepség Debrecenben. Délpestmegyei Népművelés, 1949. április 17., 8.; A debreceni... Fehérvári Kis Újság, 1949. április 16., 1.; Országgraszoló ünnepség Debrecenben. Fehérvári Napló, 1949. április 16., 1.; Íme, újjá lett minden. Friss Újság, 1949. április 16., 5.; Függetlenségi Nyilatkozat 1849-1949. Kanadai Magyar Munkás, 1949. április 28., 6-7.; A debreceni nagytemplomban ünnepelte a magyar nép a Függetlenségi Nyilatkozat századik évfordulóját. Kecskeméti Lapok, 1949. április 16., 1.; A debreceni Nagytemplomban. Kis Újság, 1949. április 16., 3.; „Legyen áldott a magyar népi demokrácia”. Magyar Jövő, 1949. április 21., 2.; Legyen áldott a magyar népi demokrácia. Magyar Nap, 1949. április 16., 1-3.; Őszinte... Népszava, 1949. április 16., 1.; „Az új társadalmi rend mélyen bibliai gyökerű”. Szabad Föld, 1949. április 24., 4.; A nép szabadsága – az egyház szabadsága is. Szabad Szó, 1949. április 16., 2.; Nagy Imre, Révész püspök és Dobi miniszterelnök hatalmas beszédei Debrecen országos függetlenségi ünnepén. Világ, 1949. április 16., 3.; Ünnepi percek a Nagytemplom falai között. Világosság, 1949. április 16., 3.

²³⁷ Húsvéti üzenet Debrecenből. Az Út, 1949. április 17-23., 1.

teljes terjedelmében közölte a püspök beszédét. Az állam és az egyház kapcsolatának szempontjából olyannyira nagy jelentőségű volt az elhangzott beszéd, hogy napokkal és hetekkel később is hivatkoztak erre. Többek között Rákosi Mátyás választási beszédében az egyházzal való kapcsolatról szóló mondataiban is hivatkozott a püspök szavaira²³⁸, de Kádár is idézte őt a Népfront gyűlésén²³⁹. Mindezek után júniustól arról szóltak a híradások²⁴⁰, hogy Révész Imre le is mondott a püspöki tisztségéről, sőt – ahogyan azt a Tiszántúli Néplap²⁴¹ közzé tette – a Péterfia egyházrészben betöltött lelkészi pozíciójáról is lemondott és egyetemi tanárként kérte nyugdíjazását. Okát azonban egyik cikk sem próbálta fejtegetni.

A teljes vizsgálat bázisát 1089 cikk és 99 különböző sajtóorgánium adta (jelen fejezetben ennél sokkal kevesebbet tüntettem fel), melyből egyértelművé válik, hogy a püspök tevékenységét igen nagy sajtóérdeklődés övezte, nem csak országos, hanem regionális szinten is, illetve a tengerentúli magyar sajtó is gyakran számolt be a vele kapcsolatos eseményekről. Fontos megjegyezni a különböző sajtóorgániumok összevetését figyelembe véve, hogy a legtöbb esetben semmilyen eltérés nem figyelhető meg a híradások között, hiszen ugyanaz olvasható bármelyik a különböző politikai csoportosulásokhoz tartozó, illetve a független lapokban is. Ennek oka a Magyar Távirati Iroda működése, ami hírközlés központosításának megnyilvánulási formája volt 1944 előtt és az azt követő években is. Akadtak azonban olyan híradások is, amelyek a püspök tevékenységét a saját politikai narratíva alátámasztásra használták fel, vagy úgy láttatták Révész Imre cselekedeteit, ahogyan az a – sajtóorgániumtól függően – politikai kommunikációba beleilleszkedett. A sajtóorgániumok Révész-központú olvasása során egyértelművé válik, hogy a korszaknak kiemelkedő jelentőségű közéleti szereplője volt, előadásainak és prédikációinak mondanivalója nem csak meghatározta, de alakította is a korabeli közvéleményt. A sajtóanyagokból kirajzolódik, hogy közéleti szerepvállalása igen gyakran

---

²³⁸ Legfőbb törvény a magyar népköztársaság üdve. Délpestmegyei Népújság, 1949. április 24., 3.; Egyetlen embert sem ért még üldözés vallásos meggyőződése miatt. Friss Újság, 1949. április 29., 3.; A népi demokrácia biztosítja a teljes vallásszabadságot. Magyar Nap, 1949. április 21., 2.; A vallásgyakorlat szabad volt eddig és így lesz a jövőben is. Népszava, 1949. április 20., 4.; Népi demokráciánk senkit sem üldöz vallásos meggyőződése miatt. Szabad Föld, 1949. április 24., 2.; A magyar népi demokrácia senkit sem üldöz vallásos meggyőződése miatt. Szabad Nép, 1949. április 20., 3.

²³⁹ Kádár elvtárs: megvédjük azokat a papokat, akiket demokratikus magatartásuk miatt üldözni akarnak. Szabad Nép, 1949. április 25., 3.

²⁴⁰ Révész püspök nyugalomba vonul. Az Út, 1949. augusztus 14-20., 4.; Révész Imre dr... Friss Újság, 1949. augusztus 24., 5.; Október 31-én megválasztják a tiszántúli református egyházkerület új püspökét. Kis Újság, 1949. szeptember 6., 4.; Révész Imre püspök nyugalomba vonul. Magyar Nemzet, 1949. augusztus 24., 3.; Az ősszel választják meg az új református püspöki kart. Tiszántúli Néplap, 1949. szeptember 8., 2.; Ezt hallottuk... Világ, 1949. június 4., 2.

²⁴¹ Hírek. Tiszántúli Néplap, 1949. július 27., 5.

tartott számot a sajtó érdeklődésére, s ha csupán ezeket a cikkeket olvassuk át kontrollforrások nélkül, az rajzolódhat ki, hogy Révész Imre a tíz és fél éves püspöki pályafutása alatt a politikai jobb oldalról indulva, a politikai bal oldalra sodródott át. Ez a sajtóból kirajzolódó, leegyszerűsített kép a kiindulási alapja annak, amelyhez képest a következő fejezetekben a levéltári források segítségével vélhetően egy sokkal árnyaltabb egyházkormányzói működés és gondolkodás bontakozik majd ki és amely közelebb visz Révész Imre személyiségének és cselekedeteinek megértéséhez.

6. Püspöki működés a Horthy-korszakban²⁴²

Jelen fejezetben Révész Imre püspöki működésének első periódusát teszem a vizsgálat tárgyává, mely vizsgálat vélhetően árnyaltan mutatja majd be a püspök viszonyulását a Horthy-rendszerhez és a korszakban megjelenő szélsőséges ideológiákhoz. Arra szeretnék rávilágítani, hogy hogyan befolyásolta ez a viszonyulás a püspök egyházkormányzói működését, közéleti és politikai szerepvállalását. Ifj. Révész Imre tevékenységének ilyen irányú vizsgálatával mind ez idáig adós volt a történettudomány, éppen ezért fontos tisztázni, hogy hogyan viszonyulhatott egy református püspök ahhoz a rendszerhez, amely alapvetően keresztény értékek mentén politizálóként határozta meg magát. Egyet kellett-e értenie minden cselekedettel, s ha ezt nem tette, adhatott-e ennek hangot?

6.1. Révész Imre viszonyulása a hivatalos politikai élethez és a Horthy-családhoz

Ahogy az egy korábbi fejezetben is említettem, Révész Vallomásaiban, azaz teológiai önéletírásában maga vázolta fel életútját a gyerekkortól egészen a debreceni évekig. Az autobiografikus műben rávilágít arra, hogy milyen hatások érték addig, amíg elfoglalhatta Magyarország legtöbb hívet számláló református egyházkerületének püspöki székét. Tanuló éveit a történeti Magyarország területén töltötte, ugyanis Kassán járt elemi iskolába, majd gimnáziumba, teológiára Kolozsvárra került, erdélyi tartózkodásának pedig a trianoni döntés vetett véget. Az ifjú teológus valósággal elmenekült Kolozsvárról, amelyről

---

²⁴² A disszertáció-fejezet tanulmány formájában megjelent: Dezső Kinga Julianna – „Évêque malgré lui.” Révész Imre püspöki működése a Horthy-korszakban. In. Korall. 94. sz. 2023/4. 44-69.

úgy írt, hogy „...a román uralom alatt végképp nem éreztem többé jól magamat Erdély földjén...”.²⁴³ Mindezek fényében válik érdekessé az a kérdés, hogy hogyan viszonyult Révész ahhoz a hivatalos politikai kurzushoz, melynek ideológiai középpontjában a kereszténységen túl a revízió gondolata állt. Révész Imre 1920-ban az Árpád téri gyülekezet lelkeseként kezdte debreceni pályafutását, majd 1930-tól a Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetemen (abban a felsőoktatási intézményben, amelynek Horthy Miklós 1927-ben lett díszdoktora²⁴⁴) folytatta akadémiai karrierjét. A kimagasló teológusi-egyháztörténeti tevékenységet szakította meg az az egyöntetű egyházkerületi döntés²⁴⁵, amelynek alapján Révészt a hosszú Baltazár-éra és egy rövid Maklár Károly-püspökség után a Tiszántúli Református Egyházkerület vezetőjévé választották.

A hagyaték forrásainak tükrében nagyon kevés információ áll rendelkezésre arról, hogy a formalitáson túl Révésznek volt-e bármiféle személyes kapcsolata a kormánnyal. Magával a Horthy-rendszerrel nem áll kapcsolatban az a tény, hogy Révész egyháztörténetírói pályája a korszakban kezdett felfelé ívelni, és számos értékes munkát²⁴⁶ maga mögött tudhatott akkor, amikor 1935-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották²⁴⁷. Ezzel összefügg azonban az a tudományos elismerés, ami a rendszer sajátja volt, ugyanis a Magyar Corvin-láncot, a Magyar Corvin-koszorút, illetve a Magyar Corvin-díszjelvényt²⁴⁸ Horthy Miklós alapította Klebelsberg Kuno kultuszminiszter elképzelése nyomán. Azok lehettek a birtokosaik, akik a magyar tudományban és művészetekben kimagasló teljesítményükkel kitűntek kortársaik közül, s a Corvin-koszorú elismerésnek lett gazdája Révész Imre is ugyanabban az évben, amikor az Akadémia levelező tagjává választották. A kitüntetésről szóló dokumentumot, azaz Hóman Bálint értesítő levelét²⁴⁹ őrzi a Révész-hagyaték, ezen túlmenően pedig a jelvényhez járó díszes oklevelet²⁵⁰, illetve a kitüntetési szabályzat egy példányát is²⁵¹, magát a koszorút azonban nem, mert a szabályzat szerint a jelvényt a kitüntetett halála után vissza kellett juttatni a

---

²⁴³ Barcza (szerk.), 1990. 57.

²⁴⁴ Horthy Miklós Honoris Causa doktori oklevele – DEENK Egyetemtörténeti fotótár <http://hdl.handle.net/2437/82429>

²⁴⁵ TtREL. I. 1. a. 59. Közgyűlés, Debrecenben 1938. október hó 3. napján

²⁴⁶ Révész 1916, 1921, 1926, 1930, 1932.

²⁴⁷ *Akadémiai Értesítő* 45. kötet, 1935.

https://adt.arcanum.com/hu/view/AkademiaiErtesito_1935/?pg=0&layout=s

²⁴⁸ A kitüntetésekről bővebben: Büky 2015.

²⁴⁹ TtREK R 7511/2. Hóman Bálint levele Révész Imréhez. 1935. március 25.

²⁵⁰ TtREK R 7511/1. Révész Imre Corvin-koszorú oklevele

²⁵¹ TtREK R 7511/4. A Magyar Corvin-lánc, a Magyar Corvin-koszorú és a Magyar Corvin-díszjelvény alapszabályai.

Kormányzóhoz. Természetesen Révész halálakor (1967) ennek már semmiféle relevanciája nem volt, arról azonban nem maradt fenn információ, hogy mi lett jelvényének a sorsa.

Büky Orsolya úgy fogalmaz a könyvében, hogy a kitüntetettek névsorában azok foglalnak helyet, akik „...a klebelsbergi kultúrpolitika tudományos, és művészeti elgondolásainak, terveinek megvalósítói, vagy kegyeltjei voltak”.²⁵² A Corvin-jelvények valamelyikét birtokolni tehát egyet jelentett – ebben az időszakban már kevéssé Klebelsberg, sokkal inkább – a Kormányzó elismerésének birtoklásával is, Révész Imre azonban azon kevés tudós egyike volt, aki a politikai fordulat és a tudományos életben végbement tisztogatás után „átmentődött”, mi több 1946-ban kapta meg rendes tagságát, így a kommunista hatalomátvételt követően is az MTA elismert történésze volt. Komplexebb elemzést igényelne, hogy ez miért történhetett így, s a későbbi fejezetekben kitérek majd erre. A korszakhoz kapcsolódóan azonban itt most csupán annyit tartok érdemesnek megjegyezni, hogy ellentétben Ravasz Lászlóval – aki Horthynak lelkipásztora és a Corvin-lánc birtokosa is volt – nem állt annyira szoros, személyes kapcsolatban a politikai vezetéssel, sokkal inkább a valóban kimagasló egyháztörténelmi teljesítménye révén lehetett a korszak tudományos elismeréseit reprezentáló Corvin-koszorú tulajdonosa. Már csak amiatt is, mert egyháztörténelmi irányvonalat képviselve közel volt a korszak neves, elismert szellemtörténészeihez, így Hóman Bálinthoz és Szekfű Gyulához, akit a „száműzött Rákóczi” vitában védelmébe is vett²⁵³. Ennek a jobboldali-konzervatív szellemi körnek is szerepe lehetett tehát abban, hogy Révész munkásságát ilyen formán elismerték.

Révész Imre nem csupán történészi és egyházkormányzói minőségében vált a politikai rendszer részévé, ugyanis tisztségénél fogva a többi református püspökkel együtt az 1940-es évvel kezdődően tagja volt a felsőháznak²⁵⁴. Joggal merülhet fel a kérdés, hogy miért nem a püspökség kezdetétől, azaz 1938-tól csatlakozott be a felsőházi munkába. Az 1926. évi 22. tc. 4.§ B) pontja határozta meg, hogy a felsőház tagja méltósága alapján „...a református hitvallású egyháznak hivatalban legidősebb három püspöke...”²⁵⁵, s mivel Révész Imre hivatalba kerülésekor a dunamelléki Ravasz László, a dunántúli Medgyasszay Vince és a tiszáninenni Farkas István püspöktársak mind idősebbek voltak nála, ő nem vált rögtön felsőházi taggá. 1940-ben történt meg az a törvénymódosítás, ami az 1940. évi 27. tc.

---

²⁵² Büky 2015. 14.

²⁵³ lásd: Gyimesi, 2011.

²⁵⁴ Püski 2000: 180–181.

²⁵⁵ 1926. évi 22. törvénycikk az országgyűlés felsőházáról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92600022.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D39>

1.§ 3. pontja alapján kimondta, hogy „*A magyar országgyűlés felsőházának méltóságuk, illetőleg hivataluk alapján és annak tartama alatt tagjai: [...] a Magyarországi Református Egyház dunántúli, dunamelléki, tiszántúli, tiszáninneni és erdélyi egyházkerületének püspökei...*”²⁵⁶, majd ugyanezen cikkely 2. §-a hatályon kívül is helyezte az 1926-os törvényt. Ettől kezdve tehát minden magyarországi egyházkormányzó (kiegészülve a visszacsatolt erdélyi egyházkerület püspökével), beleértve Révész Imrét is, a felsőház tagja lett, a Horthy Miklóstól kapott első felsőházi meghívóját²⁵⁷ pedig hagyatéka is őrzi. Formálisan tehát jelen volt a testületben, a Felsőházi Naplók²⁵⁸ azonban arra engednek következtetni, hogy mindvégig passzív tagja maradt, ugyanis – Ravasz Lászlóval ellentétben – egyetlen egyszer sem hallatta a hangját, a nevéhez egyetlen felszólalás sem fűződik. Ilyen értelemben tehát nem vált cselekvő aktorrá, legalábbis a felszólalások tekintetében nem (a szavazások alkalmával természetesen állást foglalt).

Révész neve olyan tekintetben is összeforrt a Horthy-családdal, hogy ő volt az, aki Horthy István tragikus halálát követően megtartotta a gyászszertartást a kormányzóhelyettes kenderesi temetésén (a budapesti ravatalnál Ravasz László mondott gyászbeszédet)²⁵⁹, így ennek a közéleti szerepvállalásnak a jelentőségét is szeretném megvilágítani. Horthy Miklós azon politikusok egyike volt, akit regnálása idején is a hatalom által tudatosan épített kultusz²⁶⁰ övezett, ezért teljesen természetes volt a kormányzó születés- és névnapjának országos ünneplése, de a jegyzőkönyvek²⁶¹ tanúsága szerint a Tiszántúli Református Egyházkerület tanácsulésain Révész Imre püspökségének idején sem maradhatott el üdvözlése, köszöntése. Ezek a köszöntések vélhetően nem feltétlenül a személyes meggyőződést tükrözték – legalábbis nem mindenkinél –, sokkal inkább a kultuszhoz kapcsolódó bevett formula volt. Debrecenben annál is inkább, mivel Horthy Miklós a Debreceni Református Kollégium diákja volt, így a város „sajátjának” tekintette az ország

---

²⁵⁶ 1940. évi 27. törvénycikk a keresztény vallásfelekezetek egyháznagyjainak és képviselőinek felsőházi tagságáról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94000027.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42>

²⁵⁷ TtREK R 7516. Horthy Miklós kormányzó felsőházi meghívólevele Révész Imréhez.

²⁵⁸ Felsőházi Napló I-IV. kötet https://library.hungaricana.hu/hu/collection/ogykdok_1939_1943/

²⁵⁹ Hősi halált halt vitéz nagybányai Horthy István Magyarország Kormányzóhelyettese Ó Főméltósága temetésének szertartási rendje. (1942. augusztus 25.) *Budapesti Közlöny* 2.

²⁶⁰ A kultuszról bővebben: Turbucz 2016.

²⁶¹ TtREL. I.1.a.59-61. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek; Számtalan példát találunk erre az 1938–1944 közötti jegyzőkönyvekben, pl. az alábbi távirattal köszöntötte a kerület a kormányzót 72. születésnapján: „Főméltóságú Urunk születésnapján tartott egyházkerületi tanácsulésünk kezdetén szent lelkesedéssel, reménykedő hazafias érzéssel ünnepeltük a legelső magyar embert s összedobbanó szívvel kérjük a mindenható Istent, ki hazánk felett ezer év óta tart oltalmazó pajzst: terjessze ki továbbra is védő karjait Főméltóságod felett, mindnyájunk boldogulására.” Tanácsulás 1940. évi június hó 18. napján

kormányzóját. A család népszerűsége is hozzájárult ahhoz, hogy Horthy István kormányzóhelyettes temetését is országos gyász kísérte²⁶², így a Parlament kupolacsarnokában beszédet mondó Ravasz László és a kenderesi ravatalnál gyászszerartást végző Révész Imre – akarva-akaratlanul – a figyelem középpontjába került. Mindezek fényében helytálló lehetne az a megállapítás, hogy Révész azért temethette a nemzet halottját, mert a Horthy család kitüntette figyelmével és őt választotta a feladatra, az ok azonban ennél sokkal prózaibb: Kenderes a Tiszántúli Református Egyházkerületben található, s mivel a Horthy család református volt, ezért a megbízást az egyházkerületben aktuálisan regnáló püspök kapta, aki 1942 augusztusában történetesen éppen Révész Imre volt.

Ismeretes módon a revíziós politika társadalmi és felekezeti hovatartozástól függetlenül az egész Horthy-rendszerre rányomta bélyegét.²⁶³ Éppen ezért a református egyházban is alapvetően meghatározó lett a hatása, ugyanis – ahogyan azt korábban részleteztem – több egyházmegye is megsínylette a trianoni döntést. Révész Imre korabeli megnyilatkozása²⁶⁴ is alátámasztja azt, hogy az természetesen – mint a korszakban mindenki más – egyházkormányzók is hittek a revízió eszméjében, a tiszántúli püspök különösen azért, mert az ő feladata volt a visszacsatolt északi és keleti országrészek egyházmegyéit reintegrálni a Tiszántúli Református Egyházkerületbe. Ennek következtében Révész kerületében a területvisszacsatolások mámorea hatványozottan megjelent, ezt az egyházkerületi tanácsulések jegyzőkönyvei is dokumentálták. Az első bécsi döntést követő első ülésen a püspök kezdeményezésére az alábbi táviratszöveget fogalmazták meg: *„Hódolattal köszöntjük Főméltóságú Urunkat a húsz éve megszállt ősmagyar területek felszabadulása kezdetén. Bizonyosságot teszünk arról, hogy Főméltóságod szívében hordozza ősi Kollégiumunk jelszavát: Orando et laborando! Imádságát meghallgatta, hű munkáját megáldotta a hatalmas Isten azzal, hogy a felszabadult Felvidékre bevonulhatott.*

---

²⁶² Természetesen a filmhíradók is egyfajta propagandisztikus képet mutatnak, a hatást pedig fokozzák a narráció túlzó jelzői, ennek ellenére valamiféle képet kapunk a holttestet szállító Turán-vonat útjáról. <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=4759>

²⁶³ Romsics 2010.

²⁶⁴ A *Függetlenség* című újságban jelent meg az a nyilatkozat, ami úgy hangzott, hogy „A megcsonkított Magyarország az újabb visszagyarapodáshoz két baráti nagyhatalom támogatásával jutott hozzá. Ezt a két nagyhatalmat ugyanaz a két nagy nemzet alkotja, amelyek a magyarság számára közel ezer esztendő óta a földrajzi és politikai kapcsolatok szoros és sokszoros volta következtében elsősorban közvetítették és közvetítik a nyugati művelődést...”. (Révész püspök cikke az erdélyi tanulságokról. *Függetlenség* 1940. szeptember 18. 5.)

*Főméltósággal együtt imádkozunk s dolgozunk Nagy-Magyarország teljes felszabadulásáért.”*²⁶⁵

Nem lehet tehát azt állítani, hogy Révész nem került a politikai események hatása alá, hiszen számos, említett dokumentum igazolja, hogy örömet fejezte ki a revíziós politika eredményeivel kapcsolatban, hagyatékában azonban arra találunk utalást, hogy mindezt megbánta. A német szövetség hatásának utólagos felismerése és az egyház túlzott ez irányú elköteleződésének revideálása jelenik meg abban a dokumentumban²⁶⁶, amelyet Révész Kádár Imre *Egyház az idők viharában*²⁶⁷ című kötetéről írt. Révész úgy fogalmazott, hogy „[...] a 'Nemzeti Hiszekegy' templomi énekelletését, ahol csak tehettem, korlátoztam; hogy püspökségem alatt már 1944 előtt határozottan felléptem a 'Csonka-Magyarország...' stb.-nek legalább az iskolákban való szavaltatása ellen stb.”. Noha az idézett sor igencsak apologetikusan hat, az 1959-ből származó dokumentumban azonban a püspök nyilvánvalóvá teszi azt is, hogy „[...] hosszú világnézeti és történetpolitikai fejlődés nehéz útját jártam végig. Ennek a fejlődésnek sem a tényét nem tagadtam le soha, sem az egyes állomásait nem törekedtem soha elködösíteni”. Ez a kinyilatkoztatás magában rejti tehát, hogy a revízió eszméje, s annak gyakorlati megvalósulása őt is magával ragadta, s tudott lelkesedni a terület-visszacsatolásokért, de benne van az a fajta belátás is, ami arra készítette, hogy elhatárolódjon a német szövetség segítségével megvalósuló revíziós törekvésektől. Kötetében Kádár Imre úgy fogalmazott, hogy „Az egyház abban a Horthy-korszakban igehirdetését és egész életét a revizionizmus és az antikommunizmus szolgálatába állította.”²⁶⁸ Révész Imre jogosan ítélte el ezt az egyértelműen túlzó mondatot – mondván, hogy ahhoz az egész korszak minden egyes igehirdetését el kellene olvasni, hogy ez egyértelműen kijelenthető legyen. A fentiekben tárgyalt dokumentumban írt arról is, hogy „A református egyház [...] igen súlyos vétket követett el az irredentizmus esztelen propagálásával s a halálra ítélt feudál-kapitalista rendszer intézményeihez, ideológiájához és embereihez való önző, szolgai, meggondolatlan tapadásával.”.

Révész gondolatai arra engednek következtetni, hogy ha néhol magyarózkodásként is hatnak a leírtak, reálisan értékelte az egyház és benne önmaga Horthy-korszakhoz való

---

²⁶⁵ TtREL. I.1.a.59. Tanácsülés Debrecenben 1938. évi november hó 8. napján.

²⁶⁶ TtREL. TtREL.I.8.d_ifj. Révész Imre III. Néhány megjegyzés Kádár Imre - Egyház az idők viharában című 1957 végén megjelent könyvére. 1959. szeptember 20–23. A hagyatékban található hosszú jegyzet nyomtatásban soha nem jelent meg, vélhetően Révész nem is szánta kiadásra.

²⁶⁷ Kádár 1957. A kötet a marxista történetírás narratívája mentén mutatja be a Magyar Református Egyház életét a világháborúk korszakában.

²⁶⁸ Kádár 1957 58.

viszonyulását. Egyetlen olyan dokumentum található a hagyatékban, amelyik nem a korszakra, hanem a kormányzóval való személyes kapcsolatra utal. Szenes László a levelében²⁶⁹ – mivel ő emberileg is közel állt Révészhez – olyan, személyes információkat osztott meg a Révész-kutatásokat elindító Barcza Józseffel, amelyekben utalást tett a vizsgált témára is. Szenes úgy fogalmazott, hogy „*A püspök szemben állt a Horthy-családdal, különösen az egyik fiú utódlásának előkészítése kapcsán. Erről szóló naplójegyzetét a hetenként ülésező lelkésztestület előtt is felolvasta, magam szinte szószerint emlékszem rá.*”. A levélben a szó szerinti idézés elmaradt, Révész személyes naplója pedig nem áll rendelkezésre ahhoz, hogy az egykorú feljegyzésekből rekonstruálható legyen a tényleges álláspont. Ha igaz mindaz, amit a korábbi lelkésztárs megfogalmazott, akkor Révésznek – ahogy a felsőházi passzivitásban – ebben a tekintetben is kirajzolódik konfliktuskerülő énje. A források igazolják, hogy – ellentétben Szenes állításával – tökéletesen illeszkedett azokba a helyzetekbe, amelyekben neki püspökként kellett helytállnia: a kormányzóhelyettes magasztos gyászszertartásán, az egyházkerületi tanácsuléseken megfogalmazott köszöntő táviratoknál vagy az újságokban megjelent írásainak fogalmazásakor. S ha magánemberként nem is értett egyet a rendszer sajátosságival, vélhetően tudta, hogy püspökként egyháza érdekében az a helyes magatartás, ha ő maga is beáll a kormányzati politikához közeledő fősodorba.

6.2. Révész Imre és a zsidókérdés

A századforduló és a két világháború közötti időszak debreceni zsidó társadalmáról több munka is született²⁷⁰, melyekből kiderül, hogy az ország második legnagyobb hitközössége – amely a *status quo* irányzatot követte – szerves része volt a városnak. Vélhetően az átmeneti irányzatnak és a közösség városi társadalomban betöltött szerepének volt az eredménye az is, hogy a zsidó-keresztény együttélést semmi sem gátolta, mi több Baltázár Dezső püspökségének idején²⁷¹ a reformátusság és a zsidóság híresen jó és közeli kapcsolatban állt egymással. Egyik írásában Prepuk Anikó²⁷² úgy fogalmazott, hogy „1936

---

²⁶⁹ TtREL.I.8.d_ifj. Révész Imre III. Szenes László levele Barcza Józsefhez Révész személyéről 1989. július 8. Szenes László Debrecenben végezte teológiai tanulmányait, majd rövid hajdúhadházi és munkácsi szolgálatot követően került vissza Debrecenbe, ahol első lelkésze lett az Egyetemi Templomnak, majd nagytemplomi lelkészként szolgált. 1953-ban Kosdra „száműzték”, ott szolgált nyugdíjba vonulásáig.

²⁷⁰ Első összefoglalások: Gonda 1967; Zoltai 1934: 18–32. Későbbiek: Tímár 1994: 31–42; Siró: 1994: 47–58.

²⁷¹ Matkó 1994: 59–62.; Siró 1993: 228–237.

²⁷² Prepuk 2004: 32–38.

után, Baltazár püspök halálával, 1938-ban Révész Imre püspökké történő kinevezésével a református egyházban is fordulat kezdődött”. A mondat utalást tesz arra, hogy a debreceni reformátusság – élén Révész Imre püspökkel – és a zsidóság viszonyában olyan fordulat állt be, ami hozzájárult a debreceni zsidó társadalom sorsának radikális változásához és a néhány évvel későbbi deportálásához. Nem ő az egyetlen, aki ebben a kontextusban említi a Révész-érát, ugyanis Siró Béla a már fent hivatkozott tanulmányában úgy fogalmazott, hogy „A gazdasági válság nyomán bekövetkező jobboldali fordulat azonban a városi vezetésben és tiszántúli református egyházkerületben is a jobboldal előretörését eredményezte.”²⁷³

Szintén ő, egy másik írásában²⁷⁴ több ízben említette Révészt abban a kontextusban, hogy nem nyújtott kellő segítséget a zsidóságnak, illetve lábjegyzetekben tett utalást arra, hogy az 1949-ben megjelent *A magyar református egyház története*²⁷⁵ kötet „minden önkritikától mentes”, Bereczky Albert írását²⁷⁶ pedig „apologetikus célzatú” munkaként aposztrofálta. Bereczky munkája valóban értelmezhető egyfajta „magyarázkodásként”, nem szabad elvitatni azonban azt az érdemét, hogy az egyházkormányzó a református egyház mulasztásait is nyilvánvalóvá tette az írásában. Sokkal inkább apologetikusnak tekinthető Ravasz László önéletírása, ami *Emlékezéseim*²⁷⁷ címen jelent meg, s amelyben a „A zsidókérdés” című fejezetet azzal indítja, hogy „Gyakorlatban tudtam szeretni és szolgálni a zsidót és zsidó testvéreim közül csak azok fordultak ellenem, akiket hazugsággal elaltattak, vagy felbéltek.”²⁷⁸; ennek ellenére korábbi álláspontjával nem feltétlenül ezt az attitűdöt képviselte. A fent említetteknél túlzóbb álláspontot képvisel Pelle János, amikor azt írja, hogy „[...] az empátia teljes hiányát tükröző álláspontot képviselték a református püspökök, Révész Imre és Ravasz László a felsőházban”.²⁷⁹

A fent említett írások egyoldalú és túlzó megállapításainál azonban Révész Imre és a zsidókérdés viszonya sokkal árnyaltabb. Elsősorban azért, mert minden említett vizsgálat

---

²⁷³ Siró 1993: 237.

²⁷⁴ Siró 1996: 147–182.

²⁷⁵ Szilágyi (szerk.) 1949.

²⁷⁶ Bereczky Albert Ravasz Lászlót váltotta a Dunamellék püspöki székében, és komoly szerepe volt a zsidómentés megszervezésében. A mű, amire Siró Béla utal: Bereczky 1945.

²⁷⁷ Ravasz 1992.

²⁷⁸ Ravasz 1992. 212.

²⁷⁹ Pelle 2014: 40-72. Ugyanebben a tanulmányban írja, hogy „Baltazár halála után Ravasz Lászlót választották az Egyetemes Református Konvent lelkészi elnökévé, tiszántúli püspökké pedig, másfél évvel később, az ő köréhez tartozó Révész Imrét.” U.o. 45. Ahogyan arra egy korábbi fejezetben is utaltam: Ravasz tanára és mestere volt Révésznek a kolozsvári teológiai tanulmányai idején, később püspöktársak lettek, nyugdíjazásuk után pedig leveleztek egymással. Szoros volt tehát a kapcsolat, azonban az „ő köréhez tartozó” kifejezés némileg pejoratív konnotációját egyértelműen cáfolja a zsidókérdésről megfogalmazott egészen eltérő álláspontjuk.

Ravasz László személyének árnyékában láttatja Révész Imre álláspontját is²⁸⁰, ugyanis elnökpüspöki pozíciójából fakadóan Ravasz valóban a leghangosabb szószólója volt a korabeli magyarországi reformátusságnak, hiba lenne azonban azt állítani, hogy püspöktársai is mindenben egyetértettek vele. Tökéletes példa erre az eltérő álláspontra magának a zsidókérdésnek a vizsgálata a két egyházkormányzó munkásságában. A szakirodalom és a már említett munkák leggyakoribb érve, hogy a – pozíciójuknál fogva felsőházi tagként jelenlévő – református püspökök tiltakozás nélkül fogadták el a zsidótörvényeket, s csak a harmadiknál tiltakoztak. Ravasz László valóban hangot adott gondolatainak a felsőházban, ugyanis mindegyik zsidótörvény-tervezet tárgyalásánál hosszas felszólalásokban fejtette ki álláspontját²⁸¹, beszédes azonban, hogy Révész Imre egyszer sem emelkedett szólásra felsőházi tagként. Ez a fajta passzív rezisztencia nem vonatkozott azonban az első két zsidótörvényről történő szavazásra, ugyanis Révész Imre akkor még nem volt a Felsőház tagja, erre azonban egy mű sem világított rá a korábban említettek közül. A felsőházi passzivitása azonban valamelyest árulkodik Révész személyiségéről és arról, hogy az ő álláspontját nem lehet egyértelműen összemosni Ravasz pozíciójával²⁸², sok esetben antiszemita kiszólásaival.

Születtek olyan munkák is, amelyek valamelyest igyekeztek rehabilitálni Révész személyét és az egyházkerületi levéltár iratanyagára támaszkodva megállapításokat tenni ezzel a kérdéskörrel kapcsolatosan. Dr. Kormos László²⁸³, aki a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárának igazgatója volt, vélhetően korábban is jól ismerte a Révésszel kapcsolatosan fellelhető forrásokat (ekkor még nem volt kutatható az általam vizsgált

---

²⁸⁰ Ezt erősítették az olyan, a marxista történetírás narratívája mentén született munkák, mint a már említett Kónya írás. A kötet címe (*A magyar református egyház felső vezetésének politikai ideológiája a Horthy-korszakban*) egyértelműen megtévesztő, ugyanis nem szól mind a négy református püspökről, szól azonban Ravasz Lászlóról olyan tekintetben, mint aki nézetei alá rendelte az egész református egyházat (a kötetben szereplő alcímek pl.: *Ravasz László, mint a magyar református egyház vezető egyénisége a Horthy-fasizmus időszakában, Ravasz László-féle egyházvezetés viszonya a német fasizmushoz* stb.). A másik ilyen munka a már korábban említett Kádár-kötet. Ennek a kötetnek egy példánya megtalálható a Révész-hagyatékban is, és Révész maga írt bele széljegyzeteket, legtöbb helyen pedig kék vagy piros ceruzával kiemelte azokat a részeket, amelyek róla szóltak és/vagy nem értett velük egyet. Gondolatait egy hosszú, gépirott jegyzetben is megfogalmazta. (levéltári jelzete: TtREL. TtREL.I.8.d_ifj. Révész Imre III. Néhány megjegyzés Kádár Imre - Egyház az idők viharaiban című 1957 végén megjelent könyvére. 1959. szeptember 20–23.)

²⁸¹ Felsőházi napló 1935. III. kötet, 1937. október 26. – 1938. augusztus 18.; Felsőházi napló 1935. IV. kötet, 1938. november 12. – 1939. május 4.; Felsőházi napló 1939. II. kötet, 1940. október 21. – 1942. február 24.

²⁸² Ravasz felsőházi, zsidótörvényekkel kapcsolatos beszédeinek talán legszélsőségebb álláspontja az alábbi néhány idézetben foglalható össze: „Üljön csak be egy Nyíregyházára menő harmadosztályú kocsiba, amelyben 60–70 hernyósapkás, kaftános zsidó van, akinek a szájában habzik a jiddis, kérdezze meg magától: ez a magyar, ez Árpád népe, ez Arany János népe?”; „A keresztyén egyházak tartsanak bölcs mérsékletet a zsidók átvételében. Van, nekünk elég sok rossz keresztyénünk a saját magunk fajtájából, miért hozzunk a zsidó atyánkfiai közül nagy importot?”

²⁸³ Életről és munkásságáról bővebben: Szabadi 1999.

Révész-hagyaték, de elérhetőek voltak azok az elnöki iratok, amelyekben megtalálhatóak a püspöki levelezések, illetve Révész lelkipásztori naplói is), ugyanis egy 1983-as kötetben²⁸⁴ úgy fogalmazott, hogy „*Révész Imre naplója kiváló történeti forrásanyagot szolgáltat, hogyan igyekezett egy református püspök minden prudenciájával szabotálni a zsidók ellen hozott törvényeket.*” Itt olyan levelekre és naplórészletekre hivatkozott²⁸⁵, amelyek egyértelműen alátámasztják azt, hogy Révész hogyan próbált a szűk mozgástérben valamiféle segítséget nyújtani Debrecen zsidó társadalmának. Tibori János kötete hasonlóképpen felsorakoztatja főként azokat a TtREL elnöki irataiban fellelhető dokumentumokat, amelyekből kiolvasható a püspök segítő szándéka, illetve az, hogy a zsidókérdéshez való hozzáállása bibliai alapokon állt.

Ilyen dokumentumok például Révész Imre Bessenyei Lajos főispánhoz 1944. május 19-én intézett levele, melyben Révész azt írta, hogy „*Még csak annyit kívánok megjegyezni, hogy a magam helyi hatáskörében minden tőlem telhetőt megtettem s a debreceni gettóban a keresztény istentiszteleteket a többi egyház papjaival egyetértve megszerveztem, egyet azok közül magam tartottam meg.*”²⁸⁶; illetve Török Sándornak írt levele is, melyben a püspök leszögezi, hogy „*Arról nyugodt lehet kedves testvérem, hogy a zsidókérdés szemléletének arról az egyedüli lehetséges keresztény alapjáról, amely a Római levél 9-11. fejezetében van lefektetve, életem árán sem fogok letérni sem jobbra, sem balra.*”²⁸⁷ Török Sándor a Magyarországi Zsidók Országos Szövetsége Ideiglenes Intézőbizottságának megbízottjaként kért a püspöktől segítséget a „csillag viselésére kötelezettek számára”²⁸⁸. Noha a Tibori-kötet a források felsorakoztatásán és az idézethalmazokon túl nem fogalmaz meg messzemenő következtetéseket Révész magatartásával kapcsolatban, azt azonban világosan próbálja láttatni, hogy az egyházkormányzó nem vádolható azzal a szélsőjobb irányába történő eltolódással, amellyel a marxista történetírás némely képviselőinek vádjá sújtotta, s – a fent említett művek példája alapján – a modernkori történetírás is hajlamos ezt az irányt kijelölni a számára. Tanulmányában Barcza József szintén szentelt egy nagyon csekély, de annál többet mondó részt a püspök és a zsidókérdés kapcsolatának. Tiborihoz

---

²⁸⁴ Bartha–Makkai (szerk.) 1983.

²⁸⁵ TtREL I.2.19., 20. Révész Imre lelkipásztori naplói (1920. július 22., 1923. március 20., 1939. április 16., 1941. július 18., 1944. május 8., 15., 16., 25., június 10.); TtREL I.1.c. Révész Imre körlevelei 2322/1944, 2755/1944, 3263/1944, 4288/1944 stb.

²⁸⁶ TtREL. I.1.e.89.d. 567/1944. Révész Imre levele Bessenyei Lajos főispánhoz 1944. május 19-én

²⁸⁷ TtREL. I.1.e.89.d. 682/1944. Révész Imre levele Török Sándorhoz 1944. június 23-án

²⁸⁸ TtREL. I.1.e.89.d. 945/1944. Török Sándor levele Révész Imréhez 1944. szeptember 9-én.

hasonlóan ő is a TtREL elnöki irataiban található levelekből²⁸⁹ igyekezett kiolvasni néhány, a témára vonatkozó idézetet, mi több valamiféle következtetést is levonni azokból. Barcza úgy fogalmazott, hogy „*A magyar puritánus teológusokhoz hasonlóan Révész Imre sem volt forradalmár, csak tanításai voltak részben forradalmiak. Kötötte őt a törvényességhez való merev ragaszkodás.*”²⁹⁰ – utalva ezzel arra a már említett attitűdre, hogy Révész a zsidótörvények által szabott keretekhez képest is igyekezett a helyi – főként keresztény – zsidó lakosság segítségére lenni. Noha írásában megfogalmazta azt a kérdést, hogy „*Mit lehetett Révész Imrénél látni, postán küldött leveleiből olvasni?*”²⁹¹, válaszáda ismételten néhány, a dokumentumokból idézett szókapcsolatban merült ki. Barcza úgy fogalmazott, hogy „*»A sárga csillag viselőit fokozott gyöngédséggel kell körülvenni«, ami »kifelé ne hasson provokálólag«. Gettóügyben tárgyalt főispánnal, csendőrséggel, június 11-én prédikált, majd tanácskozott magában a gettóban, és megtiltotta »a zsidók lefoglalt vagyontárgyainak egyházi vagy iskolai célra való igénybevételét.«*”²⁹²

A fent említett munkák kétirányú – túl pozitív és túl negatív – megállapításai nem minden esetben tükrözik Révész pozícióját a kérdésben. A – mind ez idáig nem vizsgált – hagyatékban szép számmal akadnak olyan dokumentumok, amelyeket a püspök fontosnak tartott megőrizni a témával kapcsolatban, s amelyeknek értelmezése valamelyest árnyalja a korábban kialakult képet. Az egyik legkorábbi dokumentum²⁹³ egy 1920-as újságcikk az *Új Magyarország* lapjain. A vezércikk *A zsidó kérdés* címet kapta, és a szerzője ugyan nincs

---

²⁸⁹ TtREL. I.1.e.90.d. 449/1944. Révész Imre levele Ricsóy Uharik Béla kormánybiztoshoz 1944. április 15-én, melyben kérte Juhász Nagy Sándornak, az egyházkerület főjegyzőjének szabadon bocsátását, akit a Gestapo tartóztatott le.; U.o. 786/1944. Révész levele Csia Sándorhoz, a MÁV igazgató-főorvosához 1944. július 22-én, melyben pontokba szedve fogalmazza meg álláspontját, s melyek közül talán a legfontosabb gondolatokat a 3. pont tartalmazza: „Itt azonban a kérdés most az, hogy keresztényen lelkiismerettel lehet-e helyeselni, vagy legalábbis elhallgatással túrni a zsidókérdés ún. megoldására Magyarországon március óta alkalmazott eljárási módokat. Az én meggyőződésem az, hogy nem lehet és ebben a meggyőződésben osztozom egyháznak minden komoly lelkipásztorával és nagyon sok világi vezetőjével. Ennek ellenére és a kormány könyörgő kérésére, lelkiismeretünk súlyos megterhelésével eltekintettünk attól, hogy tiltakozásunkat a gyülekezetek elé vigyük, mert a kormány és hazánk egészen súlyos helyzetét nem akartuk ezzel még jobban bonyolítani.”; TtREL. I.1.e.89.d. 765, 786/1944. Révész körlevele a gyülekezetekhez, melynek szövegét ő maga olvasta fel a Nagytemplomban 1944. július 16-án. Szövege így hangzott: „A Magyarországi Református és a Magyarországi Evangélikus Egyház püspökei tájékoztatni kívánják a gyülekezeteket arról, hogy mindkét evangéliumi egyház vezetősége a zsidókérdés kapcsán, különösen a megkeresztelt zsidók kérdésében, ismételten eljár az illetékes kormánytényezőknél és ezirányú fáradozásait továbbra is folytatja.”

²⁹⁰ Barcza – Dienes (szerk.), 1999. 148.

²⁹¹ Barcza – Dienes (szerk.), 1999. 149.

²⁹² Barcza tehát nem fogalmazott meg következtetéseket, és nem válaszolta meg az általa feltett kérdést, csupán a levéltári forrásokból kiragadott félmondatokkal, szókapcsolatokkal adott választ. A mondaton belüli idézetek forrásai: TtREL. I.1.c. 456.d. 1530/1944.; TtREL I.2.20. (Révész lelkeszi naplói); TtREL I.1.c.457.d. 2353/1944. és u.o. 459.d. 3263/1944.

²⁹³ TtREL. I.8.d. ifj. Révész Imre I. – A zsidó kérdés. *Új Magyarország* 1920. július 22.

feltüntetve, de az írásban az áll, hogy teljesen felesleges a zsidók ellen történő lázítás, ugyanis akit zavar a zsidóság túlsúlya a gazdaságban, az nevelje úgy a gyermekét, hogy tisztességes, keresztény kereskedő váljon belőle. Ha a cikk nem a püspöktől származik, akkor vélhetően azért kerülhetett a hagyatékba, mert valamilyen formában egyetértett vele, vagy csupán érdekelték a témáról megjelent különböző írások.

Egy másik, 1921-es újságcikk²⁹⁴ pedig arról árulkodik, hogy Révész prédikáció-sorozatot tartott a zsidókérdésről, mely prédikációk kizárólag evangéliumi alapon²⁹⁵ közelítették meg a korra társadalmi kérdésként nehezedő témát. A cikk utolsó mondatában erre utal a névtelen szerző, aki aztán, hogy köszönetet mondott Révésznek az igehirdetésekért, felhívta a figyelmet arra, hogy „...csak evangéliumi szempontból tárgyalta az egész problémát, ami csak kis töredéke a kérdésnek és nekiünk, magyaroknak, ma nem is a legfontosabb töredéke.” Ezt az utolsó mondatot Révész piros ceruzával emelte ki, utalva ezzel arra a lényeges tanulságra, hogy ő bármennyire is evangéliumi alapokon állt, a lakosság számára nem ez volt meghatározó a zsidókérdést illetően.

A kéziratári hagyatékban fennmaradt egy kézírásos prédikációja²⁹⁶ is, amely a *Zsidómisszió, zsidókérdés* címet kapta. Nem derül ki, hogy a prédikáció mikor hangzott el, de a kézírás tanúsága szerint egy lelkészevangelizáción elmondott igehirdetés volt, tehát egyértelműen nem az újságban említett prédikáció-sorozat része. A dátum ismeretében természetesen egészen más megvilágításba kerülne az igehirdetés értékelése, annyi azonban bizonyos, hogy Révészt nyilvánvalóan foglalkoztatta a zsidókérdés, és vélhetően érezte, hogy az egyre inkább radikalizálódó közvélemény miatt a híveknek és a lelkészeknek is szükségük van arra, hogy a kérdésről tőle halljanak egy nem politikai és gazdasági megközelítésű beszédet. Révész prédikációja mellett, hogy a kérdésben bibliai alapon állt és egyértelműen kijelentette, hogy „Az antiszemitizmusnak valódi ker[esztény – a szerk] gyökerei nincsenek és nem is lehetnek.”, nem tagadta meg tudós énjét sem, ugyanis olyan

---

²⁹⁴TtREL. I.8.d. ifj. Révész Imre I. – Zsidó-kérdés. *Hajdúföld* 1921. október 11.

²⁹⁵ A cikk szerint Révész igehirdetésének textusa a Róm. 11,17-18. („Ha azonban az ágak közül egyesek kitörttek, te pedig vad olajfa létedre beoltattál közéjük, és az olajfa gyökerének éltető nedvéből részesültél, ne dicsekedj az ágakkal szemben.”) volt. Ennek a rövid szakasznak a kontextusa Pál Római levelének a 9,10, és 11. fejezete, melyben az apostol azt fejtegeti, hogy Isten hogyan viszonyul választott népéhez, Izraelhez.

²⁹⁶ TtREK. R 2633. Zsidómisszió, zsidókérdés; A prédikáció textusa: ApCsel. 13,13-52. Egy hosszabb igeszakasz arról, amikor Pál a piszidiai Antióchiában beszél a zsidóknak és a prozelitáknak Izrael és az Úr kapcsolatáról, de a prédikációban hivatkozik a Mt. 10,5-6., illetve a Róm. 1,16. igeszakaszokra is. Mindkettő a misszió sorrendiségére mutat rá, amelyben elsődlegesek a még nem keresztény zsidók, és csak utánuk következhet az összes többi nép.

történetírók és filozófusok²⁹⁷ gondolatait emelte be angol, német, francia és latin nyelven, akik mindannyian értekeztek a zsidóság helyzetéről vagy a modern értelemben vett antiszemitizmusról. Egyértelmű tehát, hogy Révész – köszönhetően komoly nyelvi és történetírói műveltségének – nem maradt meg a jobboldali politikai fordulat által hangoztatott frázisoknál, hanem igyekezett annak a mélyére látni, elméleti síkon végiggondolni, hogy mi lehet a kialakult helyzet eredője. A prédikációt olvasva kirajzolódik, hogy a püspök a kérdés megítélésében középen állt, ugyanis logikus érvelésében kimondta a zsidóság és a kereszténység bűneit is a kialakult közbeszédet illetően, s megállapította, hogy „Zsidóknak és gójoknak, ha e helyzet előnyeit nézik, minden okuk megvan kölcsönösen hibáztatni egymást, sőt kölcsönösen egymásra tolni minden felelősséget. Egyiknek épp oly sok vagy épp oly kevés igaza lesz, mint a másiknak. De ha a keresztény ember az Ige tükrébe néz, ott csak a saját arcát, a saját felelősségét és a saját bűnét kell, hogy meglássa – a magáét is, a történelmi egyházét is.”²⁹⁸

Az egyházkormányzónak nem csupán elméleti síkon kellett szembenéznie a zsidókérdéssel, ugyanis az 1938-as I. zsidótörvényt követően Debrecenben is megszorodtak azok az ügyek, amelyeknél elvárták a püspöki beavatkozást. Ilyen ügy volt 1938-ban a debreceni református egyetemi templom építésekor a vállalkozó személye körül kialakult konfliktus²⁹⁹, melynek néhány dokumentumát szintén megőrizte a hagyatéék. A Turul Szövetségben³⁰⁰ tömörülő szélsőjobboldali debreceni diákság követelése szerint a templomépítés kivitelezését nem adhatják oda annak a zsidó származású vállalkozónak, akinek a személye addigra nyilvánvalóvá vált a közvélemény számára. Az ő követelésükre reagálva, s azzal egyetértve, az egyetem rektora, dr. Bacsó Jenő levelet³⁰¹ írt az egyházkerület püspökének, hogy vegye figyelembe a diákság követelését. Egyértelmű

---

²⁹⁷ A prédikáció első lapján rögtön egy német idézet található a svájci teológustól, Walther Zimmerlitől: „*Er, der Heidenapostel, ist im tiefsten Herzen Judenapostel, Heidenmissionar um der Juden willen.*” A mondat Pál apostolra utal, aki szíve mélyén a zsidók apostola az ő érdekükben. Zimmerli egyébként szemben állt a nácizmussal és elítélte az antiszemitizmust. Révész idézi Jean-Paul Sarte egyik mondatát is („*Si le Juif n’existait pas, l’antisemite l’inventerait.*” – Ha a zsidó nem létezne, az antiszemita találná ki.), amely arra utalhat, hogy az, aki gyűlölködni akar, úgymint megtalálja a gyűlöletének tárgyát; ezt fejti ki a *Vádirat az antiszemitizmus ellen* című művében. Sartre 1947. A püspök beszélt a népek egymás iránti gyűlöletének történetiségéről, itt Herder és František Palacký megállapításaira hivatkozott, de említette Max Simon Nordau, cionista gondolkodó szélsőséges megnyilvánulásait is, aki a cionizmus egyik élharcosa volt, s részben neki tulajdonította a zsidó nacionalizmus fellángolását is. Idézi továbbá Bergyajev orosz teológust, aki azt írta, hogy „*According to the materialistic and positivist criterion, this people ought to have perished.*” – A materialista és pozitivisták kritériumok szerint ennek a népnek el kell pusztulnia.

²⁹⁸ TtREK. R 2633. Zsidómisszió, zsidókérdés.

²⁹⁹ Az ügyről bővebben: Kerepeszki 2011: 125–134.

³⁰⁰ A szövetség tevékenységéről bővebben: Kerepeszki 2012.

³⁰¹ TtREL. I.2.20a. dr. Bacsó Jenő rektor levele Révész Imréhez.

elutasítását Révész ugyanennek a levélnek az aljára jegyzetelte, így az kézírással is szerepel ott, de válaszlevelében³⁰² bővebben kifejtve is a rektor tudomására adta, hogy *„Miután ezideig a közszállítási szabályzatnak olyan rendelkezése vagy egyéb olyan törvényes jogszabály nem létezik Magyarországon, amely őt vallása, illetőleg leszármazása miatt elzárta volna a pályázati lehetőségektől: az erre illetékes szervek felelősségük tudatában nem határozhattak másképpen.”* Révész szabálykövető és józan vezetőként vélhetően jó „politikus” is volt, ugyanis ígéretet tett a rektornak arra nézve, hogy a belsőépítészeti munkálatokat az egyensúly érdekében és a diákság követeléseinek is eleget téve, *„születésüknél és leszármazásuknál fogva magyar keresztyének”* fogják elvégezni. Vélhetően ez is hozzájárult ahhoz, hogy az ügy végül lecsendesült, és nem történt botrány a templomépítés körül.

Fennmaradt egy másik, terjedelmes levél³⁰³ is, amelyet Szabó Dániel, egy negyedéves teológus írt Révésznek. Szabó hosszasan magyarázta azt, hogy a teológusok hogyan próbálták mérsékelni a Turul Szövetség diákjainak megmozdulásait, és hogyan csapták be őt azzal, hogy az egyeztetést követően egy olyan dokumentumot kellett aláírnia, amiben nézeteivel ellentétes mondatok is szerepeltek. Az nem derül ki, hogy a püspök milyen fórumon adott hangot neheztelésének az aláírt dokumentum miatt, a magyarázkodó levél azonban világosan mutatja, hogy Révész nem szerette volna, hogy a debreceni teológus diákságot bármilyen módon is azonosítani lehessen az antiszemita eszmékkel. A püspök egy nagyon határozott hangvételű levélben³⁰⁴ aggodalmát fejezte ki Losonczy István főispánnak, és lefektette, hogy melyek azok a tényezők, amelyeket ő az egyházkerület vezetőjeként garantálni tud és melyek azok, amiket nem. Révész a levélben úgy fogalmazott, hogy *„Teljes személyes biztosítékot tudok adni arról, hogy püspöki kormányzatom alatt megfognak szünni az egyházkerület életében mindazok a jelenségek, amelyek a multakban, amennyire én megítélhetem, joggal keltették fel a philosemitismusnak legalábbis erős látszatát”*³⁰⁵. A jelenségek alatt Révész azt értette, hogy a püspöki birtokot nem adta ki zsidó bérlőnek a közvélemény lecsendesítése érdekében. Mindezekhez hozzátette, hogy *„semmilyen biztosítékot nem tudok adni arra nézve, hogy az egyetemi templom körül a kormányzat passzív resistenciájával, vagy inkább csöndes assistenciájával, valami jóvátehetetlen dolog*

---

³⁰² TtREL. I.2.20a. Révész Imre levele Bacsó Jenőhöz.

³⁰³ TtREL. I.2.20. Szabó Dániel IV. éves teológusnak, a Bocskay Bajtársi Egyesület vezérének levele Révész Imréhez.

³⁰⁴ TtREL. I.2.20a. Révész Imre levele Losonczy István főispánnak.

³⁰⁵ TtREL. I.2.20a.

találna történni, ebből nem válik olyan bonyodalom, amely legtöbb gondot magának a kormánynak fog okozni s magyar és magyar közé megint egy újabb éket ver.”³⁰⁶ Az ügy világosan láttatja, hogy mind a teológus diákság, mind Révész mérséklőleg igyekezett hatni a Székelyhidasi Sebestyén Lajos, zsidó vállalkozó ügye körül kibontakozott konfliktusban. Ez a református-presszió tulajdonképpen el is érte célját, ugyanis a Turul Szövetség diákjai nem tettek olyan lépést, ami hátráltatta volna az építkezés menetét vagy veszélyeztette volna Sebestyén testi épségét.

A hagyaték néhány dokumentuma arra enged következtetni, hogy Révész – egyháztörténész lévén – igyekezett valamelyest megérteni a szélsőjobb világlátását. Emiatt őrizhette meg a *Holnap* „Független Magyar Nemzeti Szocialista tudományos és társadalmi folyóirat”-nak azt a cikket³⁰⁷, amely „Egyház és Nemzeti Szocializmus” címmel jelent meg Pröhle Sándor³⁰⁸ tollából, és amelyben a szerző az egyház és állam egymáshoz való viszonyulását vezeti le az ókortól kezdve egészen a modern értelemben vett államokig, s amelyben a nemzeti szocializmus szemszögéből tekintve minden keresztény egyházat népegyházi, vagyon nélküli konglomerátumként képzelt el. A másik megőrzött dokumentum³⁰⁹ Málnási Ödön³¹⁰ két írása, ami nem megjelent, hanem gépirott változatban került hozzá. Az egyik mondanivalója, hogy a zsidóság „a kultúrát fertőző, negatív, sőt destruktív szerepű”, a másik lényegi megállapítása pedig, hogy „A krisztusi etika a legszigorúbb szociáletika és harcok antijudaista etika.” Ha Málnási mondatait szembeállítjuk azokkal a gondolatokkal, amelyeket Révész a prédikációjában írt, két, egymással ellentétes világlátással találkozunk.

A fent tárgyaltak tükrében kijelenthető, hogy Révész sohasem érthetett és nem is értett egyet azokkal a szélsőjobboldali eszmékkel, amelyekkel őt azonosították. Sokkal inkább az rajzolódik ki a dokumentumokból, hogy lehetőségeihez mérten igyekezett a kialakult társadalmi helyzetet valamiféle mederben tartani és úgy cselekedni, hogy az a debreceni zsidóságnak ne váljon kárára, de az ő püspöki tekintélye se inogjon meg az egyházi és világi vezetők szemében. Nem kerülhető meg azonban az a kérdés, hogy mindezek ellenére miért nem sikerült megmenteni a debreceni zsidóságot a deportálástól. A

---

³⁰⁶ TtREL. I.2.20a.

³⁰⁷ TtREL. I.2.20a. Egyház és Nemzeti Szocializmus. *Holnap* 1939. július 21.

³⁰⁸ A szerző személye amiatt is érdekes, mert Pröhle mellett, hogy a Nyilaskeresztes Párt országgyűlési képviselője volt, evangélikus lelkészként szolgált.

³⁰⁹ TtREL. I.2.20a. dr. Málnási Ödön – Kulturák és civilizációk; Szociáletikai alapelveink.

³¹⁰ dr. Málnási Ödön világnézeti pályáíve széles skálán mozgott, ugyanis marxistából vált a nemzetszocialista eszmék követőjévé, a Magyar Nemzeti Szocialista Párt tagjává és Szálasi Ferenc ideológusává.

válaszhoz legközelebb talán az az *oral history* forrás visz, amelyik Szenes Sándor kötetében³¹¹ jelent meg. A forrás egy terjedelmes interjú azzal az Éliás Józseffel, aki a Magyar Református Egyház zsidómentő missziójának, a Jó Pásztor Bizottságnak a legcselekvőbb lelkésze és a zsidómentés élharcosa volt. Éliás visszaemlékezése szerint a budapesti pápai nunciátúra még az Auschwitzi Jegyzőkönyv átvétele előtt, vatikáni eredetű bizalmas információk alapján közölte vele, hogy mi a pontos eljárási rend a zsidóság elpusztításával kapcsolatban. Éliás minden információt, ami a birtokába jutott, a gettósítástól a gázkamrákig, papírra vetette és elküldte a négy református püspökhöz egy-egy megbízott futárral, akik az életüket tették kockára a levél kézbesítésével. Arra a kérdésre, hogy reagáltak-e a püspökök, a lelkész azt a választ adta, hogy Révész Imre meg volt győződve róla, hogy „örültséget írt”, és azt üzentte vissza a futárral, hogy *„Nem ajánlom, hogy a tiszteletes úr ilyen leveleket küldözgessen veled, mert ha elfognak veled, nem tudunk kimenteni.”*³¹² Ha valóban ez volt Révész reakciója, akkor ez arra enged következtetni, hogy vélhetően ő maga sem hitte el az *„Endlösung”* valóságosságát, mi több „örültségnek” tartotta, hogy a hallottak bármiféle módon megtörténhettek. Ez vezethetett ahhoz a kései reakcióhoz, ami már a Jegyzőkönyv ismeretében és Horthy kiugrási kísérletét követően született meg 1944. október 28-án. Révész Imre Bánáss Lászlóval (római katolikus prépost-plébános), Bodnár Jánossal (Tisza István Tudományegyetem prorectora), Vásáry Istvánnal (Debrecen polgármestere) és Herpay Gáborral (Hajdú vármegye alispánja) közös nyilatkozatban³¹³ tette közzé álláspontját a német szövetség elítéléséről. A dokumentumban úgy fogalmaztak, hogy *„...megállapítjuk, hogy a német szövetség hazánkat és népünket pusztulásba vezette. (...) Ebből a katasztrofális helyzetből csak a német szövetségből való kiválással szabadulhat meg nemzetünk.”*³¹⁴

Későn történt tehát a felismerés, s talán ez az a tényező, amelyre a korábban említett tanulmányok, írások egyáltalán nem világítanak rá. Az azonban bizonyos, hogy Budapest központtal működött az MRE ellenállása és zsidómentése, melynek élharcosa egyértelműen a Jó Pásztor Bizottság, s az ahhoz köthető személyek (Éliás József, Soós Géza, Bereczky

---

³¹¹ Szenes 1986.

³¹² Szenes 1986 57.

³¹³ TtREL. I.2.20a. Nyilatkozat. 1944. október 28.; A nyilatkozat ezen példányának alján található egy kiegészítés Révész részéről, ami így hangzik: „Isten színe előtt, lelkiismeretem tisztaságában kijelentem és bármikor esküvel kész vagyok megerősíteni, hogy ez a szöveg a birtokomban lévő és az eredeti aláírásokkal ellátott példánya szóról-szóra és betűről betűre egyezik. Az orosz főparancsnokság kiküldöttének, egy főhadnagy-kisasszonynak a dátumban jelzett napon ezt a szöveget adtuk át. Debrecen. 1944. november 2. Révész Imre, a tiszántúli református egyházkerület püspöke.”

³¹⁴ TtREL. I.2.20a.

Albert stb.) voltak. Akadt azonban a református egységtől eltérő álláspontot képviselő személy is, amit az egyházi vezetők nem hagytak szó nélkül. A hagyatékban fennmaradt az a néhány, a belső konfliktust részletező levél (Révész és Balogh Jenő, a dunamellék főgondnoka közötti levélváltás), amelyek arra engednek következtetni, hogy a III. zsidótörvényről történő szavazáskor báró Vay László, a Tiszántúli Református Egyházkerület főgondnoka eltért az egységes ellene-szavazástól, és megszavazta a törvényt. Révész úgy fogalmazott, hogy „...a dolog fölött nem lehet és nem szabad napirendre térni, mert ha most elhallgatjuk vagy elkenjük ezt a krízist, az később még sokkal akutabb formában jelentkezhetik s mind az egyházkerületet, mind az egyetemes egyházat egészen lehetetlen helyzetbe hozhatja”.³¹⁵ Révész szorgalmazta, hogy konventi ülésen vitassák meg az ügyet, Balogh Jenő azonban levelében Ravasz László mérséklő álláspontját tolmácsolta: „Visszamenőleg nem tenném a kérdést rekrimináció tárgyává. Jövőre meg kellene állapodni, hogy fontos hitelvi vonatkozású kérdésekben az elnökségek között megkülönböztetés ne legyen, vagy ha átmenetileg van is, az kifejele ne látszódjék. Ez kétségtelen nagy egyházi érdek.”³¹⁶

A bűnbánat egyik legfontosabb dokumentumát³¹⁷ szintén a hagyaték őrzi. Révész „Hogy élj!” címmel mondott beszédet az alcím tanúsága szerint „...a deportáltak felsegítésére tartott hangversenyen Debrecenben, 1945. május 6-án”. Talán a legkifejezőbb az lenne, ha a teljes beszédet idézném, mégis a leginkább kiemelendő mondat – mely reflektál a kései felismerés megállapítására – rögtön a beszéd legelején elhangzott: „...amikor már mindnyájan borzadt sejtelmek között éreztük, hogy beteljesedőben van a magyar történet egyik legnagyobb katasztrófája, de vagy nem bírtuk, vagy nem akartuk, vagy nem mertük levonni e megérzésünkből a megfelelő következményeket.”³¹⁸ Az idézett sor nevezhető egyrészt önfelmentő magyarázatnak, másrészt viszont a bűnbánat valóságossága sem kérdőjelezhető meg, ugyanis Révész a beszéd közepén Pál apostol szavaival megvallotta azt is, hogy „A bűnösök között első én vagyok!”³¹⁹ Ezen túlmenően pedig egyértelművé tette, hogy az antiszemitizmus számára egyet jelent az őss hamissággal, s aki azt vallja, annak a krisztusi értékekhez semmiféle kapcsolódása nincs. A püspök feladatul pedig azt jelölte ki, hogy nincs más teendő, mint „...szívükre ölelni a hazatérő deportáltakat,

---

³¹⁵ TtREK R 3334_7-8.

³¹⁶ TtREK R 3334_7-8.

³¹⁷ TtREL I.2.20a. „Hogy élj!” Megnyitó beszéd a deportáltak felsegítésére tartott hangversenyen Debrecenben, 1945. május 6-án.

³¹⁸ TtREL I.2.20a.

³¹⁹ A mondat az 1Tim. 1,15-ben található: „Igaz az a beszéd, és teljes elfogadásra méltó, hogy Krisztus Jézus azért jött el a világra, hogy a bűnösöket üdvözítse, akik közül az első én vagyok.”

megosztani velük, ha kell, a legutolsó sovány falatot is, fedélhez, ruhához, munkához, jogokba visszahelyezéshez juttatni őket, annál nagyobb szeretettel és annál áldozatosabb buzgósággal, minél nehezebbek most a viszonyok.”³²⁰

Püspöki hagyatékának rendezésekor Révész erre a dokumentumra 1949. március 23-i dátummal azt a megjegyzést írta, hogy *„Ezt sem tudta nekem megbocsátani máig sem a debreceni református közvélemény. Kijelentem, hogy ma is minden szavában fenntartom.”* A püspök megjegyzése két dologra enged következtetni: egyrészt arra, hogy talán a beszédben elhangzottakat nem bocsátotta meg Révésznek a közvélemény, túlságosan filoszemitának tartva azokat; másfelől pedig valószínűsíthetően azokat a mulasztásokat sem, amelyeket egyházi vezetőként erőteljesebb fellépéssel meg kellett volna cselekednie. Nem valószínű azonban, hogy „hatalma” kiterjedt volna a deportálások leállítására, ugyanis az teljes mértékben politikailag irányított tevékenység volt. Hibás tehát az a megállapítás, hogy Révész püspöksége az egyházkerület jobboldali fordulatát jelentette, sokkal inkább történt minden esemény a politikai jobboldali fordulat árnyékában, így a zsidóság helyzetének radikális átalakulása sem írható csupán a keresztény egyházak számlájára, a holokausztra idejében történő ráeszmélés elmaradása azonban annál inkább. Révész elhangzott beszéde és a dokumentumon hagyott jegyzete viszont arra enged következtetni, hogy mindezt beismerte, s igyekezett ezt egyértelművé tenni a debreceni és az országos közvélemény számára is.

6.3. Révész Imre és a hungarizmus

A hagyatékban talán a legmeglepőbb dokumentumgyűjtése³²¹ az a néhány levél, amelyik arról árulkodik, hogy 1942 júliusában Szálasi Ferenc találkozót kért Révész Imrétől. Szálasi Ferenc ebben az időszakban már túl volt a börtönbüntetésén (még a letöltése előtt amnesztiával szabadult) és ötödik alkalommal igyekezett újjászervezni saját pártját³²². Révésznek semmiféle kapcsolódása nem volt a Szálasi-féle mozgalomhoz és a hungarizmushoz, illetve 1939–1944 között a Nyilaskeresztes Párt országgyűlési képviselői

---

³²⁰ TtREL I.2.20a. „Hogy élj!” Megnyitó beszéd a deportáltak felségítésére tartott hangversenyen Debrecenben, 1945. május 6-án.

³²¹ TtREK R 2812 402.

³²² Paksa 2013: 222.

között is kisebb arányban (26 képviselőből 9 fő) voltak reformátusok³²³, mint római katolikusok, így vélhetően kevés közös ügye lehetett a nyilasok vezetőjének a tiszántúli egyházkormányzóval. Annyi bizonyos azonban, hogy a kezdeményező fél Szálasi volt, aki nem személyesen kereste fel a püspököt, hanem Debrecenbe küldte Csia Sándort, a Nyilaskeresztes Párt egyik politikusát és bizalmasát, hogy egyeztessen találkoztat Révész Imrével. Csia leveléből³²⁴ az derül ki, hogy nem tudott Révésszel személyesen találkozni, mert a püspök nem tartózkodott a városban, csupán titkárának hagyta ott a fennmaradt levelet, és későbbi írásos egyeztetést kért. Nagyjából két héttel később, július 4-én már Szálasitól érkezett levél³²⁵, melyben pontosan meghatározta a találkozás időpontját, amit 3 nappal későbbre tűzött ki, s melynek helyszíne nem Debrecen volt, hanem az MRE Konventjének épülete Budapesten, az Abonyi utca 21. sz. alatt (ma: MRE Zsinati Hivatalának épülete).

1942. július 7-én megtörtént tehát a találkozó, melyet követően Révész a Szálasi által küldött levél üres felületeire még aznap lejegyzetelte a benyomásait. Mivel naplójában³²⁶ Szálasi egy szót sem ejt a találkozóról, mi több az egész naplóban később sem említi Révész Imre nevét, ezért a püspök kézírata az egyetlen olyan forrás, ami dokumentálta a találkozón elhangzottakat. Természetesen sokkal teljesebb körű elemzést lehetne végezni, ha mindkét fél tapasztalatai fennmaradtak volna, ennek híján azonban csupán az egyházkormányzó írásaira támaszkodhatunk. Ebből kiderül, hogy a találkozó pontosan 2 órán át tartott, és ahogy Révész érzékelte, az idő körülbelül $\frac{3}{4}$ részében Szálasi beszélt, s ő meglehetősen bölcsen reagált erre, ugyanis azt írja, hogy „...*ellentmondást és vitát provokálni nem tartottam szükségesnek.*” Esett szó politikusokról; Teleki Pálról Szálasi elkeseredéssel szólt, Imrédy Bélát szidta, Hitlerről pedig annyi hangzott el, hogy még sohasem beszélt vele. Révész úgy érzékelte, hogy Szálasi humorral beszélt arról, hogy zavarodottnak tartják, s azt is lejegyezte, hogy ő maga sem érzékelte ezt, sem Szálasi viselkedését, sem beszédmódját tekintve. A nyilaskeresztes vezető igyekezett kifejtetni az általa megalkotott ideológia, a hungarizmus alapvonásait, elmondása szerint ebben fontos szervező elv az istenhit, a

---

³²³ Országgyűlési Almanach az 1939–1944. évi országgyűlésről.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_Almanach_1939-1944/?pg=0&layout=s

³²⁴ TtREK R 2812 402. Csia Sándor levele Révész Imréhez. 1942. 06. 18.; Csia utolsó sorai („*Abban a reményben, hogy két – hazáját, fajtáját és népét szerető – magyar ember kézfogása föltétlenül a közjót fogja szolgálni, vagyok igaz kálvinista hitből fakadó, mély tisztelettel: Dr. Csia Sándor.*”) érezhetően manipulátívan próbáltak hatni a püspökre azzal a szándékkal, hogy talán egy református egyházi vezetőhöz hamarabb nyer bebocsátást az, aki „igaz kálvinistának” aposztrofálja magát.

³²⁵ TtREK R 2812 402. Szálasi Ferenc levele Révész Imréhez. 1942. július 04.

³²⁶ Karsai (szerk.) 2016.

kereszténységet az abszolút pozitív entitásként ábrázolta, az egyházakat viszont belülről romlottnak tartotta. A jegyzetben Révész zárójelben írta le elemző észrevételeit, így a világnézeti diskurzushoz azt a megjegyzést tette, hogy „*Úgy látom, a vitalizmust kombinálja a kereszténység általa ismert formájával.*”. A püspök két – egy világnézeti és egy gyakorlati – kommentárt jegyzett le, amit ő ajánlott Szálasi figyelmébe: az egyik az volt, hogy az ő meglátása szerint az egyházak a közhatalom részesei, s amíg ez így van, addig nem lehet krisztusi egyenlőségről beszélni; a másik megjegyzése pedig azokra a református lelkészekre vonatkozott, akik a párt tagjai, velük kapcsolatban Révész kérte, hogy ne viseljék tüntetőleg a pártjelvényt és a zöld inget. A püspök részletes leírást adott a Szálasi kinézetét meghatározó jegyekről és mentális állapotáról, ami alapján a férfi teljesen normális, szélsőségektől mentes személyiség benyomását kelthette. A leírásból két dologra következtethetünk: az egyik, hogy Szálasi a beszélgetés alatt vélhetően valóban nem érzékeltette fanatizmusát és a későbbi hatalomátvitelre való készülést, a másik pedig, hogy Révész esetlegesen nem volt jó emberismerő és nem vette észre a szélsőséges megnyilvánulásokat. A részletes elemzésből ítélve ugyan nagyon aprólékosan megfigyelte a nonverbális jeleket, ennek ellenére meglepően pozitívan nyilatkozott a későbbi „nemzetvezetőről”. Vélhetően a találkozás nem gyakorolt különösebb hatást Révészre, aki a konklúziót egy nagyon beszédes textus³²⁷ megjelölésével foglalta össze, Istenre bízva azt, hogy a Szálasi által megálmodott ideológiának van-e helye a társadalomban.

A találkozóról semmilyen hivatalos fórumon nem esett szó, a Révész püspöki munkaévét lezáró püspöki jelentésben és munkanaplóban³²⁸ is csupán annyi szerepel a találkozás dátumánál, hogy „*július 6-9. – Konventi biz. ülések és tárgyalások*”. Ennek ellenére egy héttel a megbeszélést követően az egyik erdélyi esperestől, Fülöp Ferencről³²⁹ érkezett levél³³⁰ Révészhez, amelyben arról kért tájékoztatást, hogy milyen megállapodás született a „*magyar-református egyház és a magyar nemzetszocialista párt között*”. A levélből kiderül, hogy az információ a nyilasokon keresztül jutott el hozzá, ugyanis úgy fogalmazott, hogy „*...egyik lelkésztársunk, aki az u.n. nyilaspárt tagja, azt a kijelentést tette,*

---

³²⁷ ApCsel. 5,38b-39. „Mert ha emberektől való ez a szándék vagy ez a mozgalom, akkor megsemmisül; ha pedig Istentől való, akkor úgysem tudjátok megsemmisíteni őket, és még úgy tűnhetne, hogy Isten ellen harcoltok.”

³²⁸ TtREK R 6150. Püspöki jelentés az 1941. november 1-től 1942. október 31-ig terjedő munkaévről

³²⁹ Fülöp Ferenc aggodalma tulajdonképpen érthető volt, ugyanis abban az időben töltötte esperesi szolgálatát Erdőszentgyörgyön, amikor a román hadsereg elfoglalta a Sóvidéket, s a viszontagságok között vélhetően abban is elbizonytalanodott, hogy a saját egyházában milyen változásokkal kell számolnia az elkövetkezendő időkben. Életéről bővebben: Moldovai 2012: 17–25.

³³⁰ TtREK R 2812 402. Fülöp Ferenc esperes levele Révész Imréhez. 1942. július 14.

hogy beható tanácskozás folyt egyik részről Szálasi és Ravasz, másik részről Szálasi és Révész főtiszteletű urak között”. Révész jegyzete és válaszlevele³³¹ alapján természetesen szó sem volt „beható tanácskozásról”, megállapodásról pedig még kevésbé, annyit azonban megjegyzett, hogy „A R.L.-val való találkozását sponte sua nem említette, így természetesen én sem hoztam szóba.” A püspök tudott tehát a Ravasszal történő találkozásról, ezt a megbeszélést azonban Ravasz nem említette az önéletírásában³³², ahogyan az ő pályáját feldolgozó Hatos Pál-munka³³³, és a korábban hivatkozott Szálasi-napló sem, s természetesen megállapodás sem született a Magyar Református Egyház és a nyilasok között. Szálasinak vélhetően azért volt szüksége ezekre a találkozókra, hogy hivatkozási alapot teremtsenek arra vonatkozóan, hogy mennyire jó viszonyt ápol a Magyarországi Református Egyházzal, hiszen őt a két legmeghatározóbb kálvinista egyházkormányzó fogadta személyesen.

Ezt a dokumentumegyüttest Révész Szálasiék kivégzését követően, 1946 júliusában rendezte össze, s a mappára azt jegyezte fel, hogy „Igen bizalmas természetű egyházpolitikai irományok. Életemben engedélyem nélkül senki fel nem bonthatja. Halálom után sem bontható fel 1952. december 31-ig.”. A dátumból ítélve 1946-ban Révész igen közel érezte magához halála óráját, ennek ellenére 1967-ig élt, s ezek az iratok az elhalálozás dátumától számítva kerültek 50 éves zárolás alá, így egészen 2017-ig nem voltak kutathatók. Révész a mappa rendezésekor, négy évvel a találkozó után egy hosszú dokumentumban³³⁴ írta le értékelését a Szálasi-ügyről.

Ebből egyértelműen kiviláglik, hogy Révész saját bevallása szerint is naivan szemlélte a hungarista mozgalmat, s bár egyáltalán nem értett egyet vele, mi több egészen zavarosnak ítélte magát az ideológiát, tudós ember lévén, a találkozót követően partner lett volna abban, hogy levelezésekben világnézeti eszmecserét folytasson Szálasi Ferencsel. Ennek egyik első mozzanata az volt, amikor a megbeszélés után Révész postázta néhány elvi írását Szálasihoz tanulmányozásra, s erre – mivel Szálasi ekkor az erdélyi körútján tartózkodott – Csia Sándor válaszolt levélben³³⁵. Ennek tanúsága szerint Csia is elolvasta azokat az írásokat, amelyeket Révész küldött, s velük kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy „...a zsidósággal kapcsolatos megállapításaiddal nem mindenben értek egyet.”. Az

---

³³¹ TtREK R 2812 403. Révész Imre levele Fülöp Ferenchez. 1942. július 16.

³³² Ravasz 1992.

³³³ Hatos 2016.

³³⁴ TtREK R 2812 402. Révész Imre értékelése a Szálasi-féle mozgalomról és a vele való találkozásról. 1946. július 12.

³³⁵ TtREK R 2812 402. Csia Sándor levele Révész Imréhez. 1942. július 24.

előzőekben esett szó arról, hogy Révész zsidósághoz való viszonya bibliai alapon állt, ennek tükrében elítélte az antiszemitizmust, s az efféle fejtegetésekkel nem értett egyet Csia Sándor, aki – a hungarista álláspontot követve – vélhetően maga is az aszemitizmust³³⁶ támogatta. A püspök értékelése szerint a fő ok, ami miatt nem folytatta ezt a fajta világnézeti eszmecserét, a Fülöp Ferenc leveléből kiolvasható hazugság volt a meg nem született megállapodásról. Emiatt rendült meg végképp a bizalma az elsőre szimpatikus ember benyomását keltő Szálasi Ferencben, akiről – hatalomra kerülésével – Révész számára is nyilvánvaló lett, hogy mennyire mérgező az általa megálmodott ideológia. Az értékelésből az is kiderül, hogy Ravasz László sokkal világosabban látta Szálasi személyiségének alapvonásait, ugyanis Révész úgy fogalmazott, hogy „*Ravasz László előttem Szálasit megmosolyogni való fantasztának jellemezte, lényegében Enyedy Andornak³³⁷ sem volt róla jobb véleménye, akit – utánam – szintén felkeresett.*”³³⁸

A találkozónak nem volt tehát semmiféle jelentősége a Református Egyház egészére nézve, néhány fontos következtetést azonban le lehet vonni a megbeszélés apropóján született dokumentumokból. Az egyik, és talán legfontosabb, hogy Révész Imre nem tulajdonított különösebb jelentőséget Szálasi mozgalmának, így nem ismerte fel időben, hogy milyen veszélyeket rejthet többek között a zsidóság életére nézve. Így tulajdonképpen ugyanaz írható le, mint a deportálásokkal kapcsolatos megállapításoknál: későn érkezett a felismerés arra nézve, hogy Szálasi hatalomra kerülésének nem lett volna szabad megtörténnie. Erről árulkodik az a félmondat is, melyben a püspök a nyilasokhoz csatlakozott lelkipásztorokról beszélt. A másik következtetés tehát, hogy Révésznek ugyan tudomása volt arról, hogy a lelkipásztorok közül többen is a mozgalom részesei, sőt az őket megkülönböztető zöld ing viselői, ennek ellenére csak annyit kért, hogy ne keltsenek feltűnést. Vélhetően mindezt nem tartotta veszélyesnek, s bár a református lelkészek között valóban nincs tudomásunk olyan kirívó esetről, mint a katolikusok körében Kun páter³³⁹ alakja, arra azonban, hogy közülük senki sem lép majd fel hasonló módon, 1942-ben nem volt semmiféle garancia.

***

---

³³⁶ A hungarista ideológiában a zsidóság kizsákmányolóként jelenik meg, így ők nem a zsidóellenesség (antiszemitizmus) hívei voltak, hanem a teljes zsidómentességet (aszemitizmus) szerették volna elérni. Az ideológiáról bővebben: Paksa 2013: 55-86.

³³⁷ Enyedy Andor 1942–1952 között töltötte be a Tiszánineni Református Egyházkerület püspöki tisztségét.

³³⁸ TtREK R 2812 402. Révész Imre értékelése a Szálasi-féle mozgalomról és a vele való találkozásról. 1946. július 12.

³³⁹ Kun András minorita szerzetesből vált a nyilasterror leghírhedtebb alakjává, s Kun páter néven híresült el. Tettei miatt 1945-ben kivégezték. Életéről bővebben: Budai-S. 2016.

Révész Imre 1938-1944 közötti püspöki tevékenységének értékelése rámutat arra, hogy a püspököknek a formalitáson túl tulajdonképpen személyes kapcsolata nem volt a kormányzóval, de tevékenységével kiválóan illeszkedett abba a politikai légkörbe, amelyben, állásfoglalásait tekintve a Magyar Református Egyház igencsak közel került a kialakult rendszerhez. Révész teljesítette egyházkormányzói kötelességeit, s ha nem is volt személyes meggyőződése az egyházi fősodor, a revíziós törekvések megvalósulásáért természetesen ő maga is tudott lelkesedni, s ennek több fórumon hangot is adott. A korszakban erőteljesen jelen lévő antiszemitizmushoz való viszony vizsgálata során egyértelműen kirajzolódott, hogy a korábbi szakirodalmi feldolgozások néhol megfelelő történelmi távlat hiányában (akik ilyen szempontból írtak róla, személyesen ismerték), akadtak azonban olyanok is, akik a levéltári források alapos vizsgálata nélkül sütötték rá püspöki működésére a „jobboldali fordulat” jelzőjét. Mindezekkel szemben vizsgálat alá vont, hagyatékban lévő, vonatkozó dokumentumok sokkal árnyaltabb képet mutatnak Révész Imre és a zsidókérdés viszonyának relációjában, illetve valamelyest a hungarizmushoz való viszonyt is megvilágítják.

A legfontosabb megállapítás talán minden vizsgált témakör kapcsán az, hogy Révész Imre alapvetően konfliktuskerülő személyiség volt, nem szólalt fel a felsőházban, saját bevallása szerint sem tett eleget a zsidóságért, és a Szálasival való diskurzus során nem látta értelmét a pártvezetővel való vitatkozásnak. Ezen túlmenően pedig mindegyik vizsgált témát meghatározza az, hogy Révész későn ismerte fel a korszak valódi veszélyeit, naiv szemlélője volt az eseményeknek, azok utólagos értékelésében azonban erről a túlzott jóhiszeműségről maga is megbánással és korábbi álláspontjának revideálásával nyilatkozott. Természetesen ezeket a magyarázó jegyzeteket megfelelő forráskritikával kezelve nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy az utólagos magyarázatok sok esetben lehetnek magyarázkodások, de tükrözhetik az 1945-ös fordulatot követő új világrend elvárásait is. A hagyaték vizsgálatakor pedig szem előtt kell tartanunk azt a nagyon fontos szempontot is, miszerint ezeket az írásokat eleve zárolásra szánta, így sokkal inkább őszinteséget kell sejtenuünk a sorok mögött.

7. Az 1944-1945-ös fordulat

Az 1938-1944 közötti időszak eseményeitől talán sokkal érdekesebb az 1944 nyarától 1945 első feléig tartó időintervallum, amelyet nem csupán a köztörténet, de a püspöki működés értékelése szempontjából is egyfajta átmeneti időszakként értelmezhetünk. Ahogyan a világ vezető hatalmainak államfői a diplomácia eszközével igyekeztek lefektetni egy új világrend alapjait, úgy Magyarországon is kezdett kibontakozni egy új, háború utáni politikai berendezkedés. Látszólag talán nagyon is távol áll egymástól a politikatörténet és az egyháztörténet, Révész Imre és a korszak vonatkozásában azonban sokkal inkább összeér, mint a 20. század során bármikor. Egyedüli kivételt talán az előző fejezetben érintőlegesen tárgyalt, ravaszi pozíció és álláspont jelent.

A „fordulat éve” kifejezés bizonyára Rákosi Mátyás munkája³⁴⁰ nyomán terjedt el az 1948-as évet illetően, s alapvetően a politikatörténet is így hivatkozik erre az évre, de van olyan köztörténeti megközelítés³⁴¹ is, ami a második világháborútól a rendszerváltásig terjedő időszakot négy, jól körülhatárolható korszakra bontja, s itt nem kap szerepet az 1948-as esztendő, mint korszakhatár. Akad olyan írás³⁴², ami Révész Imre relációjában is a „fordulat” éveként aposztrofálja az 1948-as évet, Kósa László írásában³⁴³ azonban sokkal inkább az 1949-es évet jelöli fordulatként Révész Imre történetírói minőségében, nincs azonban egyértelmű konszenzus arra nézve, hogy mikor történt olyan fordulat, ami az egyháztörténeti munkásságában a marxista történetírás narratívájához közelítő magatartást eredményezte. Arra pedig különösképpen nincs, hogy az egész életpályát, s benne a püspöki működést tekintve milyen momentumot tart számon az utókor fordulatként. Vélhetően nem is köthető egyetlen eseményhez vagy dátumhoz, sokkal inkább folyamatként írható le, s nem is biztos, hogy a látszólagos fordulat mély meggyőződést is takart. Eddigi kutatásaim, s a

---

³⁴⁰ Rákosi Mátyás – A fordulat éve. Budapest, 1948.

³⁴¹ Romsics Ignác kötetében úgy fogalmaz, hogy „A szuverenitásvesztés mértéke, illetve az önállóság meghagyott vagy kivívott szintje mindazonáltal időről időre változott. Ennek alapján az 1944 utáni közel fél évszázad története négy jól elkülöníthető alperiódusra osztható (1944-1949, 1949-1956, 1956, 1956-1988).” Romsics Ignác –

Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó. Budapest, 2010. 181.

³⁴² Szabó András Péter – Révész Imre „az idők viharában” (1944-1967). In: Protestáns Szemle. 2003/45. 66-84.; Szabó azzal a felütéssel kezdi tanulmányát, hogy „A fordulat éve, 1948 számos politikus, közéleti szereplő életében hozott radikális változást.”, mellyel vélhetően arra utal, hogy 1948-ra épült ki teljesen az ún. egypártrendszer Magyarországon és kezdetét vette a Rákosi-korszak. A tanulmány címe pedig a már korábban említett Kádár Imre kötetre utal, melynek címe „Egyház az idők viharában”.

³⁴³ Kósa László – A történész Révész Imre fordulata. In.: Zemplényi Ferenc et al. (szerk.) – Látókörök metszése: írások Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára. Gondolat Kiadó. Budapest, 2003. 233-251.

források áttekintése arra engednek következtetni, hogy ez a folyamat a második világháborús front Debrecenbe történő megérkezésétől az 1945-ös, első nemzetgyűlési választásig tartó időszakban mehetett végbe. Ezt a teóriát erősítik meg azok a Révésszel foglalkozó első kutatások³⁴⁴, amelyekről az előző fejezetben már tettem említést. Jelen kontextusban pedig amiatt fontos utalni rájuk, mert ezek azok a munkák, amelyek az 1944-1945-ös éveknek kiemelt jelentőséget tulajdonítottak Révész Imre püspöki működésének szempontjából.

Ebben a fejezetben tehát a hagyaték dokumentumai és az azokat kiegészítő anyagok, illetve a szekunder források alapján az 1944-45-ös átmeneti időszakot veszem górcső alá, ami a püspöki szemléletben bekövetkezett fordulatot jelentette. Elsőként azt bemutatva, hogy a fent tárgyalt zsidókérdésen kívül melyek voltak a 2. világháborúnak azok a közvetlen hatásai, amelyek a püspöki hivatali működést is tevőlegesen érintették, ezt követően pedig Révész Imre egyik legfontosabb közéleti-politikai szerepvállalását, azaz az Ideiglenes Nemzetgyűlés előkészítésében és lebonyolításában játszott szerepet járom körül.

7.1. A „példátlan történelmi tornádó”³⁴⁵ – A háború hatásai a Tiszántúlon

Révész Imre teológiai önéletrajzát 1944 júniusában azokban a napokban vetette papírra, amikor Debrecen bombázása zajlott. Úgy kezdi írását, hogy „*A fő ok, ami (hosszas tépelődés és belső vonakodás után) ez írás megkezdésére sarkallt, annak meggondolása volt, hogy földi életemnek talán nagyon is közel álló befejezése előtt ezeknek a visszaemlékezéseknek vallomásszerű megrögzítése kitűnő alkalom arra, hogy magammal, Uram színe elé készülve (...) számot vessek.*”³⁴⁶. Egyértelmű tehát, hogy a püspök a háború testközeli válásával saját életének végét is közeledni látta, legalábbis igyekezett felkészülni a legrosszabb eshetőségre is, s a szövegrészlet arra enged következtetni, hogy főként lelki értelemben próbálta meg elkészíteni magát az Istennel való találkozásra. A végóra várásáról tanúskodik az a búcsúlevél is, melyet Margit lányának írt 1944 szeptemberében, s melyet azzal a mondattal zárt, hogy „*Örök szeretettel Apókatok, aki már*

---

³⁴⁴ Barcza József – Az 1944/44-ös események és Révész Imre jelentősége. In: Barcza – Dienes (szerk.), 1999. 143-153.; Tibori János – A Tiszántúli Református Egyházkerület története 1944-1957. Debrecen, 1995. 82-106.

³⁴⁵ Így fogalmazott Révész Imre a tiszántúli eseményekről 1944 decemberében püspöki időszaki beszámolójában. TtREL. I. 1. a. 76. 83.sz. - Jegyzőkönyv a Tiszántúli Református Egyházkerület Tanácsának Debrecenben 1944. évi december hó 19-én tartott üléséről. Dr. Révész Imre időszaki jelentése.

³⁴⁶ Barcza (szerk.), 1990. 11.

*átment, amikor ti ezt olvassátok.*³⁴⁷. Mint az ismeretes, a püspök 1967-ben hunyt el, így nem csupán nem következett be a várt eltávozás, de tevékeny szereplője lett az 1944-es tiszántúli eseményeknek.

A létbizonytalanság elsődleges oka az volt, hogy a világháborús front elérte a Tiszántúlt is: június 2-án érte az első és legnagyobb bombatámadás Debrecent, majd később is sor került bombázásokra.³⁴⁸ Ebben a térségben zajlott a háború egyik legnagyobb páncéloscsatája³⁴⁹, a német katonák jelenlétével és a szovjet hadsereg közeledtével egyre komolyabb fenyegetettségnek volt kitéve a Tiszántúl polgári lakossága is. Az egyre intenzívebbé váló harci cselekmények, majd a front átvonulása okozta társadalmi és belső egyházi problémák – pozíciójából fakadóan – komoly terhet róttak Révészre, aki az események ellenére is igyekezett „örhelyén végig kitartani”³⁵⁰. A Tiszántúlt valóban nem hagyta el, az 1944-es püspöki időszaki beszámolójából³⁵¹ azonban kiderült, hogy a szeptemberi bombázásokat követően szeptember 17-én a püspök Hajdúszoboszlóra helyezte át hivatalát az ahhoz tartozó irattanyággal együtt és csak október 26-án³⁵² tért vissza Debrecenbe. A hagyatékban található két orosz nyelvű dokumentum³⁵³ is, melyek közül az egyikben Révész nyilatkozott arról, hogy ki ő és miért érkezett a városba, a második pedig a városparancsnok által írt dokumentum arról, hogy a püspököt ne érje semmiféle atrocitás a szovjet katonák részéről. Ennek ellenére a már említett beszámolóban Révész úgy fogalmazott, hogy „...magamat és családomat Szoboszlón mindenükből kifosztottak.”. Dr. Balogh Jenőnek, a Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnokának részletesen és érzékletesen írt levelében az ezekben a napokban történekről: „...én és a feleségem a Bor Jenő sógorom városon kívüli pajtájában, ahová ruháink és egyéb ingóságaink közül kimentettük, ami befért. A tegnap (szerda) éjszakai harmadik szörnyű debreceni bombázást

---

³⁴⁷ TtREK R 7481 – Révész Imre Levele Margit lányához és László vejéhez. 1944. szeptember 9.

³⁴⁸ Debrecen szőnyegbombázásáról bővebben lásd: Horváth Attila – Magyarország amerikai bombázása a II. világháborúban – A Debrecen elleni első amerikai légitámadás 1944. június 2. Lícium-Art Könyvkiadó- és Kereskedelmi Kft. Debrecen, 2014.; Szalay Csaba (szerk.) – Ingabombázás: Főpróba Debrecen felett 1944. június 2-án. Migan Könyvkiadó. Debrecen, 2004.

³⁴⁹ Az alföldi páncéloscsatáról bővebben lásd: Számvéber Norbert – Az alföldi páncéloscsata – Harcok a Tiszántúlon 1944. október. Peko Kiadó. Keszthely, 2023.

³⁵⁰ In specula nostra ad finem usque perstemus. (Őrhelyünkön végig kitartunk.) - Ezt a kálvini mondatot idézte Révész Bereczky Albertnek írott levelében. TtREL. I. 8. d. ifj. Révész Imre II. – Révész Imre levele Bereczky Alberthez az internált lelkészek ügyében. 1945. július 7.

³⁵¹ TtREL. I. 1. a. 76. 83.sz. - Jegyzőkönyv a Tiszántúli Református Egyházkerület Tanácsának Debrecenben 1944. évi december hó 19-én tartott üléséről. Dr. Révész Imre időszaki jelentése.

³⁵² A hagyaték őrzi azt az október 27-én kelt igazolványt, ami a munka újbóli felvételének igazolására szolgált. TtREK R 7524 – Igazolvány. 1944. október 27.

³⁵³ TtREL. I. 20. a. – A városparancsnok utasítása és Révész közleménye. 1944.

én már a hideg éjszakában a pajta tornácáról néztem, s még azt sem tudtam, micsoda újabb rombolást végzett.”³⁵⁴ Révésznek tehát tapasztalati valóság volt mindaz, amit a szovjet katonák jelenléte és a bombázások szörnyűsége jelentett, ezen túlmenően pedig lehetőségeihez mérten orvosolnia kellett az egyházkerület területén jelentkező számtalan problémát is.

Ahogy arról a sajtórepresentációval kapcsolatos fejezetben is szó esett, 1944 második felében, a front megérkezésével leállt mindenféle sajtóorgánium nyomtatása, így megszűnt az a fórum³⁵⁵ is, amelyen keresztül a püspök a kerület lelkészeivel, egyházi tisztségviselőivel és gyülekezeteivel kommunikált. Ezt hivatott helyettesíteni a körlevél formátum, s ha ennek kiadására került sor, azt az egyházkerület minden gyülekezetéhez és lelkipásztorához igyekezett eljuttatni. Ilyen körlevél³⁵⁶ volt az az 1944. december 5-i keltezésű levél is, amelyben Révész Imre nyolc pontba szedve foglalta össze a legfontosabb közlendőket és kéréseit a tiszántúli lelkészek felé. Azon túlmenően, hogy hírt adott a „szoboszlói exodusról” és kifejezte köszönetét a helyben maradásért, talán a legfontosabb pontnak tekinthető az, amelyben felhívást intézett minden, kerületében működő lelkészhez, hogy írják össze a háborús károkat és mindent, ami az 1944-es év második felében történt.

Debrecen példáján Révész sejthette, hogy nem volt a kerületének olyan szeglete és települése, ahová a háború borzalmai valamilyen formában el ne értek volna, ez a felhívás pedig egy olyan egyházkormányzói attitűdről árulkodik, mint akinek valóban gondja volt arra a többszázezer reformátusra, aki az egyházkerület területén élt. A körlevélre érkezett válaszok mindegyike megjelent nyomtatásban a *Krisztusban nyert erő I-II.*³⁵⁷ kötetekben, melynek előszavából kiderül, hogy az 542 egyházközségből 358 küldött jelentést. A püspöknek tehát – a közlekedési és postázási nehézségek ellenére – az egyházkerület gyülekezeteinek kb. 66%-áról volt tudomása, ami lefedte mind a 11 egyházmegyét, így nem volt olyan egyházmegye, ahonnan ne érkezett volna beszámoló. Külön elemzést érdemelne, hogy az egyházkerület egészét tekintve az egyházmegyéknek melyek voltak a sajátos problémái és hol milyen mértékű károk keletkeztek, itt azonban csupán néhány, olyan

---

³⁵⁴ TtREK R 2812_13c – Révész Imre Hajdúszoboszlón írt levele Dr. Balogh Jenőhöz. 1944. szeptember 21.

³⁵⁵ A Debreceni Protestáns Lap volt az a sajtóorgánium, amelyen keresztül Révész Imre is gyakran kommunikált a Tiszántúl híveivel, annál is inkább, mivel ő maga is főszerkesztője volt.

³⁵⁶ TtREK R 2528 – Körlevél a Tiszántúli Református Egyházkerület gyülekezeteihez, pásztoraihoz és egyéb egyházi tisztségviselőihez. 1944. december 5.

³⁵⁷ Szabadi István (szerk.) – Krisztusban nyert erő I-II. – A Tiszántúli református gyülekezetek háborús krónikája (1944-1945). Debrecen, 2016.

nagyobb problémakört emelek ki, amelyekre a püspök maga is reflektált későbbi dokumentumokban vagy a tanácsüléseken.

A dokumentumokból kirajzolódik, hogy a legégetőbb probléma a lelkészek hiánya volt az egyes egyházközségekben, ugyanis volt, akit megöltek, elhurcoltak vagy katonai szolgálatot kellett teljesítenie, más megítélés alá estek azonban azok a pásztorok, akik elmenekültek, s otthagyták híveiket a legnehezebb napokban. Tették mindezt annak ellenére, hogy Révész maradásra szólította fel a kerület lelkészeit, melyről tanúskodik a hagyaték egyik levele³⁵⁸ is. A püspök levelét Boda Ferencnek, a biharkeresztesi lelkipásztornak címezte, melyben felhívta a figyelmet a helyben maradás fontosságára, azzal kiegészítve, hogy a lelkipásztor annyi időre távozhat el, míg családját biztonságba helyezi. A levélben Révész utalt arra a számára is megdöbbentő szóbeszédre, amely a lelkészek között terjedt, nevezetesen, hogy a kb. 2000 magyarországi lelkipásztort családjaikkal együtt Svájc befogadja, így mindannyian el tudják majd hagyni a háború sújtotta országot. A püspök szavai arra engednek következtetni, hogy felháborítónak tartotta az ilyesfajta szóbeszédet, mi több „*fantazmagóriának*” és „*vágyálomnak*” nevezte, tehát természetesen szó sem esett hivatalos egyházi fórumon erről a lehetőségről. Vélhetően még nem érkeztek vissza az említett egyházközségi jelentések (vagy csupán nagyon csekély számban), de Révész Imre a korábban említett időszakos beszámolójában 1944. december 19-én már vázolta a lelkész nélkül maradt gyülekezetek problémáját, amit ő maga kellő empátiával táltal a testület elé, s megpróbálta azt orvosolni is.

A püspök úgy nyilatkozott a kérdésről, hogy „*...ahonnan eddig értesüléseket szerezni sikerült, a lelkipásztoroknak és egyéb behivatalnokoknak jó 50%-a elhagyta a helyét és jelenleg ismeretlen helyen tartózkodik, gyülekezetük pedig pásztor és általában vezető nélkül van. Elhamarkodott ítéletet mondani az eltávozottakról természetesen nem csak keresztyéni, hanem még általános emberi szempontból sem szabad addig, amíg őket meg nem hallgatjuk, s minden egyes esetet egyénileg igazságosan és méltányosan el nem bírálunk.*”³⁵⁹ Révész azzal a szükségintézkedéssel igyekezett megoldani a problémát, hogy az egyházkerületi tanács hozzájárulását kérte ahhoz a döntéséhez, miszerint a helyben lévő, arra alkalmas diakónus teljesértékű szolgálatot végezhesen a gyülekezetben, beleértve a prédikálást és a sákramentumok kiszolgáltatását is. Az 1945. július 10-i tanácsülésen³⁶⁰

---

³⁵⁸ TtREL. I. 8d. Ifj. Révész Imre II. – Révész Imre levele Boda Ferenchez. 1944. szeptember 9.

³⁵⁹ TtREL. I. 1. a. 76. 83.sz. – Jegyzőkönyv a Tiszántúli Református Egyházkerület Tanácsának Debrecenben 1944. évi december hó 19-én tartott üléséről. Dr. Révész Imre időszakos jelentése.

³⁶⁰ TtREL. I. 1. a. 76. 142. sz. – Kivonat a Tiszántúli Református Egyházkerület Debrecenben, 1945. július hó 10. napján tartott tanácsulása jegyzőkönyvéből.

elmondottak alapján ez a döntés nem minden esetben szolgálta a különböző közösségek épülését, mi több, a megbízottak sok esetben éltek vissza a rájuk osztott feladatkörrel. A pásztor nélkül lévő egyházközségek ügyét alátámasztja az is, hogy a beküldött jelentések aláírásainál túlnyomó többségben lelkészek voltak a jelentéstevők, de számtalan esetben fordult elő, hogy egy jegyző, egy tanító vagy egy gyülekezeti tag jegyezte azokat. A lelkészek eltűnésének problematikája Debrecenre kevéssé érintette, a kálvinista Rómában sokkal inkább az okozhatott nehézséget, hogy a lelkipásztorok kivonták magukat a szolgálat alól. Legalábbis erre enged következtetni a hagyatéknak az a dokumentuma³⁶¹, ami bár pontos keltezés nélküli, de az bizonyos, hogy 1944-ben keletkezett. Révész a nagyon határozott hangvételű, már-már fenyegetőleg ható³⁶² körlevélben felszólította a Debreceni lelkipásztorokat arra, hogy vegyék ki a részüket a segítő munkából, a tömeges temetéseket és a tanítást illetően is.

Az említett jelentésekben számtalan helyen olvasható a lelkészeken kívül a polgári lakosság elhurcolásának problémája is, amelyet ma „málenkij robotként” emleget a köznyelv és a történetírás. A Révész-hagyatékban nem található erre vonatkozóan semmiféle megjegyzés a püspöktől, akad azonban olyan visszaemlékezés, amelyben Révész is tevékeny szereplője az eseményeknek. Szebeni Ilona – *Merre van a magyar hazám?*³⁶³ című interjúkötete a kényszermunkára elhurcoltak családtagjaival vagy túlélőkkel készített riportok gyűjteménye, amelyben egy hajdúböszörményi asszony is visszaemlékszik³⁶⁴ a történetekre. Nevezetesen arra, amikor a férjét és fiát a debreceni gyűjtőhelyre vitték, ő pedig hasonló sorsú asszonytársával együtt érkezett a városba, hogy megkeresse hozzátartozóit. Az asszony emlékei szerint az éj leszálltával nem tudtak hová menni, ezért a református püspöknél kerestek menedéket, ahol már számtalan menedékkérő tartózkodott. A visszaemlékezés szerint Révész elment a Szovjet Katonai Parancsnokságra is a foglyok ügyében, de ott nem fogadták, nem álltak szóba vele, csupán egy lapátot adtak a kezébe, hogy ő maga is segítsen a romeltakarításban. Az asszonyküldöttség később felkereste az

---

³⁶¹ TtREL. I. 8. d. ifj. Révész Imre II. – Körlevél a debreceni egyházközség területén lakó valamennyi lelkészképesítésű atyafihoz

³⁶² „Én nagyon szeretném s Isten önvizsgálatra indító Szent Lelkétől remélem is, hogy e kérésemnek foganatja lesz s nem kerül arra a sor, hogy – esetleg a Zsinat által adott kivételes felhatalmazással egyházkerületi elnökségi hatáskörben élve – *jogilag* is kikényszeríthető módon próbáljam rendezni ezt a kérdést. Kikényszerített lelkési szolgálatoknak különben sincs valódi értékük.”; A püspök ilyesfajta intézkedéseire általában nem volt jellemző, hogy a szankció lehetőségének felvillantásával érvelt volna, így ez fajta kommunikáció is a helyzet súlyosságát mutatta.

³⁶³ Szebeni Ilona – *Merre van a magyar hazám? Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944-1945.* Orpheusz Kiadó. Budapest, 2017.

³⁶⁴ Uo. 16-23.

Ideiglenes Nemzeti Kormányt – melynek megválasztásában Révész is részt vett – ott pedig azt a választ kapták, hogy a kormány tud az elhurcolásokról, de nem tehet semmit. Ha a visszaemlékezés minden mondatát igaznak fogadjuk el, akkor egyértelműen kijelenthető, hogy Révész Imre is ismerte a kényszermunkatáborba való elhurcolás tényét és körülményeit, de ahogyan zsidóság esetében, úgy ebben az esetben sem volt, és nem is lehetett hatással a szovjet hadsereg cselekedeteire. Amit megtehetett, az vélhetően valóban kimerült a Szovjet Katonai Parancsnoksággal való kapcsolatfelvételben, ami a fentiek tanúsága szerint csupán sikertelen kísérlet maradt.

A másik fontos probléma, aminek csak évtizedekkel később lett komoly visszhangja, az az átvonuló német és szovjet csapatok erőszaktétele a női polgári lakosságon. A dokumentumokból kitűnik, hogy a püspökhöz is eljutottak az egyházkerület lelkészein keresztül az ilyesfajta hírek, érzékelhető azonban, hogy csak kevésbé merték kinyitni az erről szóló diskurzust. Révész Imre már 1945 első napjaiban bizalmas hangvételű levelet³⁶⁵ írt erről Szentpéteri Kun Bélának³⁶⁶, akinek véleményét kérte az egyházi állásfoglalás tekintetében. A levélből kitűnik Révész dilemmája a teherbe eséseket, magzatelhajtásokat, öngyilkosságokat illetően, ugyanis nem volt egyértelmű véleménye arra nézve, hogy mi a teendője a helyi lelkésznek és azoknak a nőknek, akik erőszak áldozatai lettek.

Szentpéteri válaszevele³⁶⁷ hasonlóképpen kételyekkel teli, abban azonban egyet értettek, hogy „...szószékről kihirdetendő pásztori levelet kibocsátani nem lehet.”³⁶⁸. Tartottak tehát a nyilvános felszólalástól, s vélhetően ugyanígy féltek tőle azok a nők is, akikkel megtörtént az erőszaktétel, ugyanis a beérkezett jelentések³⁶⁹ többségében az olvasható, hogy a katonák nem erőszakoskodtak. Az azóta eltelt közel nyolcvan évben napvilágot látott munkák³⁷⁰ egyértelművé teszik, hogy az áldozatul esett nők szégyenérzetük miatt nem mertek beszélni a történekről. S hogy a püspöknek a háború nehézségei közepette

---

³⁶⁵ TtREL. I. 2. 20a. – Révész Imre levele Szentpéteri Kun Bélához a megerőszakolt nők ügyében. 1945. január 6.

³⁶⁶ Szentpéteri Kun Béla a korszak neves egyházjogásza volt, hat püspök mellett töltött be tanácsadói tisztséget, így többek között ifj. Révész Imre mellett is. Életéről és munkásságáról bővebben lásd: Csohány János – Szentpéteri Kun Béla jogászprofesszor, a Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem 1930/1931. tanévi rector magnificusa. In: Gerundium Egyetemtörténeti Közlemények. 8. évf. 3.sz. 2017. 3-22.

³⁶⁷ TtREK R 2535 – Szentpéteri Kun Béla válaszevele a megerőszakolt nők ügyében. 1945. január 9.

³⁶⁸ Uo.

³⁶⁹ Szabadi (szerk.), 2016.

³⁷⁰ A témában megjelent néhány kiemelkedő fontosságú írás: Polcz Alaine – Asszony a fronton. Szépirodalmi Kiadó. Budapest, 1991.; Pető Andrea – Elmondani az elmondhatatlant. Jaffa Kiadó. Budapest, 2018.; Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni – Napló 1935-1946 I-II. Jaffa Kiadó. Budapest, 2018.; Kunt Gergely – Kipontozva... - Nemi erőszak második világháborús naplóiban. Osiris Kiadó. Budapest, 2019.

menyire gondja volt minden emberre az egyházkerületében, jól mutatja, hogy az elhallgatás ellenére valamilyen formában mégis csak foglalkozni akart az ügyel. A hagyatékban ugyan nem találtam rá az eredeti levélre, fennmaradt azonban egy 1993-as újságcikk³⁷¹, amelyben Bölcskei Gusztáv³⁷² tette közzé Révész Imre 1945-ös bizalmas utasítását. Az egyházkormányzó, mint működése során minden esetben, itt is bibliai alapon állva³⁷³, egészen világos, de titkos utasítást adott az egyházkerület lelkészeinek arról, hogy mit tegyenek, ha felkeresi őket olyan nő, akivel a szörnyűségek megtörténtek, felhívva a figyelmüket arra is, hogy minden esetet egyedileg vizsgáljanak meg, a visszaélések elkerülése miatt. Így járt el a Budapesti Nemzeti Bizottság is³⁷⁴, amely 1945-ben engedélyezte a magzatelhajtásokat, de csak szigorúan kivizsgált eseteknél, kiszűrve azt, hogy kik azok, akik valóban erőszak áldozatai voltak. Révész bár a titkos utasításban felhívta erre a figyelmet, a Debreceni Nemzeti Bizottságnak az irataiban³⁷⁵, melynek ő is tagja volt, nem található semmilyen információ arra nézve, hogy hasonló intézkedést hoztak volna, mi több, szóba sem került ez a téma a bizottsági üléseken.

Fontos problémakör volt továbbá az iskolaügy kérdése, mind az iskolaépületek állagát, mind az oktatást illetően. A püspök az iskolákban keletkezett károokra is tett utalást az 1944-es időszaki beszámolójában, kiemelve azt a fontos tényezőt, hogy a tanítók helytállása példaértékű volt, ugyanis „*a harci cselekmények elmúltával azonnal mindenütt felvették a munkát*”³⁷⁶. Az iskolák helyzete eredményezte azt a közéleti szerepvállalást is, melyet szintén az időszaki beszámolóban hozott az Egyházkerületi Tanács tudtára. Révész Imre ezekben az embert próbáló hónapokban sem tagadta meg tudós énjét, ebből fakadóan pedig nem rejtette el a közművelődés és oktatás iránt érzett aggodalmát. Így amellett, hogy

---

³⁷¹ TtREK R 7579 – Pásztori szó - Bizalmas utasítás a nemi erőszakáldozatainak ügyében 1945-ből. Református Tiszántúl, 1993. május, 1. évf. 2. szám.

³⁷² Dr. Bölcskei Gusztáv 1997-2014 között töltötte be a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöki tisztségét és a Zsinat elnökpüspöki tisztségét.

³⁷³ Az utasításban megjelölte a Mt. 7,1-5. (Ne ítélj, hogy ne ítéltesd!); 5Móz. 22,25-27. (De ha a férfi a mezőn találkozik a jegyben járó leánnyal, és megragadja a férfit, majd vele hál, akkor csak a férfinak kell meghalnia, aki vele hált. A lányt azonban ne bántsátok, mert a lány nem követett el semmit, ami halált érdemelne: olyan dolog ez, mint amikor valaki rátámad a felebarátjára, és meggyilkolja azt. Hiszen a mezőn találkozott vele; ha segítségért is kiáltott a jegyben járó leány, nem volt, aki megmenthette volna.); Jn. 8,1-11. (Jézus és a házasságtörő asszony); Jn. 9,1-3. (Amikor Jézus továbbment, meglátott egy születése óta vak embert. Tanítványai megkérdezték tőle: Mester, ki vétkezett? Ez vagy a szülei, hogy vakon született? Jézus így válaszolt: Nem ő vétkezett, nem is a szülei, hanem azért van ez így, hogy nyilvánvalóvá legyenek rajta Isten cselekedetei.)

³⁷⁴ Gáspár Ferenc – Halasi László (szerk.) – A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei 1945-1946. Budapest Főváros Levéltára Forráskiadványai VII. Budapest, 1975. 33.

³⁷⁵ MNL-HBVL-XII.2 – A Debreceni Nemzeti Bizottság iratai

³⁷⁶ TtREL. I. 1. a. 76. 83.sz. - Jegyzőkönyv a Tiszántúli Református Egyházkerület Tanácsának Debrecenben 1944. évi december hó 19-én tartott üléséről. Dr. Révész Imre időszaki jelentése.

igyekezett gondot fordítani minden felmerülő egyházkerületi problémára, rövid időre magára vállalta a tankerületi főigazgatói pozíciót is. A beszámoló tanúsága szerint nem titkolt célja volt az egyházi iskolák megmentése, annál is inkább, mivel a debreceni tankerületben – a püspök leírása szerint – a legnagyobb iskolafenntartó a Tiszántúli Református Egyházkerület volt.³⁷⁷ Megbízott tankerületi főigazgatóként egyetlen olyan, nagyhatású cselekedetről érdemes itt említést tenni, amely a későbbi, országos tanügy alakulására is hatással tudott lenni. 1944. december 1-i dátummal adta ki a püspök azt a „bizalmas utasítást”, amelyet az egész tankerület tanszemélyzetének szánt. Az utasítás elsőként a december 6-i Néplapban³⁷⁸ jelent meg, majd december 10-én a Délmagyarországban³⁷⁹ is közölték, így nem csupán debreceni „belügynek” volt tekinthető mindaz, amit a dokumentum tartalmazott. A dokumentum sorai főként arra hívták fel a figyelmet, hogy mivel egy teljesen új államrend volt kialakulóban, ezért mindentől, aminek köze van a Horthy-rendszer ideológiáihoz, gondolatiságához, azoktól az oktatásban élesen el kell határolódnunk.

Az egyetlen szekunder forrás³⁸⁰, ami az utasítással foglalkozik Fürj Zoltán tollából származik, kutatása pedig főként annak a kérdésnek a megválaszolására irányul, hogy ki volt a dokumentum tényleges megfogalmazója. A közel harminc éves tanulmány alapvetően nem kérdőjelezte meg Révész Imre jelentőségét, mi több, ki is emelte azt, s az akkor rendelkezésre álló – főként marxista narratíva mentén született – szakirodalmi és primer források alapján korrekt elemzést készített és próbált választ adni arra vonatkozóan, hogy ki szövegezte az utasítást. A lehetséges alternatíva Juhász Géza³⁸¹ volt, aki Révészt követte a tankerületi főigazgatói székben, Fürj konklúziója szerint „...a Bizalmas Utasítás alap gondolata vitathatatlanul Juhász Gézától származik (...), a munka koordinálását Révész végezte, ő egészítette ki, hozta olyan formába, ami valamennyi egyházi, világi személy és

---

³⁷⁷ A hagyatékban található statisztika szerint, 1941-es adatok alapján a Tiszántúli Református Egyházkerület 22 középiskolának és egy teológiai fakultásnak volt a fenntartója, a 4 egyházkerület pedig összesen négy teológiai fakultást és 47 középiskolát tudhatott magáénak. TtREL. I. 2. 20b. – A Magyar Református Egyház statisztikai adatai a két világháború idején.

³⁷⁸ Új szellem a magyar közoktatásban! – Néplap. 1944. december 6. 3.; Ahogyan azt a sajtóreprézenciával kapcsolatos fejezetben is említettem, a Néplap volt az a sajtóorgánium, amely a „felszabadult” területeken elsőként elindult Debrecenben, ez az oka annak, hogy a Révész-féle dokumentumot is itt adták közre, ugyanis ez lehetett az a fórum, ahol a legtöbb emberhez eljuthatott.

³⁷⁹ Révész püspök nagyjelentőségű utasítása a debreceni tanárokhöz és tanítókhöz. – Délmagyarország. 1944. december 10. 6.

³⁸⁰ Fürj Zoltán – Révész Imre "Bizalmas Utasítás"-ának keletkezéséről. In. Magyar Pedagógia. 86. évf. 3-4. sz. 1986. 424-430.

³⁸¹ Juhász Géza életéről és munkásságáról bővebben lásd: Bakó Endre – Juhász Géza bölcsészprofesszor, a Debreceni Tudományegyetem 1950-51. tanévi rector magnificusa. In. Gerundium Egyetemtörténeti Közlemények. 13(1-2). 2022. 22-35.

szervezet számára elfogadható volt.”³⁸² A szerző természetesen az írás elkészültekor még nem fért hozzá a Révész-hagyatékhoz, de következtetése nem állt messze attól, amit Révész maga mondott ki. A vizsgált dokumentumegyüttesben megmaradt egy olyan, a püspök kézírásával készült változat, melynek első oldalára a hagyaték rendszerezésekor 1949-ben írt jegyzetet. A jegyzet világos magyarázat mindarra, amire Fürj tanulmányában keresete a választ: „Ennek az utasításnak első fogalmazására, mikor annak szüksége a tanker. főigazgatói értekezleten felmerült, Juhász Gézát kértük volt fel. Az ő szövegének azonban főképp a hangja a legradikálisabb gondolkozású tagokat sem elégítette ki. Juhász Géza az átírára maga nem vállalkozott, más értekezleti tagok sem új fogalmazásra. Hogy zsákutcába ne kerüljünk, én magam írtam át más hangnembe a J. G. szövegét és egészítettem kis, főként az irredenta ellenes résszel, melyben sohasem titkolt régi meggyőződésemet rögzítettem meg. A szöveget az értekezlet tagjai kivétel nélkül helyesléssel fogadták, a két rk. pap is! Egyházam közvéleménye nekem ez utasítás kiadását s általában a főigazgatói megbízás elvállalását még évek múlva sem tudta megbocsátani. Holott az önigazság minden kísértése nélkül merem mondani ötödfél év távlatából, hogy hasonló helyzetben lényegileg ma sem cselekedhetném másként. 1949. III. 23. Révész Imre”³⁸³.

Nem áll rendelkezésre az az első fogalmazvány, amit Juhász Géza írt meg, mindenesetre Révész a kiegészítésben világosan utal rá, hogy miben lett más az ő szövege. Ami ebből világosan kitűnik, hogy végül is Révészre hárult az a feladat, hogy sarkosan megfogalmazza mindazt, amit talán mindenki gondolt, de nem mert leírni (erre utalhat a két kiemelés a szövegben). A zsidókérdéssel kapcsolatos dokumentumoknál is szerepelt egy hasonló mondat, amely már az 1949-es hagyaték rendszerezésnél született, nevezetesen, hogy a közvélemény nem tudott neki megbocsátani. A későbbiekben lesz még szó a palást letételének és a nyugdíjba vonulásának időszakáról, annyit azonban érdemes megjegyezni, hogy több olyan ügy is lehetett a püspökség időszaka alatt, amiről úgy érezte, hogy szembe megy az egyházkerület híveinek véleményével, ezeket az eltérő véleményeket azonban sehol sem fejtette ki. Vélhetően ez valóban csupán egy olyan negatív érzés vagy belső vívódás maradt, amellyel saját közéleti szerepvállalásának szükségességét kérdőjelezte meg. A bizalmas utasítás értékelésével kapcsolatosan fontos kiemelni, hogy a dokumentum és Révész tettének igazi lényege abban áll, hogy ez volt a „fordulat” első, igazán látványos

---

³⁸² Fürj, 1986. 430.

³⁸³ TtREL. I. 2. 20a. – Bizalmas utasítás a Debreceni tankerület tanszemélyzete számára. 1944. december 1. (Kézzel írott változat, rajta jegyzet 1949. március 23-i keltezéssel. Ugyanezen jelzet alatt található a letisztázott géppel írt változat is.)

momentuma. Ebben az írásban tagadta meg először nyilvánosan és teljes mértékben mindazt, amiért korábban ő maga is tudott lelkesedni (pl. területvisszacsatolások), s itt érzékelhető először, hogy ebben az időszakban püspöki minősége volt számára az elsődleges identitásképző tényező, melynek eredményeként egyháza megmentése vált elsődleges céllá.

Az 1944-es esztendő tehát sok szempontból megrengette a Tiszántúl lakosságát, Révész Imre pedig jó pásztoraként igyekezett figyelmet fordítani egyházkerülete híveire, és lelki vezetőként arról sem megfeledkezni, hogy keresztényként hogyan lehet elviselni a megpróbáltatásokat. Tette mindezt annak ellenére, hogy az általa pásztorolt egyházkerület megpróbáltatásai mellett családjának tragédiái³⁸⁴ is erőteljesen rányomhatták bélyegét fizikai és mentális állapotára. Erről a „jópásztorságról” tesz tehát tanúbizonyságot a hagyaték azon dokumentuma, amelyet az egyházkormányzó írt *Milyen karácsonyunk lesz idén?*³⁸⁵ címmel. A géppel írt papírra ceruzával írta, hogy „*Megjelent a Néplap karácsonyi számában. 1944.*”³⁸⁶ Az írás tehát nem csupán filozofikus teológiai elmélkedés volt, hanem a hívekhez szóló lelki iromány, amelyet az elsőként újraindult sajtóorgánumon keresztül igyekezett eljuttatni a tiszántúliakhoz. S bár Révész ilyen értelemben gondolt a karácsonyra, az ünnep azonban nem gátolta és nem is gátolhatta abban, hogy közéleti szerepvállalásával részese legyen az új törvényhozó testület létrehozásának.

---

³⁸⁴ Nem sok olyan dokumentum található a hagyatékban, ahol családjának hogylétét részletezi, azonban Dr. Balogh Jenőnek, a Dunamelléki Református Egyházkerületének írt levelében kifejtette, hogy milyen nehézségekkel küzdenek a lányai: egyikük férje hadifogságban volt, s két kisgyereket egyedül nevelte; a másikuk férje hazatért ugyan a fogságból, de maradandó egészségügyi károsodást szenvedett, két kisgyerekük mellég pedig a harmadikat várták és Révészéknél éltek; harmadik lánya pedig ugyan Debrecenben lakott férjével és egy kislányukkal, de viszonyuk annyira megromlott, hogy válófélben voltak. TtREK R 2812_13c – Révész Imre levele Dr. Balogh Jenőhöz. 1945. július 19.

³⁸⁵ TtREL. I. 2. 20a. – *Milyen karácsonyunk lesz idén?* Írta D. Dr. Révész Imre a tiszántúli református egyházkerület püspöke.

³⁸⁶ A cikk valóban megjelent a hagyatékban található formában, minimálisan módosított címmel. Az újság ezen oldalán párhuzamosan futnak mellette a római katolikus prépostnak, Bánáss Lászlónak a karácsonyi gondolatai. A két írás között egyértelmű különbség fedezhető fel olyan tekintetben, hogy míg a Révész-féle írás sokkal inkább bibliai alapon áll, addig Bánáss írása a karácsony és a demokrácia párhuzamairól elmélkedik.; Révész Imre – *Milyen karácsony lesz az idén?* Néplap, 1944. december 24. 4.; Bánáss László – *Mit jelent nekünk a karácsony?* Néplap, 1944. december 24. 4.; A hagyaték őriz egy másik, karácsonyi üzenetet tartalmazó dokumentumot, melyet Révész és Bánáss mindketten aláírtak. A dokumentum érdekessége, hogy a hagyaték rendszerezésekor Révész írta rá az alábbi mondatot: „*Ezt a közös üzenetet Bánással együtt fogalmaztuk állami vagy orosz katonai (?) részről történt megkeresésre. Máig sem tudom, milyen módon használták fel (rádión-e?). Nyomtatásban tudomásom szerint nem jelent meg. 1949. III. 23. Révész Imre.*” Létezett tehát egy közösen fogalmazott karácsonyi üzenet is, ennek ellenére 1944. karácsonyán a Néplapban a két egyházi elöljáró ugyanazon az oldalon, de külön üzenetben szólt saját híveikhez, az azonban nem derül ki, hogy a lapot szerkesztő kommunisták miért ellenezték ezt a fajta, egy karácsonyi üzenetben megnyilvánuló ökömenét. – TtREL. I. 2. 20a. – *Karácsonyi üzenet magyar testvéreinkhez.* 1944. december 20.

7.2. Révész Imre és az Ideiglenes Nemzetgyűlés

A Tiszántúl, s annak központja, a „kálvinista Róma” a fent említett történéseken túl politikai értelemben is a főszereplője lett az 1944-es magyarországi eseményeknek. A Kommunista Párt, a Polgári Demokrata Párt, a Szociáldemokrata Párt, a Kisgazda Párt és a Nemzeti Paraszt Párt képviselői 1944. december 2-án megalakították a Nemzeti Függetlenségi Frontot Szegeden, majd ennek az öt pártnak a képviselői láttak hozzá egy ideiglenes törvényhozói testületnek a megalakításához. Ebben a munkában vállalt szerepet párton kívülként Révész Imre is akkor, amikor Debrecen második alkalommal is az ország fővárosa lett. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés előzményeinek, rövid történetének, létrejöttének és működésének teljes vizsgálata kívül esik írásom keretein³⁸⁷, ezért csupán azokat az aspektusokat vizsgálom, ahol Révész Imrének is fontos szerep jutott.

Disszertációm elején, a szakirodalmi áttekintésben külön tárgyaltam azokat a munkákat, amelyek kapaszkodót jelentenek Révész Imrének az Ideiglenes Nemzetgyűlésben és annak előkészítésében betöltött szerepének vizsgálatához. A két kapcsolódó munka – ahogyan azt korábban is említettem – nem egyértelműen szekunder forrás, ugyanis *A debreceni feltámadás*³⁸⁸ egyfajta krónika, Révész tanulmánya³⁸⁹ pedig magának a főszereplőnek a visszaemlékezése, így kellő forráskritikát alkalmazva, elengedhetetlen részei a vizsgálatnak. *A debreceni feltámadás* legelső fejezete³⁹⁰ az az imádság (rövid kiegészítéssel), amely az Ideiglenes Nemzetgyűlés összeülése első napján hangzott el, ahogyan azt a kötet is tisztázza, nem a gyűlés nyitányaként, hanem a délelőtti megtartott istentisztelet részeként. Révész imádságaira általában jellemző, hogy nyelvezetük sokkal magasztosabb és archaikusabb, mint egy-egy tudományos szövege, s ennél a rögtönzött, majd némi korrekcióval közölt imádságnál sincs ez másképp. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés összeülésére és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megválasztására is ilyen módon utalt: *„Urunk, Istenünk, a mi szívünk reszket és elalél a feladat előtt, amelyet ránk bízál. (...) Vezesd a nemzet gyűlésének útját keresztül a romokon, a halál árnyékának völgyén, sanyarú, bizonytalan és gyászos jelenén át ama jövő felé, amelyet Te tartasz kezében*

---

³⁸⁷ Az előzményekről, szereplőkről bővebben lásd a kötet bevezetőtanulmányát: Szűcs László – Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) Minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23.-1945. november 15. MOL kiadványai II. Forráskiadványok 28. Budapest, 1997.; továbbá: Feitl István (szerk.) – Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány. Politikátörténeti Alapítvány. Budapest, 1995.

³⁸⁸ Paál – Radó, 1947.

³⁸⁹ Révész, 1955.

³⁹⁰ Paál – Radó, 1947. 5-8.

számukra...”.³⁹¹ Az említett tanulmány/visszaemlékezés pedig azért különös, mert bár tanulmánykötetben jelent meg, felütése hasonlóképpen pátoszos, ugyanis Révész úgy kezdi a visszaemlékezést, hogy a téli napfordulót és a „*nép sorsának napfordulatát*”³⁹² állítja párhuzamba a december 21-i dátum kapcsán. Ez volt ugyanis a két napig tartó tanácskozás, azaz az Ideiglenes Nemzetgyűlés első ülésnapja.

A debreceni feltámadásban több fejezetben is felmerül Révész neve. A szerzők úgy hivatkoztak rá, mint akinek a „*felszabadulás után való visszatérése és az eseményekbe való bekapcsolódása a magyar feltámadásban különösen nagy jelentőségű. A püspök, aki magasan felette állt és áll ma is a napi politika hullámveréseinek, minden munkából alaposan kivette a részét. Megérdemelten nagy, de szokatlan tisztelet övezte és a személyének kijáró megbecsülést az oroszok is megadták neki*”.³⁹³ A pátosz tehát nem csupán a püspök szövegeiben jelent meg, hanem a róla leírtakban is, s vélhetően valóban olyan köztiszteletnek örvendett, mint kevesek a városban, de feltételezhetően az idézet utolsó mondatában található állítás nem minden esetben nyert bizonyosságot. Erre utal a fent említett, Szebeni Ilona kötetében található visszaemlékezés egyik momentuma is, amelyben a szovjetek nem tárgyaltak vele, mi több, lapátot adtak Révész kezébe, s ez legkevésbé sem lehetett a személyének kijáró megbecsülés jele. Ha a szovjet közkatonák tehát nem is, a szovjet irányítás és a magyar közvélemény egyértelműen fontosnak tartotta a püspök személyét, s alkalmasnak a politikai események alakítására is.

Többször említi a kötet Révészt oly módon, hogy abból a naplójából idéz, amely ma nem áll rendelkezésre, így ezek az idézetek különösen értékesek Révész megszólaltatásának szempontjából. Rögtön a leírt idézet után citátumok sorozata következik a napi bejegyzésekről, amelyek néhol tárgyilagosan örökítették meg az eseményeket, néhol pedig saját érzései is kiviláglanak a sorok közül.³⁹⁴ Minden egyes bejegyzés arra enged következtetni, hogy a püspök tevékeny résztvevője akart lenni annak a folyamatnak, ami valamiféle rendet idézhet elő elsősorban a szétzilált városban, ezen túlmenően pedig az egész Tiszántúlon és az országban is. Ilyen naplóbejegyzés található a kötet 126. oldalán, ahol a

---

³⁹¹ Uo.

³⁹² Révész, 1955. 123.

³⁹³ Paál – Radó, 1947. 68.

³⁹⁴ A kötet szerint november 1-én ezt írta naplójába: „*Reggel nyolctól fél egyig tépelődünk Vásáryval és Herpayval, mitévők legyünk ebben a rettenetes káoszban, aminek legjellemzőbb momentuma az volt, hogy Csernisev tábornok Vásárytól két, Herpaytól pedig öt nap alatt népszálalást követelt.*”; de volt olyan bejegyzés is, ahol csupán ennyi állt: „*November 4. Bekapcsolták a telefonomat. Száma: 234.*”. Paál – Radó, 1947. 69.

szerző a Nemzeti Bizottság létrejöttének körülményeit idézte fel a Révész-napló alapján, amely egy november 29-i eseményt örökít meg.

„A délelőtti órákban Juhász Nagy Sándor két előttem ismeretlen úrral jön a szobámba. Az urak bemutatkoznak: Révai József, a Magyar Kommunista Párt helyettes főtitkára és Vas Zoltán. Tőlük értesültem, hogy Szegeden már megvan a Nemzeti Bizottság, amely működik is és ők azért jöttek Debrecenbe, hogy ezt itt is megszervezzék. Moszkvai utasítás az, hogy a Nemzeti Bizottságot koalíciós alapon kell megszervezni, tehát minden baloldali demokratikus erő bevonásával. Ezután következik majd a kormány megalakítása, amire nézve Moszkvának kialakult tervei vannak és ezeket a terveket a teheráni egyezmény alapján Angliával és Amerikával egyetértésben kívánják megoldani. Révai és Vas közölték velem, hogy Szegeden „Délmagyarország”³⁹⁵ címen napilap jelenik már meg és pedig teljes koalíciós alapon. Én az uraknak kijelentettem, hogy aktív politikával nem foglalkozom, nem is kívánok foglalkozni, de rokonszenvvel nézek minden kivezető megmozdulást és amíg a kháosz tart, kötelességemnek tartom, hogy mindenben résztvegyek.”³⁹⁶

Gerő és Vas, a kommunisták meghatározó alakjai voltak, Szegeden, majd Debrecenben is ők voltak hivatottak elkezdni a politikai élet megszervezését. Az idézetből ugyan nem derül ki, de vélhetően felkerestek minden fontos közéleti szereplőt, hogy felkérjék az újjászervezés megtervezéséhez, így Révész Imrét is, akire azért eshetett a választás, mert a városban és az egész Tiszántúlon ismert és elismert közéleti szereplő volt, a híveken keresztül pedig tekintélyes számú embertömegre³⁹⁷ tudtak hatni a szavai. Ezen túlmenően pedig fontos szempont lehetett az is, hogy az alapvetően ateista kommunisták és szovjet vezetők valamiféle bizalmat ébresszenek azzal, hogy nem tiporják le rögtön az egyházakat, mi több keressék a kapcsolódást és a prominens személyeket pedig beemleljék a döntéshozó

---

³⁹⁵ A sajtóreprézentiációval kapcsolatos fejezetben utaltam arra, hogy a debreceni Néplap volt az országban az első, amely 1944 novemberében újraindult, egészen pontosan november 15-én jelent meg az első szám címlapon azzal az orosz felirattal, hogy „Üdvözljük a Vörös Hadsereget, amely felszabadított minket!”, így nem az idézetben említett, négy nappal később megjelenő Délmagyarország volt az első. A Néplapot az első néhány napban november 19-ig még nem „koalíciós alapon” szerkesztették, mivel a „debreceni kommunisták” kiadásában készült el „politikai napilap” felirattal, a Délmagyarország címlapján pedig az állt, hogy a szerkesztőbizottság tagjai a Független Kisgazdapártból, a Nemzeti Parasztpártból és a Magyar Kommunista Pártból kerültek ki. A Néplap rövid kihagyás után, november 30-án jelent meg újra, ekkor már „demokratikus napilapként”, a pártok együttműködésével.

³⁹⁶ Paál – Radó, 1947. 126.

³⁹⁷ A hagyatékban található statisztikai adatok szerint a területvesztések után is valamivel több, mint 800 000 református hívet számlált Révész Imre egyházkerülete. TtREL. I. 2. 20b. – A Magyar Református Egyház statisztikai adatai a két világháború idején.

testületekbe. Az idézetben utalás történik azokra a nemzeti bizottságokra, amelyeket a kiugrási kísérletet követően szovjet irányítással igyekeztek létrehozni minden városban azzal a céllal, hogy a háborút követően elkezdődhessen a helyi közigazgatási és politikai élet újjászervezése. A szegedi volt az első az országban, ezt követően pedig december 5-én létrejött a debreceni is. Révész – az idézet szerint – bár nyilvánvalóvá tette, hogy nem politizál, a kötelességtudat mégis rávette, hogy pártonkívüliként tagja legyen az Ideiglenes Nemzetgyűlést előkészítő Debreceni Nemzeti Bizottságnak. *A debreceni feltámadás* szinte napról-napra örökítette meg az eseményeket, így azt is, hogy még a Nemzeti Bizottság létrehozása előtt, december 1-én összehívták az első debreceni népgyűlést Aranybika Hotelbe. Erről tanúskodik a Néplap 1944. december 1-i számának címlapján³⁹⁸ található felhívás, ugyanis ez lehetett az a fórum, amelyen el tudták érni a lakosság nagy részét. A felhívásban az állt, hogy a lakosság állásfoglalását várták a háború mielőbbi befejezésével kapcsolatban, az aláírók között pedig – a Debreceni Nemzeti Bizottság tagjaként – ott volt az egyházkormányzó neve is.

A december 5-én megalakult Debreceni Nemzeti Bizottságnak rögtön az első ülésén³⁹⁹ felszólalt a püspök, aki a „*városi és egyházkerületi nyomda szorult helyzetéről*” beszélt, a bizottság elnöke, Juhász Nagy Sándor pedig a nyomda eszközeinek megmentése érdekében Szotnyikov alezredeshez irányította a katonai parancsnokságra. Az első ülésen tett felszólalását követően nem mutatott kiemelkedő aktivitást a Bizottság munkáját illetően. Szabó Kálmán polgármesterré választását követően a Nemzeti Bizottságban ő volt az egyik, aki méltatta⁴⁰⁰ az újonnan megválasztott tisztségviselőket, s a „*munka hitvallását*” helyezte középpontba. Kettő olyan felszólalása volt, amely valamiféle politikai állásfoglalást is rejtett magában. Az egyik⁴⁰¹, amikor azzal kapcsolatban fejtette ki érveit, hogy az egyetem nevéből miért távolítsák el Tisza István nevét. Ez a felvetés, bár nem Révésztől érkezett, a fordulatnak valamiféle megnyilvánulása volt, melyhez a püspök is csatlakozott felszólalásával, sőt ő tovább is ment olyan tekintetben, hogy minden magyarországi egyetemmel kapcsolatban az volt a kérése, hogy ne viseljenek személynevet. Érvelésének középpontjában pedig az állt, hogy ez csupán magyar szokás, a külföldi egyetemek nem viselik személyek neveit. A másik⁴⁰² pedig a Bizottság Horthy Miklós megítélésével

---

³⁹⁸ Felhívás Debrecen népéhez! Néplap. 1944. december 1. 1.

³⁹⁹ MNL-HBVL-XII.2.1.k – Jegyzőkönyv a Debreceni Nemzeti Bizottság alakuló üléséről. 1944. december 5.

⁴⁰⁰ Uo. – Jegyzőkönyv a Debreceni Nemzeti Bizottság 1945. februári üléséről.

⁴⁰¹ Uo. – Jegyzőkönyv a Debreceni Nemzeti Bizottság 1945. április 14-én tartott üléséről.

⁴⁰² Uo. – Jegyzőkönyv a Debreceni Nemzeti Bizottság 1945. májusi üléséről.

kapcsolatos állásfoglalása és háborús bűnösségének kimondása volt, melyhez Révész annyit fűzött hozzá, hogy a Horthy-korszakban az értelmiséget megvezették, így benne az egyházat is, s ezért az egyház vállalja is a felelősséget. Ez a megnyilvánulása szintén a püspökségének első öt évét meghatározó politikai erővel való szembefordulás egyik megnyilvánulásaként értelmezhető. Révész az 1949-ig létező Debreceni Nemzeti Bizottságnak 1946-ig volt tagja, amikor is hivatali elfoglaltságaira történő hivatkozással lemondott a tagságról, a Bizottság pedig elfogadta azt. Természetesen nem derül ki a jegyzőkönyvekből, hogy mi lehetett a valódi ok, de vélhetően 1946-ban leginkább az állam és egyház kapcsolatának tisztázása töltötte ki püspöki hivatali teendőinek nagy részét.

A debreceni feltámadásban idézett legfontosabb naplóbejegyzés, ami az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívásának szempontjából is lényeges, az egy december 12-i keltezésű, terjedelmes, de annál sokatmondóbb írás, ami a munka kezdetét örökíti meg:

„December tizenkettődiken, kedden este megjelent lakásomon Csukássy-Gartner magyar alezredes kormányzósági fehérparolis egyenruhában. Arra kért, menjek el vele fontos tárgyalásra a pénzügyigazgatósági palotába. A debreceniek közül ott találtam akkor Juhász Nagy Sándort és dr. Vásáry István polgármestert, rajtuk kívül egy csomó idegen urat, akikről csak a bemutatkozásnál tudtam meg, hogy kik ők: Dálnoki Miklós Béla, Vörös János, Faraghó Gábor, Gerő Ernő, Teleki Géza gróf, Nagy Imre, Nemess József őrnagy és rajtuk kívül még néhány civil. Oroszok nélkül tárgyaltunk. Gerő Ernő vitte a szót, a debreceniek részéről pedig főként Juhász Nagy Sándor és Vásáry István vettek részt a tárgyalásokon. Gerő előadta azt a tervet, hogy Debrecen, Szeged, Békéscsaba és Hódmezővásárhely városokból összeül itt Debrecenben egy előkészítő bizottság, amelyben a szociáldemokrata, kommunista, kispazda és radikális polgári pártok képviselői vesznek részt és ez a bizottság megállapítja az elveket és módozatokat, amelyek mellett néhány nap alatt a Tiszavidék és a Duna-Tisza közének városaiból össze lehet állítani egy ideiglenes nemzetgyűlést. Ez a nemzetgyűlés december huszonegyedikén – tehát kilenc nap múlva – itt, Debrecenben tartaná első ülését, megválasztaná a kormányt és a különböző intézkedések meghozatala után együttmaradna mindaddig, amíg végleges országgyűlést alakítani nem lehet. Az én javaslatomra ott nyomban elhatároztuk, hogy az összeülő nemzetgyűlés a református kollégium oratóriumában tartja tanácskozásait, ugyanott, ahol ezernyolcszáznyvenkilenc elején ülésezett a magyar országgyűlés. Bejelentették ezen a megbeszélésen ezután azt is, hogy Vörös János már tárgyal a nemzeti hadsereg megszervezésére vonatkozólag az orosz katonai hatóságokkal. Juhász Nagy Sándor azt kérdezte: hogy állunk Horthyval és

*felvettetik-e az államfői kérdés, mire úgy Dálnoki Miklós Béla, mint Gerő Ernő kijelentették, hogy Horthy hogy és hollétéről nem is tudnak, az államfői kérdés pedig semmiféle formában nem fog felvettetni.*⁴⁰³

Az idézet bár hosszú, Révész szerepe szempontjából mégis elengedhetetlen itt is egyben látni, hogy milyen volt az a politikai légkör, ami őt körülvette, és kik voltak azok az emberek, akikkel együtt volt a tanácskozáson. Csukássy-Gartner Lajos alezredes volt, Dálnoki Miklós Béla mellett személyi segédtsízt pozíciót töltött be, a fehér paroli, azaz egyenruhájának fehér színű hajtókája pedig arra utalt, hogy a Kormányzó Katonai Irodájának volt a munkatársa. Ugyanígy Dálnoki Miklós Béla is, aki az I. magyar hadsereg parancsnoka volt, korábban Horthy főhadsegédje, aki a kiugrási kísérletet követően átállt a szovjet oldalra és részt vett a moszkvai előkészítő tárgyalásokon. A moszkvai delegáció vezetője a fent is említett vezérezredes Faragho Gábor volt, illetve Szent-Iványi Domokos és a geológus gróf Teleki Géza, Teleki Pál fia is tagja volt ennek a küldöttségnek. Ők volt azok az emberek, akiket Horthy nevezett ki a delegáció tagjainak, tehát alapvetően Horthyhoz lojális, a kormányzó oldaláról érkező résztvevők voltak. A moszkvai delegációhoz később csatlakozott Vörös János vezérezredes, aki Moszkvából, a moszkvai rádión keresztül, Horthy Miklós nevében intézett beszédet⁴⁰⁴ a magyar katonákhoz, felszólítva őket, hogy álljanak át a szovjetek oldalára. Velük ellentétben Gerő Ernő és Nagy Imre már sokkal korábban a kommunisták táborát erősítették.

A helyiek Debrecenben jól ismert figurái voltak a közéletnek, ugyanis Vásáry István 1928-1935 között volt a város polgármestere, illetve a Független Kisgazdapárt képviselője; az alapvetően bal oldali nézeteket való Juhász Nagy Sándor pedig amellet, hogy rövid ideig az ország igazságügy-minisztere volt 1919-ben, ismert jogászként a városban ügyvédi irodát nyitott és a Debreceni Református Egyházközség jegyzőjeként is tevékenykedett. Nagyon különböző világlátású emberek gyűltek tehát össze ezen a tanácskozáson, s ebbe a körbe lépett be Révész azzal, hogy őt is meghívták egy igencsak szűk körben történő egyeztetésre. Az idézetben foglaltak utalnak arra is, hogy Gerő Ernő játszott valamiféle vezető szerepet, tehát nem a moszkvai delegáció vezetője, illetve a vele tartó „Horthy-katonák” ismertették a Moszkvában elhangzottakat és a terveket, hanem vélhetően a – szovjet nézőpont szerint – megbízhatóbb, korábban is kommunista eszméket valló politikusok. Bár Révész leírása

---

⁴⁰³ Paál – Radó, 1947. 154-155.

⁴⁰⁴ A szöveget teljes terjedelemben közölte a Délmagyarország napilap.; Vörös vezérezredes felhívása a magyar nemzethez. Délmagyarország. 1944. november 19. 1.

szerint oroszok nélkül folyt a tárgyalás, nyilvánvaló lehetett, hogy a városban állomásozó szovjet városparancsnokság is tudni fog mindarról, ami a tanácskozáson elhangzott. A püspök 1955-ben megjelent tanulmányában⁴⁰⁵ pedig úgy írt erről a megbeszélésről, mint a magyar autonómia legfontosabb momentumáról, ahol az oroszok a tanácskozásból való kimaradással a magyar akarat teljes önállóságát juttatták érvényre. Természetesen erről szó sem volt, ugyanis a moszkvai fegyverszüneti tárgyalásokon a magyar delegáció megkapta azt a direktívát, melynek mentén az ország közigazgatási újjászervezését el kellett kezdeniük.

Révész szempontjából az idézet leglényegesebb momentuma, hogy ő maga volt az, aki felajánlotta a Református Kollégium Oratóriumát a gyűlés helyszínéül, így tulajdonképpen ő maga került valamiféle házigazda szerepbe akkor, amikor összeült az Ideiglenes Nemzetgyűlés. Nem volt ez a felajánlás előzmények nélküli, ugyanis 1849 elején ugyanitt tartotta üléseit a képviselőház, majd 1849. április 14-én az Oratóriumban hozták azt a határozatot is, amely kimondta a Habsburg Ház trónfosztását.⁴⁰⁶ Révész részéről vélhetően tudatos volt tehát a választás, érzékeltetve, hogy az Oratórium, mint a nemzeti emlékezet kiemelkedő jelentőségű helyszíne, egy olyan, konszenzusos helyszín lehet, melynek segítségével az Ideiglenes Nemzetgyűlés aktusát hozzásegíti a nemzeti egység reprezentációjához és a függetlenségi hagyomány folytatásához, nem sejtve, hogy a függetlennek gondolt, új államberendezkedés egy minden addiginál erősebb függésbe sodorja az országot. Ennél sokkal prózaibb oka pedig az lehetett, hogy a frontátvonulás sújtotta Debrecenben a Kollégium épülete – bár használták katonai célokra – épen maradt, és ott elfért annyi ember, amennyit az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe vártak. *A debreceni feltámadás* leírása⁴⁰⁷ szerint a fentiekben megidézett tárgyaláson meg is alakult a Nemzetgyűlést Előkészítő Bizottság, s ennek Révész is tagja lett.

Szintén a krónikás kötet számol be arról, hogy december 16-án megtörtént a helyszíni szemle a Református Kollégiumban, ahol maga a püspök felügyelte a takarítási és előkészítési munkálatokat, ami nem csupán az Oratóriumra terjedt ki, hanem egy esetleges légitámadástól tartva az óvóhelyet is használható állapotba hozatta.⁴⁰⁸ *A debreceni feltámadás* leírásából derül ki az is, hogy az előkészületek részeként hogyan zajlott az

---

⁴⁰⁵ Révész, 1955. 139.

⁴⁰⁶ Barcza József (szerk.) – A Debreceni Református Kollégium története. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest, 1988. 304.

⁴⁰⁷ Paál – Radó, 1947. 158.

⁴⁰⁸ Uo. 174.

Aranybika Hotelben a képviselői igazolványok kiosztása.⁴⁰⁹ Az ominózus december 12-i tanácskozást követően mindezekre kilenc napjuk volt, ugyanis december 21-én összeült az az Ideiglenes Nemzetgyűlés, amelynek Révész Imre is tagja volt. A Nemzetgyűlési Naplóból⁴¹⁰ kiderül, hogy összesen 230 taggal kezdte meg a Nemzetgyűlés a tanácskozást, mely dokumentum arról is árulkodik, hogy az első tanácskozási napon Révész Imre nem szólt hozzá egyetlen napirendi ponthoz sem, tehát ilyen tekintetben valóban nem kívánt belefolyni a politikai életbe úgy, ahogyan azt korábban a felsőházban sem tette. Az első gyűlésnapi nem volt tehát aktív résztvevője, csupán egy Nemzetgyűlési képviselő a 230 főből, a második nap, azonban neki is fontos szerep jutott: tagja lett annak a 22 tagú politikai bizottságnak, amely a második ülésnapon elvonulva a többi képviselőtől megválasztotta az Ideiglenes Nemzeti Kormányt.

A politikai bizottságban minden pártnak megvolt a reprezentánsa, rajtuk kívül pedig négy pártonkívüli tag is része lett a testületnek, így Bánáss László, a debreceni katolikus plébános, Juhász Nagy Sándor, Dálnoki Miklós Béla és Révész Imre is. A kormánytagok javarészt ebből a szűk körből kerültek ki, Révésznek pedig ilyen tekintetben semmiféle pozíció nem jutott, s vélhetően nem is vágyott ilyesfajta szerepre. Az azonban szembetűnik a krónikás kötet és a Nemzetgyűlési Naplók alapján, hogy a különböző testületeknek viszont oszlopos tagja volt, így az 1945. február 15-én megalakult száz fős Debreceni Törvényhatósági Bizottságnak⁴¹¹ is. A *debreceni feltámadás* idézi⁴¹² az alakulóülésen elhangzott Révész-beszédet, s ebben a rövid idézetben, ahol demokratikus Magyarországról, demokráciáról és kiszípolozó nagytőkéről beszél, érezhető először az az ideológiai fordulat is, ami az 1945 előtti világgal való teljes szembefordulást jelentette.

Ez a fordulat érhető tetten immáron teljes egészében abban a tanulmányban⁴¹³, amelyre korábban utaltam, s ami nem is tekinthető igazán tudományos írásnak, sokkal inkább egy hajdani egyházkormányzó visszaemlékezéseinek lejegyzése olyan narratívában, ami tulajdonképpen a korszakban elvárható volt a szocialista rendszer akadémikus

---

⁴⁰⁹ Uo. 166-167.; A hagyaték őrzi Révész Ideiglenes Nemzetgyűlési mandátumának dokumentumát. TtREK R 7524. – Ideiglenes Nemzetgyűlés mandátum. 1944. december 20.

⁴¹⁰ Az 1944. évi december hó 21.-ére Debrecenbe összegyűlt, majd később Budapestre összehívott Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. Athenaeum. Budapest, 1946.
https://library.hungaricana.hu/hu/collection/ogykdok_1944/

⁴¹¹ A Debreceni Nemzeti Bizottság egyik ülésén határoztak arról, hogy az öt párt felkérésére Révész Imre pártonkívüliként lesz a törvényhatósági bizottság tagja. - MNL-HBVL-XII.2.1.k – Jegyzőkönyv a Debreceni Nemzeti Bizottság üléséről. 1945. február

⁴¹² Paál – Radó, 1947. 292-293.

⁴¹³ Révész, 1955.

professzorától. Rögtön az első oldal első lábjegyzetében ő maga tisztázta egykori és a tanulmány megírásakor aktuális pozícióját, illetve meghatározta írásának célját oly módon, hogy „...a történelmi hűségen kívül egyedül a szocializmust építő magyar népi demokrácia nagy összefoglaló szempontjai vezérlik.”⁴¹⁴ Mivel írása kívül esik a püspökség időszakán, ezért jelen elemzésben nem kérhető számon az az attitűd, amellyel Révész tanulmányának politikai értékítéletét kinyilvánította, érdekes azonban megvizsgálni, hogy hogyan emlékezett vissza tíz év távlatából 1944 decemberének eseményeire. A tanulmány címe valamelyest megtévesztő, mert Révész nem csupán az Ideiglenes Nemzetgyűlésről írt benne, hanem az események „főszereplőiről”, a Moszkvából hazatért kommunistákról, pártjukról és a debreceni kommunista szerveződésről, illetve a városban tartózkodó szovjetekről is értekezett, tette mindezt kritikai hangoktól mentesen, abszolút pozitív szereplőként mutatva be az események említett aktorait.

Lejegyezte ugyanazt a legendát, amelyet *A debreceni feltámadás*⁴¹⁵ is említi, miszerint a moszkvai tárgyalásokon maga Molotov jelölte ki Debrecent az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívásának helyszínéül, illetve azokról a dilemmákról is írt, amelyek kételyeket ébresztettek benne azzal kapcsolatban, hogy egy hét leforgása alatt össze lehet-e hívni az Ideiglenes Nemzetgyűlést. Az írásra egyfajta arányeltolódás jellemző, ugyanis a 30 oldalnak tulajdonképpen az utolsó 10 oldala szól az Ideiglenes Nemzetgyűlésre történő visszaemlékezésről, mely leírás tíz év távlatából is olyan pátozzsal mutatta be a december 21-i eseményeket, mely pátozzs lelkészi és püspöki működése alatt főként az imádságainak szövegeire volt jellemző. A tanulmány sokatmondó sorai azok, melyekben Révész a moszkvai tárgyalásokon résztvevő, volt Horthy-katonák magatartását kritizálta, a Nemzetgyűlés és a Kormány felállításának sikerét pedig egyértelműen a Magyar Kommunista Pártnak tulajdonította. Saját pozíciójáról írásában tulajdonképpen semmit nem osztott meg, csupán egy-két utalás történt személyére az „*e sorok írója*” kifejezéssel, s főként a házigazdaság vált hangsúlyossá, így politikai szerepvállalására nézve nem olvasható ki egyetlen önreflektív mondat sem. A hagyaték őrizi egy rövidebb és hosszabb változatát a tanulmány kivonatának⁴¹⁶, amelyekben Révész egy három és egy tíz oldalas summáját adta az eredetileg harminc oldalas tanulmányának, illetve ugyanabban az iratcsomóban található

---

⁴¹⁴ Uo. 123.

⁴¹⁵ Paál – Radó, 1947. 149.

⁴¹⁶ TtREK R 2950 2-3 – Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulása Debrecenben 1944. december 21-22. /Kivonatok/

egy év nélküli dokumentum⁴¹⁷, amely vélhetően egy akadémiai felszólalásra írt beszéde volt a tanulmánnyal kapcsolatosan. Ebben tisztázta azt, hogy tulajdonképpen miért is nem található a saját pozíciójára nézve semmilyen elemző megnyilvánulás tanulmányában: „...*az én számomra sohasem lesz olyan téma, amelyet pusztán a történész szemével tudnék nézni, fejtegetni, értékelni. Az én számomra mindaz, amit ott akkor s a közvetlenül megelőző két hónapon át történt, mindenkor az életem legmélyebb, legmegrendítőbb. és egyben legfelemelőbb személyes élménye marad...*”. Ezeket a mondatokat vélhetően azoknak az akadémiai üléseknek egyikén mondta el, melyek a „*felszabadulás 10. évfordulójának megünneplését*”⁴¹⁸ igyekeztek előkészíteni, s ebben – mint az események résztvevőjének – neki is fontos szerepet szántak.

A fenti, akár egykorú, akár tíz évvel későbbi leírások és visszaemlékezések mind valamiféle szubjektív narratíva mentén ismertették (vagy hallgatták el) Révész Imre szerepét, hagyatékában azonban fellelhető néhány dokumentum arra nézve, hogy milyen effektív cselekedetei voltak a tárgyalt időszakban. Három olyan irat is található az irategyüttesben, amelyről önmagában nem derülne ki, hogy mi célból íródott, az 1949-es iratrendezés alkalmával azonban kézírással hagyta a püspök az utókorra a magyarázatot. Az első irat⁴¹⁹ a Református Kollégium egészének katonai igénybevétel alóli felszabadításáról szól, melyben a püspök nem csupán a Kollégium épületének megóvása mellett érvelt, hanem a leányközépiskolai oktatás újraindítása mellett is. A Kollégium épületének kiürítése igen sokáig elhúzódott, ugyanis 1945 végén is született olyan írás⁴²⁰, amelyben a püspök az „*egyházi és iskolai helyiségek felszabadításának ügye*” mellett érvelt, kiemelve a Református Kollégium épületének ügyét.

A második dokumentum⁴²¹ a fent tárgyalt, szolgálati helyüket elhagyott lelkészek ügyével kapcsolatos, melyben Révész azt kérte, hogy ügyükben csak az egyházi fegyelmi

---

⁴¹⁷ Uo. – Május 26-i akadémiai előadásra elkészített szövegem.

⁴¹⁸ Az előkészületekkel kapcsolatban is maradtak fenn dokumentumok Révész hagyatékában, így a Történettudományi Főbizottság javaslatairól szóló jegyzőkönyveit és tanulmánykötet előkészítését is tartalmazza a dokumentumegyüttes. – Uo. – A felszabadulás 10. évfordulójának megünneplése.

⁴¹⁹ TtREL. I. 2. 20a. – Két nagyfontosságú kérés a debreceni iskolaügy érdekében.; Ebben az ügyben hivatalos levél is született Révész részéről, melyet 1945 januárjában írt Telekinek, hosszan kifejtve, hogy miért fontos a Kollégium épületének kiürítése. A levél arra enged következtetni, hogy a probléma hosszú ideig nem oldódott meg, ugyanis Révész a levélben azt is részletezi, hogy az előzetes kérés ellenére is a hadsereg ottlétének nyomait vélte felfedezni a levéltárban. – TtREL. I. 2. 20a. – Révész Imre levele gróf Teleki Géza vallás- és közoktatásügyi miniszternek. 1945. január 17.

⁴²⁰ TtREL. I. 2. 20a. – Aide memoire. Révész Imre, 1945. november 8.

⁴²¹ TtREL. I. 2. 20a. – A helyükről eltávozott lelkészek, egyházi tanítók, tanárok s egyéb egyházi tisztviselők ügye.

bíróság dönthessen. A harmadik⁴²² két rövid felterjesztést tartalmaz: egyrészt a debreceni tankerület főigazgatói, másrészt pedig a Debrecen és Hajdu vármegye tanfelügyelői tisztséget betöltő személyére tett javaslatokat. A géppel írt dokumentumokon Révész kézírásával az alábbi mondat szerepel: „*Teleki Géza vkminiszternek átadva a debreceni kormány megalakulása után. 1949. III. 23. Révész Imre*”. Ezeket a kéréseket/javaslatokat tehát a püspök az Ideiglenes Nemzeti Kormány vallás- és közoktatásügyi miniszterének, Teleki Géza grófnak adta át, s ő megtehetette ezt püspöki, illetve nemzetgyűlési képviselői minőségében is (a kettő nem vált el élesen egymástól, sőt egymásból következett), így természetes volt, hogy a konkrét ügyekhez köthető politikai szerepvállalása az egyházat érintő kérdések tisztázásában nyilvánult meg.

Nem cselekedett azonban egyedül, ugyanis visszatérő motívum püspöki működésében, hogy a legtöbb ügyről kikérte Szentpéteri Kun Béla véleményét, aki tapasztalt egyházjogász volt, a tárgyalt időszakban pedig egyházkerületi főgondnok-helyettesként működött Révész mellett. Egy hozzá írott levélben⁴²³ Révész kikérte a véleményét azzal kapcsolatban is, hogy mely ügyeket vigyék Teleki Géza miniszter elé (itt zárójelben megemlíti az egyház és állam kapcsolatának kérdését), s felvetette ezt is, hogy nem csupán vele kellene egyeztetni, hanem minden református miniszternél (Dálnoki Miklós Béla, Vörös János, Vásáry István, Erdei Ferenc, Takács Ferenc) tiszteletét tenné. Az nem derült ki, hogy sor került-e egy ilyesfajta református-politikai találkozóra, az azonban bizonyos, hogy a püspöknek egyetlen célja lehetett egy ilyen jellegű tanácskozás megszervezésével: mivel a levélben is említette az állam és egyház ügyének kérdését, vélhetően érzékelt a politikai fősodor irányvonalait, s azt, hogy nem feltétlenül lesz kedvező az egyházra nézve az, ami be fog következni, így a református minisztereknél valamiféle méltányosság kieszközlését igyekezhetett véghez vinni. Egy másik, Szentpéterihez írott levélben⁴²⁴ pedig már konkrét ötletet fogalmazott meg, miszerint memorandumot kellene benyújtani a miniszterelnöknek, leírva az egyházkerület állásfoglalását a készülő, egyházat is érintő földreformmal⁴²⁵ kapcsolatban. A Magyar Nemzeti Levéltár őriz egy olyan, emlékeztető

---

⁴²² TtREL. I. 2. 20a. – Javaslat a debreceni tankerület főigazgatói tisztségére és a Debrecen sz.kir. város és Hajdu vármegye tanfelügyelői tisztségére.

⁴²³ TtREK R 2528 – Révész Imre levele Szentpéteri Kun Bélához. 1944. december 29.

⁴²⁴ Uo. – Révész Imre levele Szentpéteri Kun Bélához. 1945. február 28.

⁴²⁵ Az 1945-ös földreform törvény közvetlenül nem, azonban közvetve érintette a Magyar Református Egyházat, mivel az 1945. évi VI. törvénycikk (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94500006.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42>) kimondta, hogy az egyházi vagy alapítványi kézben lévő földek mentesek a megváltás alól, azonban az 1948. évi XXXIII. törvénycikk (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94800033.TV&searchUrl=/ezer-ev->

dokumentumot⁴²⁶, amelyet Révész írt a Református Kollégium földjeinek és az azokból származó anyagi forrásoknak hasznosításáról, s bár nem derül ki, hogy a Szentpéterinek írott levélben megfogalmazott gondolatok eredménye volt-e, az azonban bizonyos, hogy a földosztás miatt vetette papírra. Az írásban felhívta a figyelmet arra, hogy a Kollégium tulajdonában lévő földbirtokoknak mekkora jelentősége van az intézmény fenntartásának céljából, ezzel összefüggésben pedig arra is, hogy ha ezek a birtokok nem lesznek, akkor a magyar kultúra egyik fellegvára fog elpusztulni az elszegényedés következtében. S bár a Kollégium nem pusztult el, de az egész egyházkerület igencsak megsínylette a földreform intézkedéseit, ugyanis Tibori leírása⁴²⁷ szerint a Tiszántúli Református Egyházkerület földingatlanjaiból 45.645 katasztrális hold területet sajátítottak ki, ezen túlmenően pedig a püspöki javadalomként funkcionáló területet is betagosították.

1945-ben kezdett tehát kirajzolódni, hogy mindaz, amibe Révész 1944-ben lelkesedéssel és őszinte tenni akarással vetette bele magát, s ami nem az egyházi élet újbóli kibontakozását fogja szolgálni. Az Ideiglenes Nemzetgyűlésben, s a különböző politikai testületekben betöltött szerep és a püspök személye sem volt tehát garancia arra, hogy a tiszántúli reformátusság és egyháza érdekeit a legfelsőbb politikai szinten érvényre juttassa. S ha mindez nem rengette volna meg eléggé konfliktuskerülő személyiségét, 1945-ben egyházkormányzói tisztsége is politikai nyomás alá került.

7.3. Az 1945-ös püspökválasztás

Ahogy azt egy korábbi fejezetben kifejtettem, Révész Imre 1938-ban – úgy vállalta el a püspöki tisztséget, ha a megbízatás nem élete végéig szól, hanem azt három évente felajánlja az Egyházkerületi Tanácsnak. Erre sor került 1941-ben, majd 1945-ben is, s míg 1941-ben teljesen egyértelműen történt meg a tisztújítás, addig az 1945-ös újraválasztás nem zajlott ennyire problémamentesen. Az 1945-ben történt eseményekről elsőként Fürj Zoltán

---

[torvenyei?keyword%3D1948](#)), amely deklarálta az egyházi iskolák államosítását, az azokhoz tartozó földeket is állami tulajdonba vette.

⁴²⁶ MNL-OL-W 277-7-260-M-KS-274-7-259 – Pro Memoria! Révész Imre

⁴²⁷ A kötetben bővebb leírás található a kerületet érintő földreform-intézkedésekről számadatokkal alátámasztva. Tibori, 1995. 122-135.; A földreform református egyházi vonatkozásáról bővebben lásd: Fürj Zoltán – Az 1945-ös földreform és a protestáns egyházak. In.: Theologiai Szemle. 38. évf. 5. sz. 1995. 280-286.; Vincze Gábor - Az 1945-ös földreform – mint az egyházpolitika egyik „harc eszköze”. In.: Gulyás László (szerk.) "Régiók a Kárpát-medencén innen és túl": Nemzetközi tudományos konferencia. Baja, Eötvös József Főiskola. 2007., 622-627.

– főként sajtóanyagokra támaszkodva – írt tanulmányában⁴²⁸, majd új, levéltári forrásokat bevonva a vizsgálatba Lovász Krisztián kellő részletességgel járta körül a Révész-éra második püspökválasztási aktusát, így jelen írásnak nem célja az esetet részletekbe menően tárgyalni, csupán felvillantja néhány lényeges aspektusát. Fürj leírása szerint egyetlen egyházközség támogatásával Békefi Benő⁴²⁹ is püspökjelölt lett, jelölésének pedig az adott különleges hangsúlyt, hogy politikai pártok is támogatták, illetve az a Bereczky Albert is, aki ebben az időszakban vallás- és közoktatásügyi államtitkár volt, 1948-tól pedig a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke.

A tanulmány szerint a Révész és Bereczky között feszülő ellentétet egy 1945-ös közös beszélgetés, majd egy 1946-ban megjelenő közös nyilatkozat oldotta fel. Lovász tanulmányában⁴³⁰ a hagyaték néhány iratát vette górcső alá, s oly módon árnyalja a történéseket, hogy több levelezésből idézi Révész álláspontját. A dokumentumokból kiderült, hogy a püspök bár nem ragaszkodott foggal-körömmel a tisztséghez, az ellene indított lejárató kampány ellen oly módon védekezett, hogy nem hátrált meg, s a tiszántúli hívek érdekében vállalta a megmérettetést. A rágalmak főként a Horthy-rendszer kiszolgálását helyezték a középpontba, melyet Révész egyértelműen visszautasított, s amely a korábbi fejezetben részletes elemzés tárgya volt. Ebben a megmérettetésben tehát fölényesen birtokolta a szavazatok többségét (786), így a fő ellenlábás, Békefi Benő (26), illetve a másik két püspökjelölt: Makkai Sándor (4) és Uray Sándor (4) számára csupán egy sikertelen próbálkozás volt, a politikai beavatkozásnak azonban ez lehetett az első akkordja, amely később az egyház és állam között létrejövő Egyezmény aláírásában csúcsonyosodott ki. A történetekkel kapcsolatosan az Egyházkerületi Közgyűlés kinyilvánította nemtetszését és jegyzőkönyvbe is iktatta a következőket: „...*kénytelen megütközését kifejezni afölött, hogy bizonyos tényezők, bizonyos, a saját gyülekezetének presbitériuma által kijelölt lelkipásztor püspökké választása érdekében olyan eszközöket és módszereket alkalmaztak, amelyek*

---

⁴²⁸ Fürj Zoltán – Egy püspökválasztás történetéhez. In: Szabolcs-Szatmári Szemle. 25. évf. 2. sz., 1990. 186-194.

⁴²⁹ Békefi Benő Budapesten és Debrecenben végezte teológiai tanulmányait és az egyesületi evangelizációs mozgalmak aktív tagja volt. 1945-ben lett a Nyíregyházi Egyházközség lelkipásztora, majd az ott létrejövő Országos Református Szabad Tanács egyik szervező alakja. A kommunista diktatúra egyik kiszolgáló lelkésze volt, jó politikai kapcsolatokkal, ebben a szellemben végezte középszabolcsi esperesi, majd a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöki feladatait. További életrajzi adalékok lásd: Csohány János – Békefi Benő két egyházkormányzati levele 1957 elejéről. In: Egyháztörténeti Szemle. IV. évf. 2. sz. 2003. 132-142.

⁴³⁰ Lovász Krisztián – Az episzkopális kukoricacsörgetéstől a jeremiási küldetésig. Három püspökválasztás Magyarországon ifj. Révész Imre életében. In: Csorba Dávid – Szatmári Emília (szerk.) – „...Tanácsaid hűség és igazság” Tisztelgő írások Dienes Dénes professzor úr 65. születésnapjára. Budapest-Sárospatak, 2021. 155-179.

évtizedek óta példátlanok (...). Különböző politikai pártok szervezetei egészen illetéktelenül avatkoztak be a püspökválasztásba és a kitűzött cél érdekében megindított, s a hangjában és tartalmában a jóízűség és az igazság szempontjából egyaránt joggal kifogásolható röpirat és sajtóhadjáratot egy olyan irányzat képviselői fedezték minden tiltakozás nélkül, teljes hallgatással, amely az egyház evangéliumi megújulásának jelszavaival akarta a közhangulatot befolyásolni, s a maga jelöltjét püspökké emelni.”⁴³¹

Egyértelmű volt tehát az egyházkerületi többség kiállása, nem volt kérdéses, hogy a Tiszántúli többsége Révész Imre püspökségét óhajtotta a továbbiakban is, mely gesztus igazolja azt a nagyfokú meglepedettséget, amelyet hat nehéz szolgálati év után is a magáénak tudhatott. Érezhette tehát a támogatást, de érzékelte azt a fajta politikai légkört is, amelyről így írt levelében Balogh Jenő dunamelléki egyházkerületi főgondnoknak: „Személyemtől eltekintve is azonban igen sajnálatos tünet a fent említett beavatkozás...”⁴³². A politikai beavatkozás tünetként történő aposztrofálása tehát arra enged következtetni, hogy Révész szerint valamiféle nagyobb „kór” volt a levegőben, ez az tūpontos érzékelés pedig alig néhány esztendőn belül a kommunista hatalomátvétel egyházellenes attitűdjében mutatkozott meg.

Az 1944-45. esztendők nem csak az ország politikai életében hoztak változást, hanem a Magyar Református Egyházában, s benne a tiszántúli püspök, Révész Imre egyházkormányzói működésében is. Megvizsgálva az erre az időszakra eső szekunder és primer forrásokat, egyértelművé válik, hogy az 1944-45-ben történt tiszántúli események éles cezúrát jelentettek a püspöki működésben is. Révész közéleti szerepvállalását ebben az időszakban két szempontból ítélni lehet. Egyfelől az új, szovjetbarát, s ezzel együtt egyházellenes vezetés kezdetben igyekezett fenntartani egy olyan, látszólagos jó viszonyt, ami nem sejtette a Református Egyház néhány éven belüli kivézetését, ennek érdekében pedig Révész Imrét is kiemelt fontosságú szereplőként kezelték, beválasztva őt minden fontos testületbe, így nem csupán a Debreceni Nemzeti Bizottságba és az Ideiglenes Nemzeti Kormányt megválasztó Politikai Bizottságba, hanem az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe is. Másfelől pedig Révész – a források tanúsága szerint – vélhetően hitt abban, hogy az összeomlott politikai berendezkedés romjain kibontakozó új rendszer létrehozásának tevékeny és hasznos tagja lehet, ennek érdekében pedig el is vállalta a rábízott politikai

---

⁴³¹ TtREL. I. 1. a. 76. – Jegyzőkönyv a Tiszántúli Református Egyházkerület 1945. évi november 24-én Debrecenben tartott tanácsüléséről.

⁴³² TtREK R 2812_13c – Révész Imre levele Dr. Balogh Jenőhöz. 1945. október 17.

szerepeket, de egyházkormányzói minőségében is az élet mihamarabbi normalizálódását igyekezett munkálni, nem gondolva arra, hogy politika eszközévé válhat. Így történt ez valamelyest az 1945-ös püspöki tisztújítás körüli események kapcsán is, amikor a politikai érdekek már a Magyar Református Egyház belső autonómiáját is feszegették, s olyan erőket vontak be a püspökválasztás eseményeibe, amelyek nem az egyház belső életének megújulását munkálták. A fordulat tehát nem csupán Révésznek az előző évekhez képest sokkal aktívabb közéleti szerepvállalási attitűdjében és szemléletének változásában mutatkozott meg, hanem az egyházpolitika irányvonalaiban is, s ekkor még nem is volt teljesen nyilvánvaló, hogy a történetek az állami beavatkozásnak egy kezdeti megnyilvánulását jelentették.

A végbemenő változások kezdetben még Révészt is elnéző belátásra bírták, a hagyatékban megőrzött, 1945. május végén kelt dokumentumban⁴³³ nagyon óvatosan és bizakodóan fogalmazott az egyházat is érintő ügyekkel kapcsolatosan. Annál is inkább, mivel – a széljegyzet tanúsága szerint⁴³⁴ – a legfelsőbb politikai körökhöz juttatta el gondolatait. Az első pontban leszögezte, hogy a Vörös Hadsereg bevonulását a Tiszántúl bizalommal fogadta, a „hajnalhasadást látták benne”, s ebben a pontban utalt a reformátusság demokratikus hagyományaira, ezzel is támogatva az új demokrácia létrejöttét. A második pontban bár utalt a „a hitvesek, anyák, leányok tömeges megbecstelenítésére”, de jelezte az is, hogy mindezek ellenére a reformátusság „jótéteményt” és „ígéretet” látott az „új fordulatban”. A harmadik pontban a földreformmal kapcsolatos bizakodó álláspontját fejezte ki, mondván, hogy az az egyházközségekben „érezhető rázkódást nem okozott”. Itt utalt a Kollégium ügyére is, bízva abban, hogy a döntés az alapítványi földekkel kapcsolatosan még nem végleges, de várta a kormánytagok „megnyugtató kijelentéseit”. A negyedik az írás leghosszabb pontja, amiben az igazságtalanul internált és igazolóljárások alá vetett lelkészek ügyéről írt, s bár a dokumentum egészéből sokkal inkább az ideiglenes kormány támogatását olvashatjuk ki, megbújik a sorok között egyfajta politikai nyomásgyakorlás is, ami Révésznek alapvetően nem volt sajátja, de hatásos eszközként tekinthetett erre közössége védelmében. Az erre utaló sorok a következők: „Politikailag is kockázatos azt az egyházat, amely négyszáz éven át nevelte a magyar népet demokráciára és osztozott azzal a szegénység kenyérében, a teljes és végleges megnyerés helyett – amire

---

⁴³³ TtREL. I. 2. 20a. – Az előbbi néhány adat kiegészítése bizalmas használatra. 1945. május vége.

⁴³⁴ A dokumentum jobb felső sarkában Révész kézírásával az alábbi jegyzet olvasható: „Min. elnök, VKM, belügy, igazságügy, pénzügymin. és Rákosi Mátyás kapta kezemből VI. 1. B.pen!”. Tehát a kormány néhány tagja: Dálnoki Miklós Béla, Teleki Géza, Erdei Ferenc, Valentiny Ágoston és Vásáry István, illetőleg Rákosi Mátyás, az MKP főtitkára is kapott ebből a dokumentumból.

pedig a legjobb kilátások megvolnának máskülönben – elidegeníteni a demokratikus és szociális átalakulástól azzal, hogy kiváló lelkészei ellen egymás után vezetnek be meg nem érdemelt kíméletlenségű eljárásokat.”. Írását azzal zárta, hogy a címzetteknek figyelmébe ajánlotta a „gondolatsorok megszívlelését”, mely zárás arra enged következtetni, hogy az egyházkormányzó még 1945 közepén is naiv bizakodással fordult a politika felé, abban reménykedve, hogy néhány megszívlelendő mondat bármiféle változást tud előidézni a már Moszkvában lefektetett egyházpolitikai direktívák tekintetében.

A hagyatékban *A háború és az 1944-45-ös politikai fordulat hatása az egyházra*⁴³⁵ címmel található meg egy másik, Révész által írt dokumentum, melyben az előző bekezdésben említett dokumentumhoz képest lényegesen eltérő perspektívából értékeli az 1944-1945-ös eseményeket. Az irat dátum nélküli, de a szövegben utal rá, hogy 1947-ben vetette papírra, így tulajdonképpen ugyanazoknak a változásoknak a két évvel későbbi értékelését olvashatjuk ugyanúgy négy pontba szedve. Elsőként tárgyalta azt a radikális társadalmi változást, amellyel az egyház is elvesztette legfőbb bázisát, azaz a polgári-nemesi réteget, ami Révész szerint „átmenet nélkül összeomlott”; a parasztságra és a munkás rétegekre pedig úgy tekintett, mint elsődleges missziói célpontok.

A második pont már valamelyest az egyház és az állam kapcsolatát feszegette, melyről azt írja, hogy „Az államvezetésben az eddiginél hasonlíthatatlanul erősebb, legtöbbször döntő szóhoz jutottak olyan politikai pártok és világnézeti irányok – elsősorban maga a nyugati és keleti változatú marxizmus – amelynek pártdogmája a vallás >>magánügy<< volta, az egyház és az állam tökéletes szétválasztása, a kizárólag állami nevelés-oktatás.”⁴³⁶ Ezen mondat nyomán egyértelművé válik, hogy 1947-ben már Révész is érzékelte a politika valódi álláspontját az egyház és állam relációjában, a fent leírtak azonban arra engednek következtetni, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés előkészítése és lebonyolítása közben még nem sejtette a hozzá támogatóan közeledő kommunisták vallásról és egyházzal alkotott ideológiájának milyenségét. A sorok írásakor a püspök már két év távlatából nyilatkozott az 1945-ös földreformról oly módon, hogy „az egyház leszegényedett állapotának” egyik oka a „földreform radikális intézkedése” volt. De nem csupán vissza, hanem előre is tekintett, s mivel már folytak az egyeztetések az állam és egyház viszonyának rendezéséről, nem véletlenül vethette azt papírra, hogy az állam bármikor „kiránthatja azt a mankót” a hívek és lelkészek hóna alól, amely a korábbi politikai rendszerben biztos anyagi

---

⁴³⁵ TtREL. I. 8. d. ifj. Révész Imre II. - A háború és az 1944-45-ös politikai fordulat hatása az egyházra.

⁴³⁶ Uo.

támaszt jelentett olyan tekintetben, hogy az egyházi vagyon akár földek, akár ingatlanok tekintetében tulajdonképpen sérthetlenséget élvezett, s fel sem merülhetett azoknak ilyesfajta kisajátítása. A harmadik pontban a püspök szempontjából is nyilvánvalóvá válik, hogy az 1944-45-ös esztendő eseményei a saját megélése szerint is cezúrát jelentettek, ugyanis „*apokaliptikus méretű és jellegű*” fordulatról ír, melynek egyetlen pozitívumát abban ragadta meg, hogy a megrendülés következménye a valódi, evangéliumi ébredés⁴³⁷ lehet. A negyedik pontban pedig a vallásszabadság olyan formán történő megvalósulása mellett érvelt, amellyel – törvénybe iktatva – eltörlik a kötelező vallásoktatást a világi iskolákban. Vélhetően ezzel nem az volt a célja, hogy eltávolítsa az embereket az egyháztól, hanem a kényszerítésre, mint eltávolító gyakorlatra tekintett, így valamelyest a szabad vallásgyakorlást is az ébredés szolgálatában képzelhette el. Ebben az írásában már egy tágabb horizonton, a társadalmi átalakulás szempontjából is értékelte a fordulatot és az 1945-ös bizakodásnak nyomát sem érzékelhetjük.

1945-re tehát Révész Imre püspöki pozíciója olyan helyzetbe került, mely helyzet – ha nem is teljesen egyértelműen kimondva – választás elé állította: megpróbál ellene menni az állam kibontakozó egyházellenes attitűdjének, beáll a hivatalos politikai narratívát teljes mértékben támogató lelkészek sorába vagy egy harmadik típusú, sokkal összetettebb túlélési stratégiát választ mind önmaga, mind egyháza számára.

8. Révész Imre püspöki működése az új világrendben (1945-1949)

Révész Imre püspöki működésének utolsó néhány évét egyetlen nagy kérdés határozta meg: az állam és a Magyar Református Egyház viszonyának alakulása a létrejövő, új világrendben. Ennek a sokszorosán összetett és történetileg is terhelt kérdés megoldásának csúcspontját jelentette az az 1948 októberében aláírt Egyezmény, amely a két fél viszonyát egészen a rendszerváltozásig meghatározta, s amelynek aláírásban kiemelkedő szerep jutott a Tiszántúli Református Egyházkerület kormányzójának, Révész Imrének is.

---

⁴³⁷ Az „ébredési mozgalom” 20. századi első hulláma a trianoni katasztrófát követően indult el, célja pedig az egyház belső megújítása volt. Egyrészt általánosabb, a kereszténységre irányuló módon egyesületi tevékenységen keresztül, másrészt pedig konfesszionalista módon, kifejezetten a történelmi egyházat célozva. Hasonló ébredés kezdődött a 2. világháborút követően is, melynek egyik fő orgánuma a Nyíregyházán életre hívott Magyar Református Ébredés című lap volt, illetve az ébredés kérdéseinek megvitatására létrejött Országos Református Szabad Tanács. Bővebben lásd: Barcza – Dienes (szerk.), 1999.

8.1. Állam és Egyház kapcsolatának Révész-központú megvilágítása

Ha az egyetlen és örökérvényű igazságot keressük a földi és az égi hatalom kapcsolatának tekintetében, akkor egyértelműen nem a tudományos munkákhoz szükséges nyúlnunk, hanem a Szentíráshoz. Jézus tanítása, miszerint „*Adjátok meg tehát a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami Istené!*”⁴³⁸ a történelem folyásának egészére megoldást kínált, ezt a megoldást és az egészséges egyensúlyra törekvést azonban az évszázadok alatt nem mindig tartották szem előtt sem az állam, sem az egyház képviselői. Ami a Magyar Református Egyház és a mindenkori hivatalos politikai vezetés kapcsolatát illeti, igen hullámzó viszonyról beszélhetünk a katolikus királyi hatalommal való szembenállástól egészen a Horthy-korszakban történt, a politikai szereplőkkel való – néhol túlzott – összefonódásig.⁴³⁹ A Horthy-korszak eseményei elindítottak egy olyan, a Magyar Református Egyház belső működésére nézve mérgező folyamatot, amely – Révész Imre és kortársai püspöki működésének példáját alapul véve – a református egyházkormányzókat olyannyira behúzta a politikai élet folyamába, hogy attól számos esetben a későbbi pályatársak sem tudtak megszabadulni.

A református egyházi működés alapvetése a demokratikus berendezkedés, és a modern értelemben vett demokráciafelfogás is tulajdonképpen a reformációban gyökerezik, nem tehetünk azonban egyenlőségjelet a református egyház és a demokrácia közé. A híveket egybegyűjtő egyház Révész megközelítésében is sokkal inkább teokrácia, azaz az Isten hatalma által vezetett entitás, ugyanis minden magyarázatában és megnyilatkozásában a Szentírás az elsődleges kiindulási pont. Szervezeti működését tekintve azonban egyértelműen demokratikus, ugyanis az egyházi tisztségviselőket választják, a tisztségek nem örökölhetők és kiegészíti egymást az egyházi és a világi képviselet. Ebben a tekintetben Révész volt a 20. század talán legdemokratikusabb szemléletű református egyházkormányzója, ugyanis – ahogyan azt a püspökválasztással kapcsolatos fejezetben kifejtettem – nem támogatta, hogy élete végéig viselje a tisztséget és csak úgy vállalta el, hogy háromévente újra választásra bocsátotta a pozícióját. Mindezek alapján tehát egy valódi demokratikus berendezkedés létrejötté nem állhatott távol Révész Imre államról

---

⁴³⁸ Mt. 22:21b

⁴³⁹ Az állam és a Magyar Református Egyház viszonyának alakulásáról kiváló, lényegre törő áttekintést ad kötetében Fodorné Nagy Sarolta, lásd: Fodorné Nagy Sarolta – Történelmi Lecke. Open Art. Budapest, 2006. 27-35.

alkotott elképzeléseitől, s feltételezhető, hogy kezdetben ezért is tudott lelkesedni az új, demokratikusnak mondott berendezkedés létrehozása iránt.

Ahogy arra korábban is utaltam, a kialakuló, akkor még demokratikusnak hitt új államberendezkedés kínosan ügyelt arra, hogy az egyházakkal való jó kapcsolat látszatát fenntartsa. Elsősorban azért, mert tudva azt, hogy az egyházak többszázézes (a katolikusok esetében milliós) tömeget mozgattak, rajtuk keresztül ezek a tömegek megnyerhetők a politikai ideológiának is. Másodsorban pedig azért, hogy a kezdeti jó viszony szimpátiát ébresszen a hatalom új várományosai iránt. Bár a lelkészeket és az egyházi elöljárókat kivonták az igazolási eljárás alól, mégis rengeteg lelkész vált internálás áldozatává, így a látszat fenntartása igencsak felemás módon tudott megvalósulni. A „népi demokrácia” időszakának, azaz a 1945-1948 közötti átmeneti éveknek egyházpolitikája kevésbé kutatott és minimális azon releváns szakirodalmi feldolgozásoknak⁴⁴⁰ a száma, ami erre a rövid időintervallumra fókuszál. Erre világított rá írásában⁴⁴¹ Vincze Gábor is, aki a Békés-Bánati Egyházmegye vonatkozásában vizsgálta az említett időszakot, de néhány fontos megállapítást tett nem csupán Békés-Bánát, hanem az egyház egészére vonatkozóan is. Az egyik legfontosabb, hogy az „egyházi reakciót” elsősorban nem a reformátusság, hanem a sokkal nagyobb tömeget mozgató katolikus egyház jelentette, így ők voltak az elsősorú célpont, ami Mindszenty bíboros ügyében csúcsosodott ki.

A másik pedig, hogy az ország területén működő helyi nemzeti bizottságok sok esetben magyarázat nélkül kezdeményeztek eljárást egyházi személyek ellen, de ezek az esetek nem kaptak nyilvánosságot, ha pedig akadt magyarázat, az általában a korábbi politikai rendszer kiszolgálására történő hivatkozás volt. Ilyen volt többek között Uray Sándornak, a Tiszántúli Református Egyházkerület egykori lelkészi főjegyzőjének, azaz Révész Imre helyettesének az ügye is 1945-ben, akit szintén koholt vádak alapján hurcoltak meg.⁴⁴² Fontos megállapítás továbbá, hogy ez az átmeneti „demokratikus” időszak bár valójában egyáltalán nem volt az, de nem alakult még ki az a nyílt totalitás, ami az 1948 utáni időszakot jellemezte.

---

⁴⁴⁰ Talán a legfontosabb ilyen jellegű írást Kiss Réka jegyzi, aki a korszak Ravasz-központú elemzését végezte el oly módon, hogy igyekezett az egész református egyház helyzetét is láttatni a korszakban. Kiss Réka – A diktatúra szorításában – Ravasz László egyházpolitikai útkeresése a második világháborút követő esztendőkből, 1945-1948. In. Századvég. 29. szám. 2003. 39-71.; A másik, Révész Imre szempontjából lényegesebb írás Vincze Gábor tollából származik: Vincze Gábor – „Szabad egyház szabad államban”? A Tiszántúli Református Egyházkerület a „nulla évben”. In. Várad. 6. évf. 3. sz. 2003. 103-112.

⁴⁴¹ Vincze Gábor – „A legnagyobb nyugtalanság tapasztalható...”. Eljárások református egyházi személyek ellen a „népi demokrácia” első éveiben a Békés-Bánati Egyházmegyében. Hódmezővásárhely, 2016.

⁴⁴² Ügyének teljes dokumentációját, benne Révész tanúként történő kihallgatásának jegyzőkönyvével lásd: ÁBTL. 3.1.9. V-74842. Uray Sándor

A látszat fenntartása miatt kaphatott Révész is számos közéleti pozíciót és ezért került be több – nem csupán református – egyházi szereplő az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe. Kezdetben úgy is tűnt, hogy teljes az együttműködés, az 1945-ös püspökválasztás körüli botrány mégis arra enged következtetni, hogy nem volt teljes a kommunisták bizalma Révész iránt. Ahogyan arról a korábbi fejezetekben is szó esett, a püspök falamiféle egyensúly megtartására törekedett a hivatalos politikai kurzusok viszonylatában, az ő közéleti szerepvállalásainak megközelítése sokkal inkább egyháza és a Tiszántúli hívek megmentésére és a különböző rendszerek „túlélésére” irányult.

Vélhetően Révész egyensúly-fogalmába belefért a közéleti vagy éppen politikai szerepvállalás a „túlélés” érdekében, de egyházpolitikai nézetei mindvégig bibliai alapon⁴⁴³ álltak. Biblikusságát mi sem mutatja jobban, mint az 1936-ban az Országos Református Teológus Szövetség konferenciáján elhangzott előadás tisztázatának első pontja: *„Földi története folyamán a Krisztus egyháza annál szorosabban simul az államhoz és annál inkább igényelte annak segítő kezét, minél inkább elfeledkezett a maga bibliai lényegéről és hivatásáról.”*⁴⁴⁴ Ugyanezen szöveg hatodik pontja – mondhatni – prófétai látásról tesz tanúbizonyosságot, de sokkal inkább a széles látókörű, nemzetközi folyamatokat is pontosan ismerő⁴⁴⁵ egyháztörténész szövege szövege Révészről akkor, amikor a következőket jegyezte le: *„Magyarországon belátható időn belül a nemzeti szociálizmus és a kommunizmus erői fognak egymással megütközni. Akármilyen lesz a küzdelem végső kimenetele, az egyházaknak az államhoz való viszonyát mindenestre gyökeresen meg fogja változtatni.”*⁴⁴⁶ A püspök vélhetően nem sejtette, hogy amikor ennek a megütközésnek vége lesz, nem csupán püspöke, hanem egyik meghatározó alakja is lesz a Magyar Református Egyháznak, azt azonban igen, hogy a két fél viszonya valóban gyökeres fordulatot vesz majd.

---

⁴⁴³ Erről ír tanulmányában Bölskei Gusztáv is, aki a Révész-püspökség korai szakaszából (1939) választott ígehirdetés elemzésén keresztül világított rá az egyházkormányzó biblikus politikai látására. A tanulmányt lásd: Bölskei Gusztáv – Egyház és politika – Révész Imre és Török István olvasatában. In: Fazakas Sándor – Kovács Krisztián (szerk.) – Vallás és politika. Teológiai reflexiók egy komplex kapcsolat múltjáról és jelenéről. DRHE Szociáletikai Intézetének Kiadványai 7. Debrecen. 2019. 121-133.

⁴⁴⁴ TtREL. I. 8. d. ifj. Révész Imre II. – Révész Imre: Az egyház és az állam viszonyának várható alakulásáról. 1936. június 19. I. pont

⁴⁴⁵ Révész naprakészen figyelte az európai országokban végbemenő egyházi folyamatokat, így vélhetően ekkor már tudomása volt arról Barmeni Teológiai Nyilatkozatról is, amelyet a német protestáns egyházak a náci ideológia és Hitler térnyerése, illetve hatalomra kerülése elleni tiltakozás jeléül adtak ki 1934-ben. Erre utal az előadás kivonatának ötödik pontja is: *„Az államiságnak világszerte felismerhető tendenciája viszont a totalitásra való törekvés. (...) Az összeütközések elkerülhetetlenek lesznek – helyenként már ma is azok! – és legnagyobb hévvel épp ott fognak dúlni, ahol öntudatos és alku nem ismerő állami totalizmussal éppoly öntudatos és alku nem ismerő evangéliumi hit és egyházi élet kerül szembe.”* Uo. V. pont; A Barmeni Teológiai Nyilatkozatról bővebben lásd: Fekete Károly – A Barmeni Teológiai Nyilatkozat. Kálvin Kiadó. Budapest, 2009.

⁴⁴⁶ Uo. VI. pont

Már az Ideiglenes Nemzetgyűlés összeülése előtt középpontba került az állam és egyház viszonyának kérdése. Erről árulkodik a hagyatékban azon kézirat⁴⁴⁷, ami egy kérdésekből és válaszokból álló Révész által írt dokumentum, a lap szélén a következő mondattal: „*Megjelent a Néplapban 1944. december 14-én.*” Az írás valójában egy interjú és vélhetően Révész előre megkapta annak kérdéseit, majd azokat és a válaszokat lejegyezte, a széljegyzet pedig annyiban téves, hogy a Néplapban december 12-én tették közzé *Egyház és állam*⁴⁴⁸ címmel. A püspök világos érvelésében lefektette az állam és az egyház feladatkörét, illetve három pontban határozta meg az új államberendezkedésben az egyház működésének irányelveit: 1. önkéntes egyháztagság, 2. önfenntartás, 3. élő testvérközösség; ugyanis Révész szerint „*Mindez éppúgy megfelel a Biblia egyháziideáljának, mint a valódi demokrácia szellemének.*”⁴⁴⁹

A három pont közül kiemelkedik a második, ami az egyház anyagi függetlenségére irányul, s ami az alapját jelenti a „szabad egyház szabad államban”⁴⁵⁰ elvnek. Ez az elv, bár Révész számára úgy tűnt, hogy megvalósítható, már ott elbukott, amikor az 1945-ös földtörvénnyel államosították azokat az egyházi birtokokat is, amelyek lehetővé tették a lelkészek, egyházi alkalmazottak és egyházi intézmények fenntartását. Ezt követően az egyház kénytelené vált az anyagi ügyekben az állam támogatására támaszkodni, így 1945-ben veszett el végérvényesen az államtól való anyagi függetlenség lehetősége. Ennek ellenére még 1946-ban is törekedtek arra, hogy az elvet valamiféleképpen a hívekkel is megismertessék, erről árulkodik a hagyatékban megőrzött előadássorozat-program, mely a „Szabad egyház szabad államban!”⁴⁵¹ címet viselte, s ami egy kilenc alkalmas előadássorozatot takart. Az előadásokon egy-egy teológiai tekintély beszélt a világban látott tendenciákról, így szó esett a francia, a brit, a svájci, a német, a holland, sőt az észak-amerikai szabad protestáns közösségekről is, az első, bevezető előadást pedig Révész Imre tartotta.

---

⁴⁴⁷ TtREL. I. 2. 20a. – Interjú Révész Imrével az állam és az egyház kapcsolatáról. 1944. december

⁴⁴⁸ Egyház és állam. D. dr. Révész Imre ref. püspök nyilatkozata az egyház állásfoglalásáról az új magyar életben. Néplap. 1944. december 12. 3.

⁴⁴⁹ Uo.

⁴⁵⁰ Eredetileg az egységes Olasz Királyság első miniszterelnökétől, Cavour gróftól hangzott el a mondat (Libera Chiesa in libero Stato) és az ő egyházpolitikai felfogását takarta. A Magyar Református Egyház célja ennek az elvnek a megvalósítása lett volna az új demokráciában.

⁴⁵¹ TtREL. I. 8. d. ifj. Révész Imre III. – Szabad egyház szabad államban! 1946.

A hagyatékban található egy olyan kérdéssor⁴⁵² is, amelyből jól kivehető az irányítottság és a puhatolózás Révész álláspontjára vonatkozóan. Az 1949-es iratrendezés jegyzete árulkodik arról, hogy mi volt az apropója annak, hogy az egyházkormányzó kézhez kapta a hat kérdést: „*A Néplap szerkesztősége útján 1946 nyarán kérte tőlem a Budapesti Szabad Nép szerkesztősége. Megadtam, az akkor már beiktatott vagy beiktatandó egyházker. Főgondnok (Sz.K.B.)⁴⁵³ úr néhány megjegyzését a végleges szöveg megszerkesztésében figyelembe vettem. A nyilatkozatot azonban sem a Néplap, sem a Szabad Nép sohasem hozta, s közlésének elmaradását sohasem okolták meg. 1949. március 23.*”⁴⁵⁴ A Szabad Nép a Magyar Kommunista Pártnak, így az elsővonalas kommunistáknak a fő sajtóorgánuma volt, a debreceni kiadású Néplap pedig ugyanazt a funkciót töltötte be helyi szinten. A sajtón keresztül történő megkeresés és az interjú-álca kiváló apropó lehetett arra, hogy a kommunista politikai elit a püspökből előcsalogassa a kérdésre adott válaszokat, s kiderítse, hogy 1946 nyarán hogyan gondolkozott Révész a „népi demokrácia” másfél éves működéséről. A jegyzet azonban Révész meglepettségéről árulkodik és három esztendő elteltével sem merült fel benne az a gondolat, hogy az interjút vélhetően egyáltalán nem közlésre szánták és a hatalom a politikai játszma részesévé tette.

Ami Révész válaszait illeti, főként bibliai oldalról közelítettek a kérdésekhez, de akadt olyan mondat is, ami mögött Révész felismerését sejthetjük a politika valódi természetét illetően: „*Tartozik a református egyház – mégpedig sokkal tisztábban, bátrabban és erélyesebben, mind két század óta bármikor tette – a Krisztus nevében szót emelni minden társadalmi és politikai igazságtalanság és tisztátalanság, általában minden közbűn ellen...*”⁴⁵⁵ Ebben a dokumentumban is kinyilatkoztatta, hogy a „szabad egyház szabad államban” elv mentén képzei el az állam és az egyház kapcsolatát a továbbiakban, a válaszokat olvasók azonban már ekkor egyértelműen tudták, hogy elképzelése nem fog megvalósulni.

---

⁴⁵² A kérdések a következők voltak: „1. Püspök úr, aki a magyar demokrácia alapkövének lerakásában részt vett, meg van-e elégedve ennek a demokráciának a másféléves fejlődésével? 2. Mi a véleménye Püspök úrnak a magyar parasztság legnagyobb vívmányáról, a földbirtokreformról? 3. Hogyan látja általában az egyház és az állam viszonyát? 4. Fiatal demokráciánk eddigi működésében tapasztalt-e meg nem értést vagy türelmetlenséget a demokrácia részéről az egyházzal szemben? 5. A demokratikus hagyományokkal rendelkező református egyház haladó szellemi nevelése hogyan illeszkedik bele demokráciánkba? 6. Miben látja Püspök úr egyháza feladatát a magyar nép jövőbeli boldogulása és a demokrácia megszilárdítása tekintetében?” – TtREL. I. 2. 20a. – Kérdések Révész Imréhez. 1946 nyara

⁴⁵³ Szentpéteri Kun Bélára utal.

⁴⁵⁴ TtREL. I. 2. 20a. – Kérdések Révész Imréhez. 1946 nyara

⁴⁵⁵ Uo.

Egy másik forrás, amelyből Révész államról alkotott elképzelésére következtethetünk, az egy Ravasz Lászlónak küldött dokumentum, melynek jobb felső sarkába a püspök ceruzával jegyezte fel, hogy „*Ravasz László számára általam készített vázlat az 1947-i zsinati programhoz.*”⁴⁵⁶ Ez az írás kilenc pontban foglalta össze az egyház életét érintő, aktuális kérdéseket, s ezek közül – fontosságát is mutatva – az „Egyház és állam” címet viselő pont az első, amit Révész kifejtett. A kiindulási pont ebben a dokumentumban is két bibliai textus⁴⁵⁷, illetve a Második Helvét Hitvallásnak a 30. fejezete, ami Révész szerint kiegészíti a Szentírás gondolatait.

Napjainkban is gyakori hivatkozási alap ennek a fejezetnek az első bekezdése, amely így hangzik: „*A hatóság Istentől van. Isten maga rendelt mindenféle hatóságot az emberiség békeességének és nyugalmanak megőrzésére, és pedig úgy, hogy a világon az első helyre állította. Ha a hatóság ellensége az egyháznak, nagyon tudja akadályozni is, és zavarni is azt. De ha barátja, sőt, tagja az egyháznak, akkor annak a leghasznosabb és legkiválóbb része, mert igen sokat használhat, és így a legnagyobb segítsége lehet.*”⁴⁵⁸ Az utolsó mondat valóban félremagyarázásra adhat okot, s ha önmagában áll egyértelműen az olvasható ki belőle, hogy az állam és egyház összefonódása szükséges és hasznos. Révész azonban a teljes fejezetre hivatkozik, a második pont⁴⁵⁹ pedig számos olyan passzust tartalmaz, amely a mindenkori államhatalomnak nem sajátja, így akkor sem alkalmazható a demokratikusnak mondott rendszerekre, ha azok valamilyen formában látszólagosan törekedtek/nek is némely pontok alkalmazására. Révész az egyház és állam kapcsolatának teológiai-elvi megalapozásán kívül egészen gyakorlatias kérdésekben iránymutatást adott a zsinati

---

⁴⁵⁶ TtREL. I. 2. 20a. – Révész Imre által írt dokumentum az 1947. évi zsinati programhoz Ravasz Lászlónak címezve.

⁴⁵⁷ Róm. 13, 1-7; ApCsel. 5, 29

⁴⁵⁸ Bullinger Henrik: Második Helvét Hitvallás. Ford.: Buzogány Dezső – Juhász Tamás – Sipos Gábor. Kolozsvár, 2010. XXX. fejezet. 1. pont

⁴⁵⁹ „**A hatóság kötelessége.** Legfőbb kötelessége, hogy biztosítsa és fenntartsa a békét és a köznyugalmat. Ezt pedig akkor teszi sikeresebben, ha igazán istenfélő és vallásos, ha tudniillik az Úr népe fölött uralkodó szent királyok és fejedelmek példájára, az igazság hirdetését és a tiszta hitet előmozdítja, mindenféle hazugságot, babonát, hitetlenséget és bálványimádást kiirt, és Isten egyházát megvédi. Bizony, azt tanítjuk, hogy a szent hatóság elsőrendű feladata a vallásról gondoskodni. Óvja meg hát Isten igéjét, és legyen gondja, hogy azzal ellentétes dolgot senki se tanítson; aztán az Istentől gondjaira bízott népet Isten igéjéhez szabott jó törvényekkel kormányozza; tartsa meg közöttük a fegyelmet, a szolgálatkészséget és az engedelmisséget. A bíraskodást igazságos ítélkezéssel gyakorolja; ne legyen személyválogató, ne fogadjon el ajándékot; az özvegyeket, az árvákat és a bajban levőket oltalmazza; a gonosztevőket, csalókat és erőszakoskodókat tartsa féken, sőt, irtsa ki. Mert nem fölöslegesen kapta Istentől a fegyvert (Róm 13,4). Vonja ki tehát ezt az Istentől kapott kardot minden gonosztevő, pártütő, rabló, gyilkos, jogtipró, istenkáromló, hamisan esküvő és mindazok ellen, akikre nézve Isten megparancsolta, hogy büntetéssel vagy épp halállal lakoljanak. A javíthatatlan eretnekeket is fékezze meg (ha igazán eretnekek), amiért szüntelenül káromolják Isten felségét, és háborgatják, sőt, tönkreteszik Isten egyházát.” Uo. 2. pont

programhoz. Nevezetesen abban, hogy „...tartozik az állam az egyháznak megadni az igazságos kárpótlást – aminek megtörténte nélkül az állam és az egyház közti viszony mindkét félre nézve kívánatos átrendezéséről szó sem lehet.”⁴⁶⁰ A püspök érzekelte tehát, hogy az állam és egyház viszonyának rendezésében földtörvény kulcsfontosságú, s vélhetően tudta, hogy ha nincs kárpótlás és az egyház anyagi függetlensége végérvényesen megsemmisül, az visszafordíthatatlan függőségi viszony kialakulásához vezet.

Erről a függőségi viszonyról hosszan értekezett Szentpéteri Kun Béla a hagyaték azon dokumentumában, amelyen Révész a következő széljegyzetet hagyta: „*Dr. Szentpéteri Kun Bélának velem és Ravasz Lászlóval megbeszélt dolgozata 1947 végén. R. L. ezt a kormány első tájékoztatására kérte a mi álláspontunk felől. A kormány erre egyenesen soha nem reflektált. De a későbbi tárgyalásokból mégis az derült ki, hogy némely pontjait figyelembe vették. R.I.*”⁴⁶¹ Szentpéteri ebben az írásában főként a 19. század eseményeit tárgyalta, s arra a következtetésre jutott, hogy tulajdonképpen már az első világháború kezdetére kialakult az a helyzet, amelyben a Magyar Református Egyház kénytelen volt az állam által kínált anyagi segítséget igénybe venni, ezt követően pedig egyre inkább romlott a helyzet az inflációnak, majd a második világháborúnak köszönhetően. A főgondnok főként az iskolaügyről értekezett, nem véletlenül, ugyanis az Egyezményt megelőző tárgyalásoknak, majd az Egyezménynek is talán legfajszínűsőbb kérdése lett az oktatás és az iskolák fenntartásának helyzete.

8.2. Az Egyezmény aláírásának előzményei és az Egyezmény aláírása

A Magyar Református Egyház és az Állam között létrejövő Egyezményt számos kutató világította meg különböző aspektusokból⁴⁶², Révész Imre neve pedig szinte csak a

---

⁴⁶⁰ TtREL. I. 2. 20a. – Révész Imre által írt dokumentum az 1947. évi zsinati programhoz Ravasz Lászlónak címezve.

⁴⁶¹ TtREL. I. 2. 20a. – Szentpéteri Kun Béla dolgozata az egyház és állam viszonyának közelmúltbeli alakulásáról.

⁴⁶² Az 1980-as években kezdődtek el az Egyezmény vizsgálatára és erre a korszakra irányuló kutatások, de ezek gyakran még marxista történetírás terminusait használva: Kormos László – A Magyar Református Egyház és az Állam közötti Egyezmény. In: Bartha Tibor – Makkai László (szerk.) – Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház Történetéből 1867-1978. Studia et Acta Ecclesiastica V. Budapest, 1983. 294-298.; Bolyki János – Ladányi Sándor – A református egyház. In: A magyar protestantizmus 1918-1948. Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1987. 25-128.; Kónya, 1988. 139-163.; Fürj Zoltán – Az állam és a protestáns egyházak egyezménye. In: Társadalmi Szemle. 44. évf. 6. szám. 48-59. A rendszerváltást követően született művek közül a témát érintőlegesen említi: Szabó András Péter, 2003.; Tibori János – Pártállam-pártegyház. Debrecen, 2003. Érdemi, elemző-történeti munkák a témában: Fodorné Nagy Sarolta – Történelmi lecke. Budapest – Nagykőrös, 2006.; Erdős Kristóf – A Magyar Köztársaság és a Magyar Református Egyház 1948-as

konklúzióban került elő, mint aláíró, s mint az az egyházi személy, aki Ravasz Lászlót váltotta a zsinat elnökpüspöki székében. Éppen ezért munkámnak nem célja az Egyezményhez vezető tárgyalásokat teljes egészében rekonstruálni és minden szereplőt részletekbe menően vizsgálni, sokkal inkább – a disszertáció egészére jellemző módon – Révész személyét helyezem a középpontba, illetve a hagyatéknak azon dokumentumait (főként levelezéseket), amelyek az ő álláspontját világítják meg ennek a történelmi jelentőségű aktusnak kapcsán. Már csak azért is nevezhető történelminek a dokumentum aláírása, mert ez az egyezmény határozta meg a kereteit az egyház és állam viszonyának egészen a rendszerváltásig, amikor is az 1990. évi IV. törvény⁴⁶³ hatályon kívül helyezte azt.

Ravasz László már 1946 nyarán arról írt egyik levelében Révésznek, hogy „*Nagyon erősen érzem a magyar közvélemény széles rétegeiben a református egyháztól való elfordulást azért, mert nem követjük Mindszenty példáját.*”⁴⁶⁴ Ravasz leveléből érzékelhető az az aggodalom, amely rámutat a református hívek attitűdjére ebben az átmeneti korszakban, nevezetesen, hogy talán sokkal közelebb érezték magukhoz a katolikus egyháznak azt a fajta ellenállását, amelyet Mindszenty testesített meg, mint a református egyháznak a megegyezésre törekvő tárgyalásait és erőfeszítéseit. S bár Révész 1946-47- évi püspöki jelentésében⁴⁶⁵ arról számolt be, hogy Tiszántúlon nem jellemző az „*egyháztól való elidegenedés*”, de akadtak olyan területek, ahonnan az esperesek kitérésekről számoltak be. Mindezekből arra következtethetünk, hogy talán a Dunamelléken nagyobb volt Mindszenty hatása (természetes volt a katolikus egyháztagok nagyobb létszáma miatt), s Ravasz joggal érezhette ennek következtében az egyháztagok elfordulását, míg a tiszántúli hívek többsége kitartott egyháza mellett, s talán legtöbbjükhöz el sem jutott az állam és az egyház kapcsolatának rendezésére irányuló hosszas egyeztetés. Ennek elsődleges oka az eltérő társadalmi és földrajzi viszonyok megléte volt, ugyanis a Tiszántúli Református Egyházkerület területi kiterjedése lefedte az Alföld jelentős részét, melynek rurális jellege a különböző kommunikációs csatornák hiányában nem tette lehetővé a református hívek számára a sokrétű tájékozódást. Valójában nem is lehetett beleszólása a híveknek ebbe a polémiába, ugyanis az egyeztetések a hivatalos politikai képviselő és az egyházi vezetők között zajlottak, a végkifejlet azonban hatással volt az ő életükre is.

---

egyezményének vizsgálata. In: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.) – Összekötnek az évezredek. Budapest – Piliscsaba, PPKE – Szent István Társulat, 2011. 310–331.

⁴⁶³ 1990. évi IV. törvény a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról. <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99000004.TV>

⁴⁶⁴ TtREK R 2812 403 – Ravasz László levele Révész Imréhez. 1946. július 19.

⁴⁶⁵ TtREK R 2956 – Püspöki jelentés az 1946. április 23. – 1947. május 31. közötti időszakról.

Fodorné Nagy Sarolta úgy fogalmazott kötetében, hogy „1947-ben még kétesélyes volt a demokráciával való viszony alakulása.”⁴⁶⁶, azonban az 1947-ben végbemenő politikai változások, nevezetesen Kovács Béla elhurcolása és a „kékcédulás választások” megtörténte egyértelműen elmosta a kétesélyesség voltát. A választások eredményeként a Magyar Kommunista Párt egyeduralma egyre erősebbé vált, céljuk a többi párt „felszalámizása” lett, s az egyházzal történő megegyezés is egyre sürgetőbb ügyként került napirendre. A hagyaték dokumentumait megvizsgálva kitűnik, hogy igencsak eltérő elképzelései voltak a Magyarországi Református Egyház Zsinatának és a kommunistáknak az egyház államban betöltött szerepéről. Révész megőrzött egy 1947-es iratot, melyre széljegyzetként a következőt írta: „*A deklaráció legelső tervezete, amelyet majdnem teljesen elvetettek!*”⁴⁶⁷

Ebben a reformátusok a következő alapelveket határozták meg tárgyalási alapként: igehirdetés teljes szabadsága, iskolafenntartói és köznevelési jog szabad gyakorlása, missziói tevékenység zavartalan működése; a püspök széljegyzete azonban arra enged következtetni, hogy az állam tulajdonképpen figyelmen kívül hagyta a hároméves kihagyást követően ismét összeülő Zsinat, így az egyház legfelsőbb testületének kívánalmait. Ennek ellenére maga a Zsinati Tanács is tett gesztust az állam felé, amely a kiadott nyilatkozatból egyértelműen kiolvasható: „*Vallást teszünk arról, hogy az új Magyarország életformái szívüinktől nem idegenek, s benne egy igazabb és boldogabb magyar élet Istentől rendelt kereteit idézzük fel.*”⁴⁶⁸ Árulkodó a püspöki működés egészét tekintve, hogy Révész nagyon kevés időt töltött el szabadság jogcímen, 1943-1946 között egyetlen napot sem, 1947-ben, nem sokkal az Zsinat összeülését követően azonban 55 napot vett ki.⁴⁶⁹ Talán már ekkor érzékelte azt a szélmalomharcot, amit egyháza megmentése érdekében vívott, ugyanis egyre inkább elhalványult a viszony alakulásának kétesélyessége. Vélhetően a már egyetemista korában is emlegetett idegrendszeri gyengesége a négy esztendőn át tartó megfeszített munka során – nem meglepő módon – még inkább erőt vett rajta.

Fáradtságának betetőzése nem jelentette püspöki pályafutásának végét, mi több, az utolsó másfél év talán minden eddigi eseménynél nagyobb erőfeszítéseket igényelt. Az 1948-as esztendő első felében is folyamatosak voltak az egyeztetések, erre utal Ravasz László is Emlékezéseiben, melyben azt írta, hogy „1948. ápr. 8-án de. 10 órakor a

---

⁴⁶⁶ Fodorné Nagy Sarolta, 2006. 25.

⁴⁶⁷ TtREL. I. 2. 20a. – A Magyar Református Egyház 1947-es Zsinatának deklaráció-tervezete az egyház és állam viszonyának rendezésére. 1947.

⁴⁶⁸ Idézi: Bartha Tibor – Egyházak a szocializmusban. In. Confessio. 1. évf. 1. sz. 1977. 7-39.

⁴⁶⁹ Barcza (szerk.), 1990. 133.

*köztársasági elnöknel [Tildy Zoltánnál] bizalmas megbeszélés folyt le az állam és egyház viszonya körüli kérdésekről.*⁴⁷⁰ Erre a megbeszélésre reflektál a hagyaték egyik dokumentuma is, melyre Révész a következőket írta: „*A köztársasági Elnök úrnál 1948. április 8-án tartott megbeszélésről 2 órával a megbeszélés után a következőket jegyeztem föl.*”⁴⁷¹ Révész rövidebben, míg Ravasz hosszabban írta le a megbeszélésen történetet, s a Révész jegyzetét Makkai Sándor gondolatai is kiegészítették⁴⁷², így tulajdonképpen három nézőpontból is megvizsgálható az egyeztetés.

Jelen írás főként Révész Imre pozíciójára reflektál, így nem kívánom összehasonlítani a különböző reflexiókat, már csak azért sem, mert nincs bennük egymásnak ellentmondó gondolat, a két püspök tulajdonképpen szinte ugyanúgy emlékezett vissza erre a megbeszélésre, de természetesen megjelennek a szubjektum apró észrevételei is. Révész megjegyezte, hogy „*Mindvégig barátságos légkör uralkodott, kölcsönös vádak és szemrehányások nélkül.*” Beszédes az a nézőpont, amelyből Révész szemlélte az egyeztetést, ugyanis azt is feljegyezte, hogy a politikus közül Veres Péter volt a vezérszónok és Mihályfi Ernő volt az, aki egy szót sem szólt, az egyházi szereplők közül pedig Ravasz László vitte a szót és legkevesebbet Bereczky Albert beszélt. Ezek a megállapítások egyértelművé teszik, hogy sem a körben a legfőbb közjogi méltóságnak számító Tildy, sem Mihályfi (a köztársasági elnöki hivatal vezetője volt ebben az időszakban) nem vettek részt élesen ebben a diskurzusban, nem adva ezzel támadási felületet, helyettük a népszerű népi író és ebben az időszakban a honvédelmi miniszteri posztot is betöltő Veres Péter volt hivatalos politikai álláspont hangja. Egyházi részről pedig az ekkor még hivatalban lévő elnökpüspök töltötte be a vezérszónok szerepét, aki az utolsó hónapjaiban is próbált valamiféle egyensúlyra törekvő megegyezést kieszközölni, Bereczky hallgatása pedig megalkuvásáról árulkodik, ugyanis Rákosi ekkor már kiszemelte őt Ravasz László helyére.

Révész Imre azt is feljegyezte, hogy egyházi részről a tárgyalást teljesen bizalmas beszélgetésnek könyvelték el, a másik fél nem tett erre ígéretet, hogy nem hozzák nyilvánosságra. A tárgyalás tartalmát tekintve talán a legfontosabb megjegyzés a püspök

---

⁴⁷⁰ Ravasz, 1992. 336.

⁴⁷¹ TtREL. I. 2. 20a. – Révész Imre feljegyzése az 1948. április 8-i egyeztetéséről.

⁴⁷² Makkai Sándor 1926-36 között volt az Erdélyi Református Egyházkerület püspöke, a tárgyalt időszakban debreceni egyetemi tanárként működött. Életéről és munkásságáról bővebben lásd: ifj. Fekete Károly – Egyházunk egyik ébresztője: Makkai Sándor. Kálvin Kiadó. Budapest, 2001. A hagyatékban található az a cetli, melyre Makkai kézzel írta rá kiegészítéseit, melynek legfontosabb mondatai a következők: „*Az összefoglalásban minden lényeges dolog benne van és semmi fontos dolog nem hiányzik. Az egyéni emlékezet természete és a szubjektív benyomások alapján talán lehetne egy-két vonást még hozzáadni.*” TtREL. I. 2. 20a. – Makkai Sándor kiegészítése Révész Imre feljegyzéseire.

részéről az volt, hogy „*A politikusok célzást sem tettek arra, mintha az iskolaállamosítás a küszöbön állna.*”, illetve, hogy „*...az előkészítetlen állami, kormányzati beavatkozások és intézkedések helyett a tárgyalások szükségessége fogadtatott el.*” Mindezek alapján tehát még 1948 áprilisában is fenntartotta az állam annak látszatát, hogy a református egyházi vezetés legnagyobb félelme, az iskolák államosítása nem fog bekövetkezni, illetve, hogy egy olyan megállapodás születik majd, amelyik a két fél konszenzusain alapszik. Ehhez a megbeszéléshez kapcsolódóan Révész levelet⁴⁷³ írt Tildy Zoltánnak, melyben sajnálatát fejezte ki az iránt, hogy az április 8-i megbeszélést követően nem volt lehetőségük arra, hogy egymással szűk körben is egyeztessenek. A levél bizalmas hangvétele vélhetően elsősorban annak szólt, hogy Tildy Zoltánt nem, mint politikust ismerte, hanem mint régi lelkész-kollégát, így bízhatott részéről valamiféle méltányosságban. Két ügyben kérte a köztársasági elnök segítségét: a hajdúböszörményi Kálvineum állami lefoglalás alóli felszabadításban, illetve a meghurcolt lelkészek, elsősorban Gaál István esperes ügyének megoldásában, azzal érvelve, hogy rossz fényt vethet a politikai vezetésre és feszültséget kelthet a hívekben az a fajta megfélemlítés és a „*terrorisztikus eljárás*”. S bár nem áll rendelkezésre a köztársasági elnök válasza – ha egyáltalán érkezett ilyen – az nyilvánvaló, hogy a fiúkollégiumot nem sikerült megmenteni az államosítástól, illetőleg a lelkészek ellen is folytatódtak, mi több, súlyosbodtak is a „*terrorisztikus eljárások*” a Rákosi-korszak legsötétebb napjaiban. A levél ékes bizonyítéka annak, hogy Révész az utolsó hónapokban is igyekezett minden követ megmozgatni akár személyes kapcsolatain keresztül is, amivel valamelyest egyháza helyzetét könnyíthette volna.

Néhány héttel az április 8-i egyeztetés után Ravasz László – Rákosi Mátyás nyomására – a lemondás beadására kényszerült, így nem csupán elnökpüspöki pozíciójából távozott, de hátra hagyta a Dunamellék egyházkormányzói székét is.⁴⁷⁴ A hagyaték őriz egy olyan Ravasz levelet⁴⁷⁵, amelyben a dunamelléki püspök arra hívta fel Révész figyelmét, hogy a köztársasági elnök karácsonyi üzenetére szükséges volna valamiféle választ adni. A levél fejlécén a „szigorúan bizalmas” felirat áll, s ugyanez látható a levél mellékletén⁴⁷⁶ is, melyet – Ravasz elmondása alapján – Lázár Andor, a Dunamellék akkori főgondnoka, korábbi igazságügy-miniszter fogalmazott meg a teljes egyházi vezetés nevében. Ebben a

---

⁴⁷³ TtREL. I. 2. 20a. – Révész Imre levele Tildy Zoltánhoz. 1948. április 15.

⁴⁷⁴ A lemondás/lemondatás körülményeiről bővebben lásd: Hatos Pál, 2016. 269-279.; Ravasz, 1992. 341-353.

⁴⁷⁵ TtREL. I. 2. 20a. – Ravasz László levele Révész Imréhez. 1948. január 2.

⁴⁷⁶ TtREL. I. 2. 20a. – A református egyházi vezetők Tildy Zoltán 1947-es karácsonyi üzenetére adott válasza.

dokumentumban olyan, a totális kommunista hatalomgyakorlási technikával teljes mértékben szembenálló mondatokat fogalmazott meg a főgondnok, amelyeknek leírásával egyenes út vezetett pozíciójukból való elmozdításhoz. Többek között megfogalmazta, hogy „*Azt hisszük, hogy a szabadság gondolattával a sem az előzetes sajtócenzúrát, sem az egyesületek feloszlata terén követett gyakorlatot, sem az internálási rendszert nem lehet összeegyeztetni.*”⁴⁷⁷ Révész nem véletlenül őrizte meg hagyatékában ezt a dokumentumot is, melynek nem csak a tartalmából vonhatunk le következtetéseket, hanem a püspök széljegyzetéből is, ugyanis az irat első oldalának tetején Révész kézírásával a következő mondat áll: „*Ez pecsételte meg L.A. és R.L. helyzetét!*”. Révész álláspontja szerint tehát ez volt az a dokumentum, ami végsősoron Ravasz László és Lázár Andor eltávolítását eredményezte, s tudta, hogy ezzel nem csupán a két dunamelléki egyházi vezető sorsa, de az övé is megpecsételtetett. Ravasz László távozásának következtében a Zsinat alelnöke, Révész Imre lépett elő az elnöki pozícióba, így a következő hónapokban rá nehezedett az a nyomás, amit az állammal folytatott tárgyalások jelentettek.

A püspök az Egyezményvel kapcsolatos belső, tapasztalati valóságát úgy fogalmazta meg, hogy „*...Isten a legnehezebb próba elé állított bennünket.*”⁴⁷⁸, állította mindezt az után, hogy testközelből élte át Debrecen bombázást, a frontátvonulást és az újjáépítést is. Ez a fajta megnyilvánulás jól mutatja, hogy a püspök vállát mekkora teher nyomta, s mennyire tisztában volt azzal, hogy nem létezik jó döntés az aláírást illetően, csupán kisebbik rossz. Az említett mondat egy konventi elnökségi tanácsülésen hangzott el, ahol a tagoknak felvázolta a két lehetséges irányt elsősorban az iskolák államosításával kapcsolatban.⁴⁷⁹ Az egyház részéről igenlő válasz esetén „csak” híveket veszít és lemond a nevelés feletti irányításról, nemleges válasz esetén pedig számolniuk kell azzal, hogy az állam teljesen eltíporhatja a Magyar Református Egyházat. Két nappal a zsinati elnökségi tanácsülést követően ültek össze tanácskozássra az állam és az egyház képviselői is, mely megbeszélésről

---

⁴⁷⁷ Uo.

⁴⁷⁸ TtREL. I. 8. d. ifj. Révész Imre III. – D. Dr. Révész Imre megnyitó beszéde az 1948. május 20-án tartott konventi elnökségi tanács ülésén.

⁴⁷⁹ Az állammal történő megegyezés központi kérdése volt az iskolák államosításának ügye, mely ügy igen jól feldolgozott, így ennek részletes elemzésére jelen írás nem vállalkozik. Az iskolák államosításának kérdéséről bővebben lásd: Fürj Zoltán – Egyház-iskola-államosítás. In. Magyar Tudomány. 1992/10. 1206-1218.; Fürj Zoltán – A felekezeti iskolák államosításának előkészítése 1945-1948. In. Társadalmi Szemle. 47. évf. 8-9. sz. 87-97.; Fodorné Nagy Sarolta – Történelmi lecke. Open Art. Budapest, 2006.; Horváth Erzsébet – A református iskolák államosítása Magyarországon (1945-1948). Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára. Budapest, 2014.

35 oldalnyi jegyzőkönyvet⁴⁸⁰ őriz a hagyaték. A tárgyaláson Révész már, mint elnökpüspök volt a tárgyalás vezetője, állami részről pedig a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter, Ortutay Gyula vezette a megbeszélést, aki ekkor már pontosan ismerte a református álláspontot, ugyanis Révész elküldte neki az április 30-i zsinati tanácsülésen született dokumentumot.⁴⁸¹ A május 22-i megbeszélés részletes jegyzőkönyvéről egy rövidebb emlékeztető jellegű összefoglalás⁴⁸² is készült, melyben a tárgyalás főbb pontjait jegyezték le. A megbeszélés a jegyzőkönyv tanúsága szerint konfliktusmentesen zajlott és főként a fogalmi kérdések tisztázására irányult, többek között arra, hogy mit ért az állam és mit az egyház a „kollégium” kifejezés alatt, illetve meghatározták azokat az intézményeket is, amelyek egyházi kézen maradnak. Leszögezték továbbá, hogy a megbeszélteket a teljes Zsinat elé tárja az egyházi vezetés, azaz mind a 114 tag megismerheti a szűkkörű tárgyaláson elhangzottakat. Ennek ellenére Révész egy olyan kísérőlevéllel kapta kézhez a jegyzőkönyvet és a tervezetet, amelyben az állt, hogy „*kizárólag saját használatra, szigorúan bizalmas jelzéssel*”, a kísérőlevél aláírója pedig Radnóti Miklósné (Gyarmati Fanni) volt, aki ekkor Ortutay Gyula minisztériumának titkárságát vezette miniszteri osztálytanácsosként. A püspök a dokumentumok kézhezvételét követően levelet⁴⁸³ írt Ortutaynak, melyben annyi engedményt kért a jegyzőkönyv publikussá tételével kapcsolatban, hogy a 29 rendes zsinati tag és a 20 póttag betekintést nyerhessen a tárgyalatka. Sem Ortutay levéltári hagyatékában, sem a Révész-anyagban nem található erre nézve semmiféle engedély a miniszter részéről, a püspök azonban azt is világossá tette levelében, hogy amennyiben nem kap választ néhány napon belül, a jegyzőkönyveket a leírtak szerint ki fogja küldeni. Ez a kiküldés meg is történt, s Révész a kísérőlevélben⁴⁸⁴ aláhúzásokkal emelte ki a titkosság fontosságát, a levél végén pedig erős nyomatékként otthagytott egy bibliai textust⁴⁸⁵ is.

---

⁴⁸⁰ TtREL. I. 2. 20a. – Az állam és az egyház kérdéseinek rendezésére kiküldött kormánybizottság 3. ülése a református egyház kiküldötteinek részvételével 1948. május 22-én.

⁴⁸¹ HU_MNL_OL_XIX_I_0001_v_szn_24_1948 – Révész Imre és Szentpéteri Kun Béla levele Ortutay Gyulához. 1948. április 30., Kivonat a magyarországi református egyház zsinati tanácsa Budapesten, 1948. évi április hó 30-án tartott ülésének jegyzőkönyvéből.

⁴⁸² TtREL. I. 2. 20a. – Pro memoria a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban a kormány által kiküldött bizottság és a magyarországi református egyház egyetemes konventjének elnökségével megjelent küldöttség tárgyalásáról. Erre a dokumentumra Révész tollal írta a következőt: „*Jegyezte és lediktálta György Elemér. Javította pár helyen R.I. Nagyban és egészében hú kép. Révész.*”

⁴⁸³ TtREL. I. 2. 20a. – Révész Imre levele Ortutay Gyulához. 1948. május 26.

⁴⁸⁴ TtREL. I. 2. 20a. – Révész Imre levele a zsinati tagokhoz és póttagokhoz. 1948. május

⁴⁸⁵ Jel. 5, 1-5. - És láttam a trónon ülő jobb kezében egy könyvet, belül és kívül teleírva, hét pecséttel lepecsételve; és láttam egy erős angyalt, aki hatalmas hangon hirdette: Ki méltó arra, hogy felnyissa a könyvet, és feltörje pecsétjeit? De sem a mennyben, sem a földön, sem a föld alatt nem tudta senki felnyitni a könyvet, sem beletekinteni abba. És keservesen sírtam, mert senki sem bizonyult méltónak arra, hogy

A következő egyeztetésre június 8-án került sor, melyre Ortutay levélben⁴⁸⁶ hívta meg Révész, s őt kérte meg arra, hogy a meghívásról a „...*Református Egyház illetékes képviselőit is tájékoztatni szíveskedjen*”. A megbeszélés jegyzőkönyvét szintén megőrizte a Révész-hagyaték, melyből kiderül, Ortutay álláspontja szerint az állam „*nem kényszeregyezményt, hanem baráti megállapodást*” szeretne kötni az egyházzal. A jegyzőkönyvek tanúsága szerint Révész elnökpüspökként határozott magatartást tanúsított a megbeszéléseken és néhány hónappal az Egyezmény aláírása előtt is kiállt a református álláspont mellett, így a június 8-i megbeszélésen is elhangzott részéről a „szabad egyház szabad államban” kifejezés, melyről a Vallás- és Közoktatásügyi Államtitkár annyit jegyzett meg egy személyes hangvételű levelében⁴⁸⁷ Ortutaynak, hogy „...*ez a református egyház bogara és ők vetették bele az egyház-állam vitába*.”. A politikai szereplők nem vették tehát komolyan azt, amiért az egyházi vezetés szinte az utolsó pillanatig küzdött, legalábbis megpróbálta azt a fajta megállapodást kieszközölni, ami a legközelebb van a „szabad egyház szabad államban” kifejezéshez, a tárgyalások végére azonban nyilvánvalóvá vált, hogy sem az egyház, sem az állam nem tekinthető szabadnak.

A június 8-i tárgyalást követően felgyorsultak az események, ugyanis június 16-án kihirdetésre került az a törvény, amely „*a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonbavétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában*”⁴⁸⁸ született. Révész erre úgy reagált, hogy expressz táviratot⁴⁸⁹ küldött Ortutaynak, melyben az állt, hogy a törvény végrehajtását függessze fel, a táviratot pedig még egy aznapi keltezéssel elküldött kísérőlevél⁴⁹⁰ is követte, melyben azt kérte, hogy a következő tárgyalásig várjon a végrehajtással, hogy arról a júliusi tárgyaláson egyeztetni tudjanak. A miniszter válaszlevelében⁴⁹¹ elutasította, hogy a kérdést újra a bizottság elé vigyék, mondván, hogy „*A végrehajtási utasítás minél előbbi kiadása közérdek*.”, annyi engedményt azonban tett,

---

felnyissa a könyvet, és hogy beletekintsen. Ekkor az egyik vén így szólt hozzám: Ne sírj! Íme, győzött az orozslán Júda törzséből, Dávid utóda, és felnyitja a könyvet és hét pecsétjét.

⁴⁸⁶ HU_MNL_OL_XIX_I_0001_v_2784_1948 – Ortutay Gyula levele Révész Imréhez. 1948. június 5.

⁴⁸⁷ HU_MNL_OL_XIX_I_0001_v_szn_27_1948 – A Vallás- és Közoktatásügyi Államtitkár levele Ortutay Gyulához. 1948. május 24.

⁴⁸⁸ 1948. évi XXXIII. törvénycikk a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonbavétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94800033.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D43>

⁴⁸⁹ HU_MNL_OL_XIX_I_0001_v_3084_1948 – Révész Imre expressz távirata Ortutay Gyulához. 1948. június 23.

⁴⁹⁰ Uo. – Révész Imre levele Ortutay Gyulához. 1948. június 23.

⁴⁹¹ Uo. – Ortutay Gyula válaszelevele Révész Imrének. 1948. június 24.

hogy Révész és néhány meg nem nevezett szakértőt a hivatalába hívott június 28-án, ahol a végrehajtás mikéntjének átbeszélésére lehetőség nyílt. Ezt követően Révész július 4-én intézett hozzá újabb levelet⁴⁹², melynek hangvétele a kezdeti hivatalos megszólítást és magázódó formulát teljesen elvetette, s a „Kedves Gyulám!” felütés valamiféle bensőségebb diskurzusra enged következtetni. Sőt, egy olyasfajta ellentmondást lehet belőle kiolvasni, hogy minél súlyosabb lett a levelek tartalma, annál kedvesebb lett a levelek hangvétele, így vélhetően Révész a kommunikáció formáját is igyekezett az ügy szolgálatába állítani. Ami a levél tartalmát illeti, a püspök aláhúzásokkal emelte ki a leglényegesebb mondanivalót, így elsőként azt a mondatot, hogy „...*ne engedd bekövetkezni azt a helyzetet, ami akkor fogna előállni, ha a négy kollégium és a két leánytagozatuk a megígért általános iskolákat nem kapja meg.*”. Révész négy és fél oldalon keresztül hozott érveket Ortutay meggyőzésére, melyben odáig ment, hogy a nagy elődhöz, Eötvös Józsefhez hasonlította, továbbá biztosította arról, hogy az általános iskolák nem lesznek fészkei a reakciónak, de hivatkozott kettejük baráti viszonyára is. Az erre adott választ – ha volt egyáltalán ilyen – nem tartalmazza egyik hagyaték sem, azonban egy július 12-i levél⁴⁹³, amelyben Révész és Balogh Jenő, a Zsinat világi elnöke köszönetüket fejezték ki Ortutay Gyulának azért, hogy az általános iskolák ügyét még egyszer a minisztertanács elé viszi. Az erre adott válaszban azonban Ortutay egyértelműen leszögezte, hogy „... *a kérelem teljesítése hatáskörömet meghaladja.*”, ennek ellenére arról biztosította az egyházi vezetést, hogy az ő elveivel is ellenkezik ez a fajta eljárás mód, de a döntés nem az ő, hanem a minisztertanács kezében van, s meggyőzésük érdekében minden tőle telhetőt elkövet majd. Ha el is követett, nem volt semmiféle hatása, ugyanis az iskolák államosítása megtörtént.

A fent leírtak alapján egyértelmű, hogy nem Ortutay személye volt a gátja mindannak, amit az egyházi vezetés keresztül akart vinni, ugyanis ő illetékességből került a tárgyaló pozícióba, a valódi döntéshozó azonban a júniusban megalakult, kommunista ideológián alapuló Magyar Dolgozók Pártjának első embere, Rákosi Mátyás volt. Rákosi „mindenhatóságáról” árulkodik a Ravasz-ügy kapcsán az is, hogy a pártfőtitkár maga kereste fel a Dunamellék püspökét és személyesen mondta el neki, hogy miért ajánlatos lemondania az egyházi tisztségeiről (Kálvin téri lelkésznek megmaradhatott).⁴⁹⁴ Ugyanígy személyes

---

⁴⁹² TtREL. I 2. 20a. – Révész Imre levele Ortutay Gyulához. 1948. július 4.

⁴⁹³ HU_MNL_OL_XIX_I_0001_v_szn_44_1948 – Révész Imre és Balogh Jenő levele Ortutay Gyulához. 1948. július 12.

⁴⁹⁴ Kónya István a marxista történetírás narratívája mentén megírt művében úgy idézte fel az eseményeket, hogy „*Lemondását teljesen önkéntesen tette, s maga kérte meg egy levélben Bereczky Albertet, hogy ő vállalja el helyette a Duna melléki (sic!) püspökséget.*”. Ravasz László önéletírásában a „Beszélgetés Rákosi

találkozóra került sor a zsinati tanács és Rákosi között 1948 augusztusában, mely találkozásiról a hagyatéknak egyik levele⁴⁹⁵ árulkodik. Pontosabban a levél széljegyzete, ugyanis a levél első oldalának tetején Révész kézírásával a következő mondat áll: „*Balogh Jenő hagyatékából visszakapott bizalmas levelem Rákosi Mátyás konventi látogatásáról és tárgyalásáról az elnökségi tanáccsal. 1948. augusztus 18.*”, de a levél egészében Révész egyszerszem írt le a pártfőtitkár nevét, csupán „vendég úrként” hivatkozott rá.

A szöveg első pontjában a püspök arról számolt be, hogy Rákosi elismerte, hogy nem váltották be az általános iskolákkal kapcsolatos ígéretet, s ezt a római katolikusokkal való későbbi megegyezéssel indokolta. Felajánlotta azonban, hogy az általános iskolákat nem, de helyette egy középiskolát visszakaphat a Tiszántúlon, mely ajánlat tökéletesen példázta a kommunista attitűdöt a kérdésben, miszerint tulajdonképpen számukra semmibevehető volt a többszáz éves református oktatási hagyomány. Az ajánlatot a püspök nem fogadta el, nyilvánvalóvá téve a demokratikus működésük fontosságát oly módon, hogy nem dönthet semmiről sem egyedül. A beszámoló legmeglepőbb mondata a következő: „*Megállapítható volt, hogy az egyezmény-ügy legközelebbi részleteiről egyáltalán nincs tájékozva. A szöveget is akkor látta először, amikor mi egy példányt eléje tettünk, amit aztán magával is vitt.*”. A püspök meglepettségéről árulkodnak a kiemelések a szövegben, de árulkodik Rákosi szemléletéről is, ugyanis vélhetően nem is volt kíváncsi a hosszú tárgyalási folyamat minden részletére, számára csupán a végső cél megvalósulása lehetett elsődleges, nevezetesen, hogy az Egyezmény megköttesen, mégpedig az államra nézve kedvező feltételekkel. A levél beszámolt továbbá arról is, hogy Rákosi előhozakodott az „amszterdami zsinat dolgával”⁴⁹⁶, s arra kérte Révészt, hogy a magyar küldöttek ne tegyenek semmiféle szovjetellenes nyilatkozatot. A püspök említést tett arról is, hogy Rákosinak nem volt ellenére Enyedy Andornak, a Tiszáninneni Református Egyházkerület püspökének amerikai útja sem. Nem akadályozta tehát a kommunista vezetés, hogy az egyház képviselői nyugati országokba utazzanak, ugyanis ekkor még igyekeztek fenntartani azt a látszatot, hogy a korábbi szövetséges hatalmak együtt őrzik a rendet Európában.

Mátyással” című alfejezetben írta le a négy szemközti beszélgetésen elhangzottakat, amelyből az is nyilvánvalóvá válik, hogy Bereczky Albert a Rákosi által támogatott jelölt volt, Ravaszban fel sem merült, hogy őt kéri fel utódjául. Kónya, 1988. 144.; Ravasz, 1992. 341-344.

⁴⁹⁵ TtREK R 3334 6 – Révész Imre levele Balogh Jenőnek, a Zsinat világi elnökének. 1948. augusztus 14.

⁴⁹⁶ 1948. augusztus 22. – szeptember 4. között üléseztek Amszterdamban a világ minden tájáról érkező egyházak képviselői, akik augusztus 23-án létrehozták az Egyházak Világtanácsát. A magyar reformátusokat négy fős küldöttség képviselte: Nagy Barna, Pap László, Ravasz László és Vasady Béla. Az ülés teljes dokumentációja: The first assembly of the World Council of churches, held at Amsterdam, August 22nd to September 4th, 1948. <https://archive.org/details/wcca5/page/n7/mode/2up>

Az 1948-as év sorsfordítónak bizonyult a Magyar Református Egyház számára. Nagy Sarolta kötetében úgy fogalmazott, hogy „1948 mutatta meg, hogy a demokráciának ez a formája totális diktatúra. Akkor tört ketté az egyházi vezetés is: Ravasz László és Pap László nevével fémjelezhető az egyik tábor, Révész Imrével, Bereczky Alberttel a másik, hogy azután már csak az utóbbi irányvonal kapjon legitimitást.”⁴⁹⁷ A szerző számára természetesen nem lehettek ismeretesek a hagyaték zárolt dokumentumai, és többnyire olyan szakirodalom állt rendelkezésre, amely összemosta a Révész és Bereczky által képviselteket. Meglehető, a zsidóság ügyének kezelésében/félrekezelésében egyetértettek, de az is napvilágot látott, hogy Bereczky Albert volt Békefi legfőbb támogatója Révész Imre ellenében. Mára tehát, a levéltári forrásokat segítségül hívva egyértelműen cáfolhatóak a fent említett megállapítások. Kiváltképp Révész Imre pozicionálását tekintve, ugyanis a törésvonal nem közötté és a Ravasz-Pap féle, meg nem alkuvó irányzat között húzódott, sokkal inkább Ravasz-Pap és Bereczky között, akit Rákosi egyértelműen támogattott. Révész pedig ezen a törésvonalon igyekezett egyensúlyozni akkor, amikor nem maradt más választása, mint lefolytatni az állam és egyház viszonyának rendezésére irányuló tárgyalásokat. Túlzás lenne azt állítani, hogy Révész megalkuvó lett volna, hiszen a hagyaték levelei világosan rámutatnak az ő tárgyalási képességeire, lehetőségeire és az általa elfoglalt pozícióra is. Ő volt az az egyházi vezető, akit bár 1945-ben megpróbált megtörni a kommunista vezetés, de érzékelve támogatóbázisának nagyságát, meghagyták egyházkormányzói székében, amihez az is hozzájárulhatott, hogy a Horthy-korszakra eső püspöki időszakban nem bocsátkozott olyan, a kommunisták által egyértelműen szélsőségesnek mondott megnyilvánulásokba, mint püspöktársa, Ravasz László. Révész Imrét elfogadták tárgyalópartnerként, aki mindvégig következetesen ostromolta leveleivel Ortutay Gyulát annak érdekében, hogy az egyháza számára a legelfogadhatóbb megegyezés jöjjön létre.

Az oly hosszasan előkészített Egyezményt 1948. október 7-én írta alá az egyház részéről Révész Imre és Balogh Jenő, a Magyar Köztársaság nevében pedig a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter, Ortutay Gyula. Az aláírás aktusáról elsőkézből írt nagyon érzékletes beszámolót⁴⁹⁸ Morvay István Az Út⁴⁹⁹ című hetilapba. Leírása szerint sajtónyilvános esemény volt, ugyanis a cikk írója maga is ott tartózkodott az aláírás

---

⁴⁹⁷ Fodorné Nagy Sarolta, 2006. 25.

⁴⁹⁸ Piros a pecsétje... Hogyan írták alá egyházunk és államunk konkordátumát. Az Út. 1948. október 10-16. 3.

⁴⁹⁹ A Zsinati Levéltár 69. fondja (MREZSLT. Fond 69.) őrzi Az Út című hetilap iratait, a fondjegyzék szerint pedig Az Út volt az „...egyetlen országos, már a megváltozott politikai követelményeknek is eleget tevő országos református hetilap, Morvay István felelős szerkesztésével.” Nem véletlen tehát, hogy Morvay első kézből látta és írhatta meg a történeteket.

pillanatában és leírása szerint számtalan fotós is⁵⁰⁰, ami miatt „nagy köd” volt a szobában. Az aláírók felek metakommunikációjára is utalt a cikk, amikor azt írta, hogy „*Ortutay friss, derűs, fölnyes, Révész Imre pedig fürkésző és óvatos meggörbedéssel hajlik előre, mint aki tudja mit csinál.*” Vélhetően pontosan tudta is: tudta, hogy ezzel a kézjeggyel megpecsételődik (tulajdonképpen már az iskolaüggyel megpecsételődött) a Magyar Református Egyház sorsa, visszaút azonban nem lehetett.

A hagyaték egyik dokumentuma⁵⁰¹ arra enged következtetni, hogy Révész már az aláírás előtt megfogalmazta gondolatait, ugyanis a gépirással készült iraton az áll a püspök kézírásával, hogy „*Dr. Ortutay Gyula VKMin. úrnak az egyezmény utáni magánkihallgatáson adtam át!*”. Írásában rámutatott arra a nagyon fontos szempontra, hogy az Egyezményben foglaltak betartása egy kölcsön bizalmi viszonyon kell, hogy alapuljon, ehhez a betartáshoz és betartatáshoz azonban nem állnak rendelkezésre ugyanazok az eszközök. Konkrét példát is említett, nevezetesen, hogy 1948. szeptemberében milyen lejárató kampány indult ellene a sajtóban. A Néplap egyik szeptemberi számában valóban olyan cikk látott napvilágot, ami joggal sérthette Révész önérzetét, ugyanis a következő címmel jelent meg: „*Révész Imre püspök úr felrúgja az állam és egyház között létrejött megegyezést*”.⁵⁰² Ez természetesen még nem az októberben aláírt Egyezményre utalt, hanem az iskolák államosításának végrehajtására, a rágalom oka pedig egy Révész prédikációból kiragadott mondat volt: „*Jézus tűzbedobta az iskoláinkat, csak négyet hagyott meg a kultúra utolsó bástyájaként és várjuk a megpróbáltatást.*”. A püspök arról prédikált, ami vélhetően valóban nyomta a lelkét, nevezetesen, hogy megmozgatott minden követ, így Ortutaynál és Rákosinál is próbálta a végrehajtás átgondolását kieszközölni.

A másik cikk, amire Révész a dokumentumban utal, szintén a Néplapban jelent meg a következő címmel: „*Körlevéllel sürgeti a demokratikus nevelők távozását az egyházi iskolákból Révész Imre püspök úr*”.⁵⁰³ Annak ellenére született meg ez a szenzációhajhász cím, hogy a szerző magát a püspöki körlevelet is teljes egészében odacitálta, s a körlevél tartalmának jelentése egészen mást takar: Révész sokkal inkább azt szeretne volna elősegíteni, hogy azok a pedagógusok, akik nem érzik biztonságban magukat a megmaradt egyházi iskolákban, segítségükre lesz abban, hogy helyet találjanak állami fenntartású

---

⁵⁰⁰ Az aláíráskor készült fényképeket a Zsinati Levéltár őrzi. MREZSLT. 1948_egyezmeny.

⁵⁰¹ TtREL. I. 2. 20a. – Révész Imre által írt dokumentum Ortutay Gyulához. 1948. október 7.

⁵⁰² Révész Imre püspök úr felrúgja az állam és egyház között létrejött megegyezést. Néplap. 1948. szeptember 12. 3.

⁵⁰³ Körlevéllel sürgeti a demokratikus nevelők távozását az egyházi iskolákból Révész Imre püspök úr. Néplap. 1948. szeptember 19. 7.

iskolákban. Ez az őszinteség volt tehát az, ami miatt a kommunista sajtó meghurcolta Révész, s a kért helyreigazításokat megtagadták tőle, ő pedig ezt tette szóvá ugyancsak Ortutaynak, aki a tárgyalások folyamán végig a legmegértőbb embernek bizonyult az állami képviselő tekintetében. Erre az egyenlőtlenségre utalt tehát az egyházkormányzó a dokumentum elején, ugyanis a propaganda egy olyan, mindenkori erőteljes politikai eszköz, ami ellen nem tudott védekezni, csupán ráébredni a totális hatalom valódi természetére.

A hagyaték egyik névtelen levele⁵⁰⁴ utal arra, hogy a hívek között is akadtak olyanok, akik világosan látták a kommunista hatalom milyenségét, ugyanis Révészhez szemrehányó levél is érkezett amiatt, hogy „a Szentírással egyezőnek” aposztrofálta az új társadalmi és politikai rendszert. Révész ceruzával írta a levélre, hogy miért is tartotta fontosnak a levél megőrzését: *„Emlékeztetőül arra, hogy mikben volt időnként részem, iktatandó a 1948. október 7-i egyezmény száma alá!”*. Révész rövid megjegyzése magában foglalja azt az egyet nem értést, amellyel az Egyezmény iránt viseltetett, ugyanis annak ellenére, hogy személyes meggyőződésében nem értett vele egyet, aláírásakor egyházát képviselte, s a számonkérő leveleket csendben el kellett viselnie, véleményének pedig csupán ilyesfajta széljegyzet formájában adhatott hangot. Révész megfáradtságát és teljes csalódottságát jelzi az is, hogy nem sokkal az Egyezmény aláírását követően be is adta nyugdíjazása iránti kérelmét.

8.3. A püspökség utolsó hónapjai

Révész Imre tíz éves püspöksége olyannyira megterhelte egészségi és mentális állapotát is, hogy az Egyezmény aláírását követően nyugdíjazását kérte, így a hagyaték 1949-es dokumentumai főként a nyugdíjazás körüli ügyekkel kapcsolatosak. Volt azonban a püspöki működésnek egy olyan, utolsó közéleti szerepvállalása, melyet azóta sem tudott értelmezni a történetírás.

Révész Imre tehát már az Egyezmény aláírásakor tudta, hogy nem szeretne tovább a püspöki székben ülni, erre utal az a levél⁵⁰⁵, amit a püspök Ortutay Gyulához írt 1948. október 7-i keltezéssel, tehát már az aláírás napján papírra vetette azt. A dokumentumban hosszasan ecsetelte, hogy mennyi szolgálati időt töltött állami (egyetemi tanári) és mennyit egyházi minőségben, majd nyilvánvalóvá tette azt is, hogy nem kíván tovább püspök lenni,

---

⁵⁰⁴ TtREL. I. 2. 20a. – Névtelen levél Révész Imréhez Budapestről. 1948. október.

⁵⁰⁵ HU_MNL_OL_XIX_I_0001_v_5372_1948 – Révész Imre levele Ortutay Gyulához. 1948. október 7.

s hogy elsősorban lelkészi nyugdíjazást szeretne, mert azzal egyidőben megszűnne a püspöki megbízása is. Nem valós tehát az az állítás sem – amelyet számos szakirodalom említ⁵⁰⁶ – hogy Révész automatikusan állami nyugdíjazást kapott volna, ugyanis elsődleges kérése nem erre irányult. A terjedelmes levélre válaszul a püspök egy rövid dokumentumot⁵⁰⁷ kapott, amely két lehetőséget tárt el: egy bonyolultabb számítás alapján (lelkészi és egyetemi tanári évek kombinációja) létrejövő nyugdíjazást, illetve egy egyszerűbb változatot, amely csak annyit írt le, hogy tulajdonképpen volt püspökként a miniszteri díjazással egyenértékű nyugdíjat kaphatna. Amikor felcsillant tehát a remény Révész számára a nyugdíjazás ügyének kedvező alakulásával kapcsolatban, 1949 elején újabb levelet írt Ortutay Gyulának, amelyben tovább is ment annál, mint hogy az állami nyugdíjazásáról szóló rendelet aláírását szorgalmazza. Révész úgy fogalmazott, hogy „...rögtön azután, hogy ez a rendeleted kijön, kegyelmi kérvénnyel szeretnék fordulni a Köztársasági Elnök Úrhoz oly irányú intézkedésért, hogy a számomra törvényes alapon beszámított 23 esztendő nyugdíj szempontjából egészítettessék ki 35 esztendőre (...), 35 esztendőös szolgálatom tekintessék úgy, mintha az egészet állami kötelekben töltöttem volna el.”⁵⁰⁸ A püspökségről történő lemondással megérett benne tehát az az elhatározás is, hogy olyannyira elhatárolódik egyházától, mely elhatárolódás nem csupán a palásttól való megválást, hanem a lelkészi és egyházi szolgálatban töltött évek semmissé tételét is jelenti. Ortutay válasza⁵⁰⁹ csupán annyi volt, hogy még Révész levelének megérkezése előtt aláírta a rendeletet és támogatásáról biztosította kegyelmi kérvény benyújtásával kapcsolatban is. Ezt a levelet Révész részéről egy szívélyes viszontválasz⁵¹⁰ követte, melyben már „Barátom” megszólítással fordult a miniszterhez, hálálkodva azért, hogy ügye ilyen gördülékenyen elintéződött. Kettejük között 1949 tavaszán szinte folyamatos volt a levelezés, de egy ideig nem vetődött fel a nyugdíjazás ügye, legközelebb erről Ortutay írt rövid tájékoztatást⁵¹¹ júniusban, miszerint „Nyugdíjazásod ügye befejeződött.”. Révésznek tehát az a kívánsága, hogy ügye 60. születésnapja előtt lezáruljon (erre utalt az egyik Ortutaynak írt levélben),

---

⁵⁰⁶ Tibori János úgy fogalmazott, hogy „Sem lelkészi, sem püspöki nyugdíjra nem tartott igényt...”. Tibori, 1995. 199.; Szabó András Péter tanulmányában nem részletezte a nyugdíjazás körülményeit, csupán annyit írt, hogy „Révész Imre tehát Budapestre költözött állami nyugdíjasként...”. Szabó, 2003. 77.; Kósa László is hasonlóan szűkszavú a nyugdíjazás ügyével kapcsolatban: „Egyetemi tanári nyugdíját veszi föl, és haláláig történész-akadémikusként tevékenykedik a tudományos közéletben.”. Kósa, 2011. 416.

⁵⁰⁷ HU_MNL_OL_XIX_I_0001_v_5372_1948 – Révész Imre nyugdíjazásának lehetőségei.

⁵⁰⁸ HU_MNL_OL_XIX_I_0001_v_0378_1949 – Révész Imre levele Ortutay Gyulához. 1949. február 10.

⁵⁰⁹ Uo. – Ortutay Gyula levele Révész Imréhez. 1949. február 14.

⁵¹⁰ HU_MNL_OL_XIX_I_0001_v_0497_1949 – Révész Imre levele Ortutay Gyulához. 1949. február 22.

⁵¹¹ HU_MNL_OL_XIX_I_0001_v_1017_1949 – Ortutay Gyula levele Révész Imréhez. 1949. június 24.

beteljesült, s a kerek évfordulón levelet⁵¹² is írt a miniszternek arról, hogy már kézhez is kapta a határozatot. Ortutay erre csak augusztusban küldött választ, mivel júliusban – a levél⁵¹³ tanúsága szerint – szabadságát töltötte, a dokumentumban pedig jó munkát kívánt az egyháztörténeti kutatásokhoz a nyugdíjas évekre. A levél utolsó mondata azonban egyértelműen megmagyarázza azt a szívélyes hozzáállást, amelyet a miniszter és az állam tanúsított a nyugdíjazás ügyével kapcsolatban. Ortutay úgy fogalmazott, hogy *„Bármilyen adójék, amiben segítségedre lehetek, kérlek, fordulj hozzám régi baráti bizalommal, ahogy mi is kérni fogjuk segítségedet egyházpolitikai ügyeink nem is egy szakmai problémájánál.”*. Ez az a mondat, amely egyértelművé teszi, hogy Révész tulajdonképpen lekötözöttjévé vált a politikai rendszernek, s ha Ortutay nagyon burkoltan is, de levelében tudomására hozta ezt. A nyugdíjazás ügye tehát az egyik magyarázat arra, hogy Révész hogyan került arra a kényszerpályára, amelyről aztán élete végéig nem tudott és valójában nem is akart szabadulni a békés, közéleti szerepvállalástól mentes élet reményében.

Ennek a kényszerpályának az egyik csúcspontja, s tulajdonképpen püspöki működésének lezárása is volt az az aktus, amelyről máig nem született olyasfajta elemző munka, amely magyarázatot adott volna Révész kiállítására. 1949 áprilisában ünnepelte az ország a Habsburg-ház trónfosztásának 100. évfordulóját, mely évfordulóról történő megemlékezésnek a Nagytemplom – mint a függetlenség kihirdetésének szimbóluma – adott otthont, így az országos ünnepség Debrecen ikonikus helyszínén került megrendezésre. Az ünnepségen ott volt Rákosi Mátyás, Szakasits Árpád és Nagy Imre is, a püspök beszéde pedig filmhíradó⁵¹⁴ formájában is fennmaradt, s a felvételen a következő részlet hangzott el: *„1949. nagycsütörtökén úgy érezzük, a Magyarországi Református Egyháznak félreérthetetlen bizonyosságot kell tennie az ország és a nép színe előtt arról, hogy azt az új állami, társadalmi és gazdasági rendet, amelyben magyar hazánk és nemzetünk felfejlődőben van, mélyen bibliai gyökerűnek tartja, sokkal inkább, mint eddig bármelyiket. Legyen áldott a debreceni nagytemplomot teljes egészében újjáépítő, annyi más szentegyházunkat újjáépíteni segítő, vallásunk szabad gyakorlatát biztosító és védelmező, egyházunkat anyagilag is bőkezűen támogató magyar köztársaság és az azt atlaszként vállain hordozó fiatal, de alkotásaiban máris verhetetlennek bizonyult magyar népi demokrácia.”*. Az idézetet a korabeli sajtó – ahogy arról korábban már írtam – úgy

---

⁵¹² HU_MNL_OL_XIX_I_0001_v_1653_1949 – Révész Imre levele Ortutay Gyulához. 1949. június 30.

⁵¹³ HU_MNL_OL_XIX_I_0001_v_1653_1949 – Ortutay Gyula levele Révész Imréhez. 1949. augusztus 4.

⁵¹⁴ A Habsburg-ház trónfosztásának évfordulóján tartott gyűlés a debreceni Nagytemplomban – <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=9898>

apoztrofálta, hogy Révész Imre „hitet tett a magyar népi demokrácia mellett”. Az idézet valóban úgy hat, mintha a püspök egyértelműen elköteleződött volna a kommunista vezetés mellett, s nem csupán ő, hanem vele együtt egyháza is. Az Egyezmény körülményeit, s az akkori csalódottságát figyelembe véve azonban nehezen elképzelhető, hogy Révész mindezt meggyőződésből mondta volna el. Ennek ellenére nagy népszerűségnek örvendett, a hivatalos politikai vezetésből a nyugdíjazás ügyében buzgón segédkező Ortutay Gyula küldött neki levelet⁵¹⁵, melyben megköszönte beszédét, s leírta, hogy „hatása egyre szélesebb tömegekben gyűrűzik tovább és Rákosi Mátyás tegnapi beszédéből Magad is láthatod, hogy a legilletékesebb helyről is mily elismerés szól Feléd.”. Erre a levélre válaszul⁵¹⁶ pedig a püspök azt írta a miniszternek, hogy „Hálát adok Istennek, hogy utolsó nagytemplomi szolgálatomat e kivételes alkalommal jelölte ki és ott hazámnak és egyházamnak egyszerre tehettem a legilletékesebbek által méltányolt szolgálatot. Sem professzori, sem lelkesi minőségemben, sem palástosan, sem anélkül, sem egyházi, sem egyéb témákról soha sem beszéltem egyebet, csak azt, amit száz százalékig hittem.”. A levélben az egyetlen kiemelés a „hittem” szó, és a levél további soraiban is azt taglalja Révész, hogy őszinte bizalommal van az új államberendezkedés iránt, emiatt kérte az állami nyugdíjazást is, ez a fajta narratíva azonban egyértelműen szemben áll azzal a feltételezéssel, miszerint Révész csalódott volna az államban a tárgyalások során és az iskolák államosításának végrehajtásakor.

Barcza József, aki elsőként kezdte el Révész Imre munkásságának kutatását a levéltári források bevonásával, egyik írásában úgy fogalmazott, hogy „Nyugdíjas egyetemi tanárként Budapestre költözött, ahol terminológiája vitathatatlanul megváltozott. Csak a terminológiája? Vagy kényszerűségből viselt egy álarcot? Vagy: mennyiben „is-is”? A késői kutató talán hiteles feleletet fog találni azokban az iratcsomagokban, amelyek a volt püspök röviddel halála előtt egy-egy egyházi levéltárban helyezett el. Rájuk írta, hogy csak halála után 50 évvel bonthatók fel, s mi már tudjuk: 2017. február 27-ét követően.”.⁵¹⁷ A kutatóprofesszor is utalást tett arra, hogy a püspök terminológiája megváltozott, de ez a változás nem a Budapestre történő költözés utánra datálható, hanem az említett, ma már kutatható források szerint rögtön az Egyezmény aláírását követően megjelent leveleiben. Ha

---

⁵¹⁵ A levelet mindkét hagyaték megőrizte: HU_MNL_OL_XIX_I_0001_v_0983_1949; TtREK R 7529 – Ortutay Gyula levele Révész Imréhez. 1949. április 20.

⁵¹⁶ HU_MNL_OL_XIX_I_0001_v_1017_1949 – Révész Imre levele Ortutay Gyulához. 1949. április 26.

⁵¹⁷ Barcza – Dienes (szerk.), 1999. 154.

hiteles felelet nem is adható egyértelműen a feltett kérdésekre, néhány következtetést mindenképpen levonhatunk a látszólagos fordulattal kapcsolatosan.

Kiindulási pontként kell tekintenünk Révész alapattitűdjére abból a szempontból, hogy elsősorban elméleti ember volt, a gyakorlati, problémamegoldó készségeket a püspöki működésből adódó kényszerűség hívta elő. Elméleti síkon pedig egyértelműen támogatta a demokráciát, melyre saját püspöki működésének alapelveként is tekintett, így nem állhatott távol tőle a demokratikusnak hitt új politikai rendszer. A vizsgált források alapján az is egyértelműen megállapítható, hogy tisztában volt a rendszer kegyetlenségével is, hiszen ő maga írt leveleket a politikai élet szereplőinek a lelkészek igazságtalan internálásával kapcsolatban, majd testközelből tapasztalta a politikai élet valódi természetét akkor, amikor kérése ellenére végrehajtották az iskolák államosítását anélkül, hogy tisztázták volna annak mikéntjét. Éppen ezért – Barcza József megfogalmazásával élve – az elköteleződése sokkal inkább is-is, az egyik „is” felé billenés pedig a körülmények hatásával magyarázható. Egyfelől azért mondhatta saját meggyőződésének a „népi demokrácia” éltetését, mert akkor már pontosan tudta, hogy állami nyugdíjazását engedélyezték, másfelől pedig azt is világosan érezte, hogy ha a püspökségről való lemondást követően csak és kizárólag a tudománnyal szeretne foglalkozni, az csak is úgy kivitelezhető nyugodt körülmények között, ha a regnáló rendszer narratíváját magáévá teszi.

Fontos következtetés továbbá, hogy ez a „hit”, amit ő maga levelében kiemel, illetve beszédében elmond, az a hivatalos politikai élet irányába tett gesztus, ugyanis a levél Ortutay Gyulához íródott, a beszéd pedig az élvonalbeli kommunista vezetők előtt hangzott el. Olyan, személyes jegyzetet vagy levelet azonban nem tartalmaz a hagyaték, amelyben saját, személyes meggyőződéséről tenne tanúbizonyságot. Sőt, sokkal inkább ennek ellenkezőjére találunk bizonyítékot későbbi leveleiben. Bár a későbbi munkásság elemzése a disszertáció témáján kívül esik, a hagyatékban található levelek felvillantása magyarázatul szolgálhat mindarra, ami a püspöki működés záróakkordjaként 1949 áprilisában a Nagytemplomban történt.

Az egyik ilyen bizonyítékul szolgáló forrás egy családi levél⁵¹⁸, amelynek nincsen címettje, de a többi hasonló családi levél aláírásából következtethetünk arra, hogy valamelyik lányához íródott, ugyanis a szöveg végén a következő mondat található: „*Mind a sírig s azontúl is, búcsúzkodó és szeretetével ittmaradó Apókátok.*”. A levél egyfajta búcsú és számvetés is, ugyanis a nyugdíjas püspök 67. születésnapján vetette papírra a sorokat, s

---

⁵¹⁸ TtREK R 7481 – Révész Imre levele. 1956. június 30.

ahogyan az 1944-es forrásokban oly gyakran, ebben is visszaköszön a halálra való készülés. A levél írását követően még tíz esztendőt élt, mégis beszámolt anyagi helyzetéről, s arra is tett utalást, hogy melyik művével mennyit keres és mennyit tud a családja számára félretenni. Tehette mindezt abból a lelkiismereti indíttatásból, hogy a lányai segítségére legyen, ugyanis egyiküknek sem volt szerencsés a házasságuk. A legidősebb lány, Gabriella az 1950-es években már elvált asszony volt; középső lányának, Margitnak a férjét a szovjetek az utcáról hurcolták el gyűjtőtáborba, ahol bele is halt a fertőzésekbe és három gyerekük maradt félárva; a legfiatalabb, Zsófia nevű lánya az 1950-es évekre már túl volt egy váláson és második férjével élt.⁵¹⁹ Révész – a levél tanúsága szerint – lányainak és unokáinak próbált minden anyagi segítséget megadni. Ez egy lehetséges magyarázat tehát arra, hogy miért születhettek meg a marxista narratíva mentén íródott munkák, melyekről Révész így fogalmazott: „...addig dolgozom, míg csak a toll ki nem esik a kezemből. Dolgozom értetek, még olyan munkákat is, amelyek nem éppen magasrendű tudósi feladatok, de pénzt látok belőlük.”.

A másik forrás, ami ugyanezt a következtetést erősíti meg, az egy Ravasz Lászlóval történt 1954-es levélváltás. A két püspök között az egyházkormányzástól való visszavonulásukat követően is megmaradt a jó kapcsolat, mely a tanár-tanítvány viszonyból indulva egy párhuzamosan futó karrierút mentén kollegiális viszonyra és jó barátsággá fejlődött az évek során, idős korukban pedig egyre gyakoribbá váltak a levélváltások, melynek egy részét őrzi a Révész-hagyatéék. A levelek egyértelműen arról árulkodnak, hogy a kettejük kapcsolata – a majd’ öt évtizedes ismeretségre való tekintettel – az őszinteség alapján állt, így olyan kérdések is előkerültek, amelyek más iratokban nem lelhetőek fel. 1954 októberében Ravasz levelében⁵²⁰ köszönetet mondott Révésznek azért, hogy elküldte neki *Lamennais és a magyarok*⁵²¹ című, legfrissebb egyháztörténeti munkáját. A tanulmány alapvetően egy 19. századi eseményeket feldolgozó munka, amely a francia teológus-filozófus Lemennais munkásságára reflektál, azonban a zárókövetkeztetés általánossága Révész Imre esetében igen csak erős utalásként értelmezhető az általa megélt időszakra, s ilyen értelemben talán egy burkolt kritika is kiolvasható belőle a kommunista társadalom építésére nézve: „...az a nagy negatív tanulság, hogy mindenféle vallásos alapon elgondolt, akár szelídebben, akár radikálisabban elképzelt társadalmi átalakulás, még ha azt az

---

⁵¹⁹ Lányai helyzetére a személyes levelezéseken kívül csupán Kovács I. Gábor adattárában találunk utalást: Kovács I. Gábor, 2014. 106-107.

⁵²⁰ TtREK R 7533 – Ravasz László levele Révész Imréhez. 1945. október 7.

⁵²¹ Révész Imre – *Lamennais és a magyarok*. In. Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei. 4. sz. 1954. 35-122.

egyéni legjobb hiszemű és legönfeláldozóbb embernek hirdetik és munkálják is — lényegében nem egyéb, mint zsákutca.”.

Mindezek ellenére, Ravasz levelében kellő tapintattal, de egyértelműen őszinteséggel írta le, hogy a marxista történetírással jellemző szólásokat olvasott ki a műből, s számon is kéri az olvasottakat: *„Mindez merőben ellentmond Révész Imrének, a teologusnak, egyházkormányzónak és hívő embernek. Nem sokat magyaráz meg ebből az ellentmondásból a leveled végén említett Kálvin-citátum, ami magyarul így hangzik: „Ha nem tehetjük azt, amit akarunk, akarjuk azt, amit megtehetünk.”, legalább nem nekem, aki 18 éves korodtól figyelek, követlek a szememmel és szívemmel. Ha pedig mindezek mögött egy nagy leszámolás, átértékelés, metanoia, az elme megváltozása rejlik, aggódva gondolok a veled járó vívódások és szenvedések tragikus hevére, ami annál nagyobb, minél magányosabb és szótlanabb. Remélem, érzed, hogy én nem ítélni és kritizálni akarok, csak aggódom és kérdem: nem ütötted meg magad, édes fiam? Tudom, hogy mindezekre élőszóval lehet felelni, bizalmas beszélgetés formájában.”.* Ebben a Ravasz levélben benne foglaltatik mindaz, amit a kutató is megfogalmaz akkor, amikor végigtekint Révész Imre életművén és szellemi fejlődésén. Hogyan juthatott el a mindvégig, minden minőségében bibliai alapon álló teológus a marxista ideológia narratívájáig?

Az egyetlen munka, amely érdemi reflexiót próbált adni a kérdésre, az a Kósa László tollából származó tanulmány⁵²², amely a püspök történetírói fordulatát igyekezett megfejteni, sikertelenül. A tanulmány akkor íródott, amikor a zárt levéltári források még nem voltak hozzáférhetőek, így az egyháztörténettel foglalkozó kutatók számtalan esetben csupán addig jutottak el Révész Imre személyiségének titkával kapcsolatban, ameddig a hozzáférhető források következtetni engedtek. A hagyatékban található levélváltásokból azonban kirajzolódni látszik a válasz Révész Imre fordulatának mértéjére. A fent említett levélben tehát Ravasz László atyai őszinteséggel kérte számon azt a „fiút”, akinek 18 éves kora óta ismerte személyiségének mélységeit, s talán a pályatársak közül az egyetlen, aki a fiatal felnőtt kortól egészen haláláig a lehető legközelebről követte pályáját. Ravasz maga is megütközött az olvasottakon, s pontosan tudta, hogy Révésznél semmiképpen sem lehet ez meggyőződés, s a „mégiss” kapcsolatban egy álnaiv feltételezéssel élve utalt az „elme megváltozására”, azaz az önmagával való szembefordulásra. Ravasz azt is pontosan tudta,

---

⁵²² Kósa László – A történész Révész Imre fordulata. In.: Kósa László – Művelődés, egyház társadalom. Akadémiai Kiadó. Budapest, 2011. 408-437.

hogy vélhetően a kommunisták mindkettejükről készítenek jelentéseket⁵²³, erre enged következtetni a személyes beszélgetésre történő utalás, melyben azok a dolgok is elhangozhatnak, amelyeket leírni egyikük sem mert.

Ennek ellenére Révész igen bőbeszédű válaszlevelében⁵²⁴, amely igen hosszú elemzés tárgyát képezhetné, ugyanis ez a dokumentum kulcsot ad a teljes életmű és a fordulat eddig ki nem nyitott lakatjához is. A levél hangulatán végigvonul a nyugdíjas püspöknek az a magatartása, amely a halálra készülés pozíciójából beszél az őszinteség hangján annak a barátjának, aki lelki vívódásait legjobban ismeri és érti, s a legrelevánsabb kérdéseket teszi fel abban a közegben, ahol a besúgás mindennapos tapasztalati valóság. Révész úgy fogalmazott, hogy „*Tartozom ezzel nem csak legáldottabb Tanítómnak, hanem annak a baráti és testvéri szívnek is, amelyben sohasem – most sem – csalódtam.*”. Nem kérdés tehát, hogy a sorok mögött őszinteséget kell sejtenuünk, mert az őszinte barátságon túl az is erre enged következtetni, hogy a három oldalas írás – a forráskritika kellő alkalmazását szem előtt tartva – egyetlen mondata sem hat apologetikusnak. Sokkal inkább hat kissé sértődöttnek, s nagyobb részt mélyen csalódottnak, ezek az érzések pedig azzal az egyházzal szemben éltek benne, melynek tíz évig volt az egyik vezetője, s amellyel kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy „*...életemnek középpontjában most is a Kereszt áll (...). Ha nem így volna, nem bírtam volna ki mindazokat, amiket (...) az egyházzal /vagy azzal, ami magát annak tartja/ kapcsolatban is ki kellett bírnom.*”.

Tehát ebben az időszakban a nyugdíjas püspök nem tekintett egyházként a saját egyházára, csupán egy olyan entitásnak gondolta, ami egyháznak nevezi magát, de annak lényegét elvesztette, s amelytől az elhatárolódását az elvágott és vissza nem ragasztható köldökzsinór hasonlattal érzékeltette. A levélben szerepel a színvallás, azaz a válasz a féltő atyai kérdésre is ily módon: „*Igazad van, édes atyám: megütöttem magamat. De bizony olyanformán, ahogy Tompa Mihály kocsisa, amikor feleselt gazdájával. (...) A magas tornácon voltak (...) öltre kapta a legényt, s keresztüldobta a tornácon, utána kiáltva: 'Nem ütlek meg, Péter, üsd meg te magadat!'* Hát én is valahogy így ütöttem meg magamat.”. Révész úgy érzékelte, hogy egyháza kivetette magából, ebből a néhány sorból pedig egyértelműen következik az, hogy nem értett egyet azzal a – kommunistákkal lepaktáló – irányzattal, amelyet a Ravaszt követő Bereczky Albert és az őt követő Péter János

---

⁵²³ Ez a püspökséget követően is így volt, s Révész is pontosan tudta, ugyanis az Állambiztonsági Szolgálatok történeti Levéltára őriz egy olyan politikai jelentést, melyben a „Harmath” fedőnevű besúgó így fogalmazott: „*Dr. Révész Imre nyug. tiszántúli püspök nyilatkozata – megnyilvánulása olyan, mintha direkt nekünk adta volna.*” ÁBTL. 3.1.2. M-22880/8. Jelentés Dr. Révész Imréről

⁵²⁴ TtREK R 7533 – Révész Imre levele Ravasz Lászlóhoz. 1954. október 12.

püspöksége fémjelzett. Erre enged következtetni az a mondata is, melyben bírálta az „államegyháziság” kialakulását, s amelyről úgy gondolkodott, hogy „...*ezt nézni számomra még kívülről is rossz, de belülről elviselhetetlen volna.*”. A levél tanúsága szerint sértődöttsége és csalódottsága leginkább abban állt, hogy az állami nyugdíjazást követően – az ígéretekkel ellentétben – az egyház nem tartott igényt munkájára semmilyen formában. Az állam és a Magyar Tudományos Akadémia – melynek 1946-ben rendes tagja lett – ezt megtette, mi több el is tartotta őt és feleségét, s ez eredményezte azt az elköteleződést, amely végül a korszak narratívájának teljes természetességgel való használatában csúcsosodott ki annak ellenére, hogy úgy fogalmazott „...*nem érzem magamat otthon – hogy is érezhetném abban az Akadémiában, amelyik egy Ravasz Lászlót, Balogh Jenőt, Bartók Györgyöt, Domanovszky Sándort lekapcsolt magáról!? (...) ha mint félig-meddig idegen testet is, valamennyire megbecsülnek, folytonosan dolgoztatnak és gondoskodnak a megélhetésemről is...*”.

Révész azon kevés tudós emberek egyike volt, aki Horthy-korszakban is megbecsült tagja volt a tudományos életnek, így az Akadémiának is, majd a tisztogatásokat követően⁵²⁵ – számos, felsorolt tudóstársával ellentétben – átmentődött és a Rákosi-, majd a Kádár-korszak tudományos életébe. Ennek magyarázata pedig éppen az a megélhetési íróvá válás lehetett, melyre ő maga is utalt levelében, s amelyről úgy fogalmazott, hogy ha bárki elolvasná a dokumentumot, azt hihetné, hogy „...*aha, tehát pénzért ugatsz?!*”. Ez az egyetlen felvetés, amelyre a válasz saját maga meggyőzésére is irányul, ugyanis azt is fejtegeti, hogy ha az egyház kötelékében marad, tulajdonképpen akkor is eljutott volna előbb vagy utóbb arra a felismerésre, amelyet egy francia tudóstól, Georges Lasserre-től franciául idézett⁵²⁶, s amelynek magyar fordítása így hangzik: „*Ma a marxistáknak nagyobb befolyásuk van a történelemre, mint a keresztényeknek, mert jobb kulcsuk van a történelem*

---

⁵²⁵ 1949-ben a tudományos élet is központi irányítás alá került a Magyar Tudományos Akadémia olyan jellegű átszervezésével, amely a politikai érdekeket és a kommunista hatalomgyakorlást szolgálta. Az átalakításról bővebben lásd: Pótó János – Harmadik nekifutásra. A Magyar Tudományos Akadémia „átszervezése”, 1948-1949. In. Történelmi Szemle. 36. évf. 1-2. sz. 1994. 79-110. Révész tudományos teljesítményét olyannyira igyekeztek elismerni, hogy 1955-ben megkapta a Munka Érdemrend kitüntetését is, melynek dokumentumát, sőt magát a kitüntetését is őrzi a hagyaték. A dokumentumon, amely az odaitélésről tájékoztatta a nyugalmazott püspököt, Révész tollal írt jegyzete szerepel az alábbiak szerint: „1957. jan. 11-én szemem előtt vették ki az Akadémia személyzeti osztályán káder-dossier-mből, amelyben semmi egyéb irat nem volt. Valószínűleg kiszedték, ami bántólag hatott volna. De hát így is jó! R.I.” TtREK R 7530 – Javaslattétel Munka Érdemrend kitüntetésre. 1955. április 22.; TtREK R 7526 – Révész Imre Munka Érdemrend kitüntetése

⁵²⁶ Az idézet eredetileg így hangzott: „*Actuellement, les marxistes ont plus d'influence sur l'Histoire que les chrétiens, parce qu'ils ont une meilleure clef pour comprendre l'Histoire. Je crois cependant que c'est le Christianisme /je ne dis pas les Chrétiens/ qui aura le dernier mot dans l'Histoire, parce qu'il a une comrehansion plus profonde de la nature humaine.*”

megértéséhez. *Én azonban úgy vélem, hogy a kereszténység – és nem a keresztényeké - lesz az utolsó szó a történelemben, mert mélyebben érti az emberi természetet.*”. Elméleti emberként vélhetően ezzel igyekezett kikerülni azt a vádat önmagával szemben is, hogy csak és kizárólag a megélhetés vezérelte a leírtak kapcsán, az elméleti megalapozottság pedig – az idézet alapján – abban nyert érvényt számára, hogy az 1950-es évek valóságában a kereszténység tanításai azok, amelyek történelemformáló erőként visszaszorultak, s a marxizmus az, ami meghatározza az országban mind a tudományt, mind a politikai diskurzust. Az ideológiai magyarázathoz konklúzióként hozzáfűzte, hogy *„Teljesen biztos vagyok abban, hogy a világon (...) a Szereteté lesz az utolsó szó, (...) azé, amelyet a golgothai áldozat hozott és jelent. (...) nekem ma már ennél több teológiám nincsen.*”. Mindezek alapján nehezen állítható tehát, hogy Révész Imre püspökségét követően meggyőződéses marxista lett volna, sokkal inkább próbálta meggyőzni a levélben saját magát is arról, hogy tulajdonképpen nem ír olyat, ami az ő tudományos meggyőződésével szemben állna. Természetesen arra nem volt lehetősége, hogy a levélben leírtakat a külvilág számára is nyilvánvalóvá tegye, ugyanis az megingathatta volna az állami és Akadémiai megbízásokat, amitől a Révész család megélhetése függött. A levélből kiolvasható megfáradtsága és csalódottsága pedig arra enged következtetni, hogy a tíz, embertpróbáló püspöki év után kizárólag arra vágyott, hogy nyugalmasan teljenek napjai, s csak a tudománnyal foglalkozhasson akkor is, ha félig-meddig kényszerpályán kell dolgoznia.

A mélységes, egyháza iránt érzett csalódottság végül odáig vezette, hogy lemondását követően nem csupán a püspöki széktől vált meg, hanem a palástjától is és soha nem is tért vissza hozzá. A hivatalos, egyházi keretekkel való szakítás azonban mégsem volt végleges, ugyanis a Budapestre való költözést követően egyszerű gyülekezeti tagként a Kelenföldi Gyülekezetet látogatta, majd a halála körülményeiről írt iratban⁵²⁷ arra találunk utalást, hogy Hajdu Péter, az akkori kelenföldi lelkipásztor temette el Debrecenben. Az egyházzal, mint szervezettel olyan értelemben számolt le, hogy maga mögött hagyta mindazt, amit ő maga egyházkormányzóként cselekedett, illetve azt is, amit nyugdíjazását követően az egyházvezetés és annak szereplői jelentettek. A Ravasz Lászlónak írt levél utolsó bekezdésében egyértelmű bizonyágtételt fogalmazott meg személyiségének különböző minőségeivel kapcsolatosan: *„Most csak annyit legyen szabad kérnem: a teológus és egyházkormányzó R.I.-t ejtsd ki csak nyugodtan a szívedből és az emlékezetedből (...) – de*

---

⁵²⁷ Révész Imre veje, dr. Nagy Sándor egy 13 oldalas dokumentumban írta le Révész halálának és eltemetésének körülményeit, illetve a családi reakciókat a különböző helyzetekre. Az iratot a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár Kézirattárában találtam meg: DEENK Ms 91/3.

*a teológust és az egyházkormányzót kiejtvén is hagyj meg, kérlek, szívedben és emlékezetedben tovább is a hívő embert. Mert az megvagyon és szeret – csak éppen a hátralevő rövid útját s esetleg még sok küzdelmét már nem talárisban és páncélban fogja megtenni és megvívni, csak egészen könnyű ruhában, egy szál pálcával.”*⁵²⁸ A géppel írt levélen utólag, tollal húzta alá a „hívő embert” szókapcsolatot, melyre ily módon is hangsúlyt helyezett, tehát hívő mivoltát élete végig megtartotta, azt halálában sem tagadta meg.

A püspöki működés utolsó éveinek értékelése sokkal összetettebb tehát annál, mint ahogy a sajtórepresentációval kapcsolatos fejezetből kiolvasható. Nem lehet a „kommunisták oldalára átállt püspök” fordulattal leegyszerűsíteni a róla alkotott képet, ugyanis hagyatékának dokumentumai arra engednek következtetni, hogy tettei szinte kivétel nélkül a kényszerpályán való mozgás következményei voltak. Kényszerűségből írta alá az Egyezményt, ugyanis elnökpüspökként nem lehetett más választása, őszintén remélve, hogy ez az utolsó kapaszkodó, amivel egyházát még megmentheti. Később pedig, amikor világossá vált számára a Magyar Református Egyház irányvonala, kényszerűségből elhagyta azt, s kényszerűségből állt bele abba a tudománypolitikai rendszerbe, ami egyértelműen kiszolgálta az állam vezetésének elképzeléseit. Ennek volt az előszobája az a cselekedet, amely az életpálya legellentmondásosabb aktusa volt, így tulajdonképpen a nagytemplomi beszéd is a kényszerpálya kontextusában értelmezhető.

9. Révész Imre búcsúja⁵²⁹

A püspök nem „szó nélkül” távozott pozíciójából, ugyanis több fórumon is elköszönt híveitől és azoktól a testületektől, melyeknek tagja volt. Ebben a rövid fejezetben ezeket a „búcsúiratokat” veszem görcső alá, melyek alapján valamiféle képet kaphatunk arról, hogy milyen érzésekkel távozott egyházából a nagyhatású egyházkormányzó, Révész Imre.

---

⁵²⁸ TtREK R 7533 – Révész Imre levele Ravasz Lászlóhoz. 1954. október 12.

⁵²⁹ Jelen disszertáció-fejezet tanulmány formájában megjelent: Dezső Kinga Julianna – Révész Imre „búcsúja” személyes forrásainak tükrében. In. Történeti Tanulmányok XXVIII. 2020. 213-221.

9.1. Utolsó jelentés az Egyházkerületi Közgyűlés számára⁵³⁰

Révész a Tiszántúli Református Egyházkerület püspökeként az Egyházkerületi Közgyűlés vezetője is volt, mely testület előtt rendszeresen referálnia⁵³¹ kellett az Egyházkerületben folyó ügyekről. 1949. július 12-én hangzott el a püspöktől az utolsó ilyen beszámoló, ami nem csupán összefoglalta a tisztség betöltésének ideje alatt végzett tevékenységét, hanem egyben búcsú is volt attól a testülettől, melyben tíz évig gondozta a Tiszántúli Református Egyházkerület espereseivel együtt egyháza és benne a Tiszántúl hitéletét.

Szembetűnő az a magyarázat, mellyel jelentését kezdte, és amiben arra hivatkozott, hogy lemondásának oka csak és kizárólag egészségügyi állapotának romlása, hangsúlyozva azt, hogy nincs értelme más okokat keresni. Figyelembe véve azonban a korábbi fejezetben leírtakat, a politikai és egyházi életben végbemenő változásokat, s ezekben Révész sorsdöntő szerepét, feltételezhető, hogy nem csupán a *testi és szellemi kimerülés* volt lemondásának oka, hiszen az Egyezmény aláírását követően érzékelhette, hogy a kialakuló új rendszer egyháza nem az az egyház lesz, amelyben ő felnőtt, majd egyetemi tanárként, lelkészként és püspökként szolgált. Az önreflexív szöveg mondatain egyértelműen áthat Révésznek az a fajta magyarázkodása, amelyben tulajdonképpen csak és kizárólag önmagát tette felelősség az elmúlt tíz és fél évt⁵³², s amelyen tulajdonképpen az sem segített, hogy környezete alkalmasnak tartotta őt a rábízott feladatok elvégzésére.

A terjedelmes búcsú szövegét áthatja az a számadásos jelleg is, ami szintén jelen van Révész 1944-ben megírt teológiai önéletrajzának minden fejezetében. S míg a Vallomásokban a szellemi fejlődésével kapcsolatos, ágostoni értelemben vett vallomásosság és az Isten előtti számvetés határozza meg írásának milyenségét, addig a Közgyűlés előtt elmondott búcsú sokkal inkább az embereknek, munkatársaknak szólt a gyakorlatban elvégzett munkáról és püspökségének számadatairól. Ez a számvetés már-már kényszeresnek is tűnhet, hiszen Révész olyan részletes adatokat közölt, mint például a püspökség alatt Budapesten eltöltött napok száma, szabadságának napjai évi bontásban a

---

⁵³⁰ A Közgyűléshez intézett beszéd 1990-ben jelent meg nyomtatásban annak a kötetnek a részeként, amelynek első fele Révész teológiai önéletrajzát tartalmazza, emellett pedig számos másik, addig kiadatlan kéziratot tárt a nyilvánosság elé. Barcza (szerk.), 1990. 128-140.

⁵³¹ Ezeket a referátumokat nevezi a református egyházi szakzsargon napjainkban is „püspöki jelentéseknek”, ez az oka annak, hogy a kiscímbe is a „jelentés” szó szerepel.

⁵³² A szövegben erre a következő részletek utalnak: „...eleitől fogva világosan éreztem éppen ezen feladatokra alkalmatlanságomat”; „...soha életemben igazi közéleti érzékkel nem rendelkezttem...”; „...egyedül csak magamat vádolom azért, hogy a szolgálatom nem volt eléggé eredményes...” stb.

távollétek magyarázatával, vagy az igehirdetői szolgálatok száma Debrecenben és azon kívül, de egyházmegyei bontásban egyenként felsorolta azt a 236 gyülekezetet is, amelyekben püspöksége alatt *generális vizitációt*⁵³³ tartott vagy többször szolgált. Nem véletlen azonban a látogatások ilyen részletességgel történő említése, ugyanis ezek lehettek azok az alkalmak, amelyek a döntőshozói pozícióból fakadó felelősségérzet súlyát enyhíteni tudták, ugyanis Révész így fogalmaz velük kapcsolatosan: „*Szolgálatomból talán sehonnan sem hoztam haza édesebb emléket, mint ezekről az utakról...*”.

Szintén ezt a fajta, enyhítő örömet jelenthette számára a tudományos munka, melynek megkoronázásaként idézte fel jelentésében azt, hogy 1946-ban tizenegy évi levelező tagság után a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjává választották. A tudományos tevékenységen kívül pedig az új Próbaénekeskönyv⁵³⁴ létrehozásáért végzett fáradtságos munka volt az, amire bevallása szerint sokkal szívesebben és nagyobb energiabefektetéssel koncentrált, mint a püspöki feladataira.

„...*a temetőbe a boldog feltámadás reménye alatt tulajdonképpen már megérkeztem*” – írta Révész a jelentés utolsó egységében, ami egyértelműen kifejezi, hogy nem csupán a munkatársaktól kívánt búcsút venni, hanem az élettől is. A fent idézett mondat kettős jelentést is hordozhat, ugyanis a kialakuló új rendszer és az egészségi állapota miatt érzett létbizonytalanság arra enged következtetni, hogy Révész 1949-ben már ténylegesen a halálra készült (ahogyan tette azt 1944-ben is), de egyúttal jelentheti azt is, hogy a lelkeszi tisztség elhagyásával identitásának egy darabja múlt ki végérvényesen. Ez a fajta végső búcsú pedig abban is megmutatkozik, hogy a jelentés írásos változatát már, mint nyugalmazott egyetemi tanár írta alá, nem utalva sem lelkeszi, sem pedig püspöki voltára. Az Egyházkerületi Közgyűléshez intézett búcsú és köszönetnyilvánítás alapján nem kérdéses azonban az, hogy a püspök végtelen alázattal és szeretettel viseltetett azok iránt, akik püspöki szolgálatában végig mellette voltak és támogatták őt mind a püspökválasztások, mind pedig a döntései során.

---

⁵³³ A Magyarországi Református Egyházban az egyházlátogatás azon típusa, amikor az egyházkerület és az egyházmegye vezetősége tesz látogatás egy gyülekezetben és ellenőrzi annak működését.

⁵³⁴ A Magyar Református Zsinat 1937-ben hozott határozatot arra vonatkozóan, hogy az 1921 óta használatban lévő Énekeskönyvet meg kell újítani. Az új Próbaénekeskönyv 1948-ban látott napvilágot, az előkészítő munkálatokban pedig kiemelkedő szerep jutott Révész Imrének és Ravasz Lászlónak. Bővebben lásd: Barcza Józsefné – A református egyházi ének- és zeneügy. In. Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből. Szerk. Bartha Tibor – Makkai László, Bp. 1983.

9.2. Búcsúlevél a Hittudományi Karhoz⁵³⁵

Révész az egyetem Hittudományi Karán 1930-1938 között nyolc esztendőn át volt az egyháztörténetírás- és tanítás olyan, kiemelkedő mestere, aki igyekezett a hazai tudományos életben a nemzetközi kutatási irányokat meghonosítani.⁵³⁶ Ahogyan az a püspöki jelentésében is elhangzott, szerelmese volt a tudomány művelésének, s feltételezhetően sokkal szívesebben töltött időt a protestáns egyháztörténet különböző korszakainak tanulmányozásával, mint a püspöki hivatalában a gyakorlati érzékét igénylő feladatok ellátásával. A Hittudományi Kar testületéhez intézett búcsúlevelét 1949. augusztus 2-án vetett papírra, kicsit kevesebb, mint egy hónappal az Egyházkerületi Közgyűléshez intézett búcsút követően.

A levél terjedelmét tekintve meg sem közelíti a Közgyűlésnek szóló beszéd hosszúságát, ennek oka pedig kiolvasható a levél első soraiból, ahol megköszöni a kollégáinak azt, hogy a hatvanadik születésnapján látogatást tettek nála. Ebből következik tehát, hogy Révésznek lehetett alkalma arra, hogy ezen az eseményen hosszan és élőszóban búcsúzon el a Kartól, így a levél megírása tulajdonképpen egy formális gesztusnak, udvarias köszönetnyilvánításnak tekinthető. Éppen ezért a nagyon rövidre szabott dokumentum fő motívuma a hála kifejezése nem csupán az ott eltöltött évek alatti támogatásért, hanem azért is, hogy a püspöki szolgálat alatt visszajárhatott tanszékére helyettesíteni, így tulajdonképpen nem zárult le 1938-ban az ott végzett szolgálat és nem szakadt meg a szoros kapcsolat sem.

„Bealkonyult életem eddig megtett útjára visszatekintve, habozás nélkül az egyetemi tanszéken eltöltött 8 esztendőt tekintem (...) Istentől legjobban megáldott éveimnek” – írja levelében Révész. Ez a mondat egyértelmű kijelentés arra nézve, amit már a fent leírtakban több helyütt említettem: a püspök számára valóban az egyetemi tanári lét és az egyháztörténetírás művelése, tanítása volt élete zenitje, ugyanis a prédikáláshoz alkatából fakadóan nem érezte magát alkalmasnak, a püspöki feladatok ellátása kapcsán pedig a gyakorlati érzéknek volt híján személyisége.⁵³⁷ S hogy mennyire érezte ezt élete hivatásának, jól mutatja, hogy 1949 után a lelkészi és püspöki tisztségtől való megválást követően csak és kizárólag a tudománynak élt, aláírásában is az egyetemi tanári titulust használva

---

⁵³⁵ A Közgyűléshez intézett beszéd szintén a Vallomások kiegészítéseként jelent meg. Barcza (szerk.), 1990. 128-140.

⁵³⁶ Bővebben lásd: Révész Imre – Egyháztörténelem. In. A magyar történetírás új útjai. Szerk. Hóman Bálint. Magyar Szemle Társaság. Bp. 1931. 141-183.

⁵³⁷ Ezekről az alkati dilemmákról bővebben ír teológiai önéletrajzában. – Barcza (szerk.), 1990. 11-66.

9.3. Lemondólevél a Zsinathoz⁵³⁸

Ahogy arról korábban részletesen írtam, Révész püspöki tisztségénél fogva nem csupán tagja volt a Zsinatnak, hanem Ravasz László, dunamelléki püspök lemondását követően lelkészi elnöke is. Mi több, püspöksége előtt egy ízben, 1928-1929 között választott tagként is jelen volt a testületben. A lemondólevél 1949. szeptemberi keltezésű, amikor már nyilvánvalóvá vált Révész távozása, tehát ez a dokumentum szintén egy formális búcsúként, leköszönésként és legfőképp áldáskívánásként értékelhető, melynek terjedelme hasonló a Hittudományi Karhoz intézett szövegéhez.

Ő maga is rögzítette rögtön a levél első néhány sorában, hogy 1949. szeptember 1-én vált meg hivatalosan és végérvényesen a lelkészi és püspöki hivatalától, s ennek szükségszerű következménye a zsinati tagság megszűnése is, ugyanis itt „csupán” püspöki tisztségénél fogva volt jelen. „*Kegyelmi megajándékoztatásként*” értékelte azt, a Zsinat elnöki pozíciójából fakadóan elvégzett feladatot, amikor is aláírója lehetett az egyház és az állam viszonyát rendező Egyezménynek. Az, hogy Révész a fent említett kifejezést használta, feltehetően sokkal inkább vonatkozik az esemény történelmi jelentőségére, mint az Egyezmény tartalmával való egyetértésre és megegyezés helyeslésére. Már csak azért is feltételezhető ez, mivel levelében emlékeztette a testületet arra, hogy ő maga a skót példa⁵³⁹ híve volt és ezt is lehetőségként tárta a Zsinat elé. A skótok által létrehozott szabad egyház szabad államban mintája azonban nem valósulhatott meg a korábban tárgyaltak miatt, éppen ezért történt a megegyezés, s Révész mindezekből fakadóan leszögezte, hogy „*Harmadik út nem volt és nincs.*”.

Végezetül Révész áldáskívánásban kérte „...*az anyaszentegyház Urát, (...) engedje a Zsinatot minél előbb (...) a magyarországi református egyháznak egyedüli vezető testületévé válni...*”, ez a *minél előbb* azonban több mint négy évtized elteltével következhetett be, ugyanis az 1948-ben megkötött Egyezmény 1990-ig volt érvényben, a rendszerváltásig terjedő időszakban pedig gyakorta a békepapság állammal való együttműködése mentén születtek a döntések, mintsem a Szentlélek által vezérelt Zsinat döntéshozatala mentén. Az előzőekhez hasonlóan, itt is beszédes Révész aláírása, ugyanis

---

⁵³⁸ A Magyarországi Református Egyház Zsinatához intézett lemondólevél szintén azok között a válogatott kéziratok között látott napvilágot, amelyeknek az előzőekben tárgyalt két dokumentum is része volt. – Révész, 1990. 143-144.

⁵³⁹ Skóciában 1843-ban valósult meg a Skót Szabad Egyház teljes függetlenedése az államtól, amikor is a lelkészek lemondtak minden addigi állami javadalomról. Bővebben lásd: Gyenge János – A református szabad egyházak története. Nagyvárad. 1924. 3-10.

ennél a búcsúdokumentumnál is már csupán „nyugalmazott egyetemi tanár”-ként hivatkozott önmagára.

9.4. Búcsúszó⁵⁴⁰

A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában található az a gépelt dokumentum, melynek Révész a „Búcsúszó” címet adta, és amelyben immáron nem egy testülettől vagy személytől köszön el, hanem minden tiszántúli református emberhez szól. Az íráson nem szerepel keltezés, de valószínűsíthető, hogy 1949 utolsó hónapjaiban keletkezhetett, ugyanis rögtön az elején visszautalt *folyó év szeptember 1-re*, s az akkor történetekkel – nevezetesen a távozásával – magyarázta a hívekhez és barátokhoz intézett búcsúszavakat.

A szöveg tulajdonképpen magyarázata és igazolása mindannak, amit püspökként tett, Révész szóhasználatával élve pedig *bizonyágtétel* arról a szeretetről, ami őt körbevette szolgálata alatt. Felhívta a figyelmet az „*imádság értelmére*”, kiemelve a Miatyánkból a megbocsátásról szóló mondatot, amit saját bevallása szerint a legnehezebben sajátította el, és híveit is arra kérte, hogy vele szemben is gyakorolják ezt a fajta megbocsátást. Ez az imádságról szóló szakasz valamiféle bünbánatként értelmezhető püspökségének tetteire nézve, illetve arra, hogy ha ő maga „*kegyelmi megajándékozatásként*” tekintett is az Egyezmény aláírására, ismerte a rosszálló hangokat is a megegyezést illetően.

A szöveg következő nagyobb egységében Révész három pontot sorolt fel és magyarázott további öngazolásként.

1. „*Az egyházi közszolgálattól visszavonulásom egyedül és kizárólag saját szabad önelhatározásomból történik.*”
2. „*Új állást vagy javadalmazást sem titkon, sem nyilván nem kértem és nem kaptam.*”
3. „*A fenti kettőt azért írom meg, hogy téves és rám nézve nem kellemes föltevéseknek és elképzeléseknek lehetőleg útját álljam, s amennyiben már /sajnos!/ kialakultak, a Jézus parancsa szerinti egyértelmű beszéddel /Máté 5:37/⁵⁴¹ igyekezzem azokat eloszlatni.*”

---

⁵⁴⁰ TtREL. – I. 27. b.

⁵⁴¹ Révész a szövegben igei textussokkal is megerősíti és alátámasztja az öngazoló mondatokat, ugyanis a harmadik pontban Máté evangéliumából jelöli meg a következő részt: „*Ellenben ha igent mondotok, az legyen igen, ha pedig nemet, az legyen nem, minden további szó a gonosztól van.*” Ezen kívül a gépelt dokumentum alján szerepel tollal írva egy másik textus is: Róm. 9:1, s ez a következő igét takarja: „*Igazat mondok Krisztusban, nem hazudok, lelkiismeretem tanúskodik mellettem a Szentlélek által.*” Ezeknek az igéknek a

Az első pontban egyértelműen azokat a feltevéseket szerette volna eloszlatni, amelyek esetlegesen az eltávolításáról vagy lemondásáról szóltak, ugyanis nyilvánvalóvá tette hívei előtt, hogy a folyamatosan romló egészségi állapota miatt nem tudja vállalni a közért való munkálkodást. Az anyagi helyzetével kapcsolatos szövegrész pedig a tényleges feddhetetlenség alátámasztására utal, hiszen nem lett volna számonkérhető azért sem, ha lelkészi és püspöki szolgálata után kap javadalmazást, de ettől csalódottsága okán olyannyira végleges volt a búcsú, hogy – ahogyan arról korábban írtam – az állami nyugdíjazás kérvényezése lett a preferencia. A harmadik számozott egységben magyarázta, hogy az előzőleg említett két pont leírása azokat a hangokat próbálja jobb belátásra bírni és ellensúlyozni, amelyek ellent mondanak a Karl Barth által megfogalmazottaknak,⁵⁴² illetve a Zsinati Tanács 1948. április 30-án kiadott deklarációjának. Ahogyan az előző pontokban is megjelent, a harmadik részből sem hiányzik az igei hivatkozás⁵⁴³, amely Révész esetében sokkal inkább arra mutat, hogy döntéseinek meghozatala a sola Scriptura elvén alapszik, s ez határozta meg tulajdonképpen egész életét, mintsem utólagos alátámasztásul szolgálnának.

Révész búcsújában felidézte Szász Károly, költő és dunamelléki püspök saját maga által írt sírfeliratát, melynek fő mondanivalója, hogy ha annyi virág kerül a sírjára, mint amennyi emberrel ő valaha is jót tett, akkor kert lesz temetője, s ha annyi követ dobnak rá, akkor piramis lesz sírja helyén. Révész éppen amiatt hivatkozott erre a rövid versre, hogy ellenpontként állítsa fel és magának olyan sírt óhajtson, ahol sem kert, sem piramis nem lesz, hiszen ő mindkettőt megkapta életében azáltal, hogy Isten szolgájaként tevékenykedhetett. Révésznek egyetlen kívánsága volt csak a hívek felé: ha az új Próbaénekeskönyvet forgatják,

---

levélbe illesztése sokkal inkább kelti azt a hatást, mintha Révész valamiféle ítélőszék előtt tenne esküt arra, hogy vallomásában minden kimondott szó igaz, mintsem egy hívekhez intézett bensőséges búcsú érzetét. S bár feltehetően a püspök olvasatában ez az ítélőszék és a bíró csak Isten lehet, mégis szükségét érezte annak, hogy – főként a „nem kellemes föltevések” miatt – a hívek előtt, s nem utolsó sorba önmaga előtt is igazolást nyerjenek távozásának okai és körülményei.

⁵⁴² Karl Barth, a neves svájci teológus 1948-ban tett magyarországi látogatását követően – mintegy – külső szemlélőként reflektált mindazokra, amiket Magyarországon az átalakuló államszervezettel és a református egyháznak az erre adott válaszreakciójával kapcsolatosan tapasztalt, illetve nyílt levelet is intézett a magyar reformátussághoz. Amire Révész búcsújában utal tulajdonképpen úgy summázható, hogy Karl Barth helyeselte azt az utat, amit a Magyarországi Református Egyház választott, vagyis a „szabad egyház szabad államban” elvének megvalósítását, azonban aggodalmát fejezte ki az Egyezmény lehetséges következményeivel kapcsolatosan. Afelől viszont nem kételkedett, hogy az egyház vezetői mindig keresztényi módon, és evangéliumi alapokon állva fognak a választott „keskeny úton” haladni. Bővebben lásd: Barth Károly és a magyar egyházpolitikai helyzet. 1. Református egyház a „vasfüggöny mögött”. – 2. Nyílt levél a magyarországi református egyházban élő barátaimhoz. In. Lelkipásztor. XXIII. évf. 1948/6. 232-237.

⁵⁴³ „Megvan az ideje az eltépésnek, és megvan az ideje a megvarrásnak. Megvan az ideje a hallgatásnak, és megvan az ideje a beszédnek.” /Préd. 3:7/; a következő kijelölt rész egy hosszabb igeszakasz János evangéliumából: „Az igazi szőlőtő” /Ján. 15:1-16/.

akkor emlékezzenek meg róla, s ezzel nyilvánvalóvá válik – ahogyan arról már korábban is említést tettem – élete egyik fő művének tartotta azt, hogy közreműködhetett ennek az új énekeskönyvnek a létrehozásában. A búcsú lezárásaként is ebből az énekeskönyvből idézte fel a 73. zsoltár 13-14. versszakát⁵⁴⁴, s arra kérte híveit, hogy énekeljék ezt vele együtt „*bujdosásának hajlékában*”. Ez utolsó kifejezés igen beszédes arra nézve, hogy a püspök hogyan élte meg távozását: lemondása és nyugdíjba vonulása tulajdonképpen elbujdosást jelentett számára, s ha nem is abban az értelemben, mintha tettei miatt kényszerülne bujdosásba (akár így is értelmezhető), de a közügyek előli elzárkózás allegóriájaként mindenképp.

***

Révész Imre nem távozott tehát „szó nélkül” egyházából, ugyanis – mondhatni – illően köszönt el azoktól a testületektől, melynek tagja volt, így a Tiszántúli Református Egyházkerületi Közgyűléstől, a Hittudományi Kartól és Magyarországi Református Zsinattól, illetve fontosnak tartotta, hogy ne csak azokhoz szóljon, akikkel a kollegiális viszonyból fakadóan személyes kapcsolata volt, hanem megszólítsa az egész Tiszántúlt, annak minden gyülekezetét és hívét. A búcsú szavai minden esetben valamiféle magyarázatként is szolgáltak távozására nézve, bár feltehetően mindenki, aki ismerte fizikai és idegrendszeri gyengeségeit és a közéleti események által arra nehezedő nyomást, tudta leköszönésének okait. Szinte mindegyik dokumentumon áthat az a fajta létbizonytalanság, ami Révész életében már 1944-ben, Debrecen hadszíntérré válásával megjelent, s tulajdonképpen a tisztségektől való búcsú szavaiban mindenhol ott rejtőzik az élettől való elköszönés, ugyanis a püspök egészségi állapotának romlása miatt nem csak lemondásra, hanem már a halálra is készült. Annak ellenére, hogy már leköszönésekor így érzett, csak 1967-ben hunyt el, ez idő alatt pedig nem egészítette ki és nem is módosította a hátralévő 18 évében sem önéletrajzát, sem végrendeletét. A sorra vett személyes források mindamelllett, hogy hivatalosak és Révészre jellemzően a korabeli egyházi nyelvezetet alkalmazzák, nagyon személyesek is, így abban a tekintetben nem hagy kérdéseket, hogy a püspök milyen alázattal és jó pásztorhoz méltó odafigyeléssel viseltetett környezete iránt.

---

⁵⁴⁴ „A mennyekben te vagy nekem csak egyedül én Istenem; ez egész földön senki nincsen, kit kívüled lelkem kedveljen. Ha elfogy testem és lelkem, mégis vigasztalsz szívemben; egyéb részem nekem nincsen, Tenáladnál én Istenem! Mert kik tőled eltávoznak, azok elvesznek, romlanak; elveszted azokat hirtelen, kik bíznak bálvány-istenekben. Azért én néked ezt mondom: közelséged oly jó nekem, mert te vagy én menedékem és jótéted magasztalom!”

10. Összegzés

Disszertációmban arra vállalkoztam, hogy első sorban személyes forrásai és a 2017-ig nem kutatható hagyaték alapján vizsgáljam meg ifj. Révész Imre püspöki működését és rávilágítsak politikai és közéleti szerepvállalásának miérettjeire.

A püspöki működés bemutatásához elengedhetetlen volt, hogy felvázoljam azokat a kutatási és szakirodalmi előzményeket, amelyekből kirajzolódott, hogy miben hiányosak az eddigi kutatások. Születtek olyan írások, amelyek a Horthy-korszakban végzett tevékenysége miatt rásütötték a szélsőjobboldali bélyeget, majd az Egyezmény aláírása és a püspöki tevékenységet követő történetírói munkássága miatt bal oldalra tolták át személyét, hol rosszállóan, hol pedig kisajátítva. A rendszerváltás éveiben elindult kutatások kezdték el kijelölni az új irányt Révész Imre életének és munkásságának feldolgozásával kapcsolatosan, azonban a korszak kutatói közül többen személyesen ismerték, így a megfelelő történeti távlat és a személyes iratok ismeretének hiányában nem készült olyan munka, amelyik teljes és objektivitásra törekvő képet adott volna Révész Imre egyházkormányzói éveiről. A különböző munkák számba vétele után egyértelműen kiviláglott, hogy nincs a témának korszerű feldolgozása, így ezek az írások tökéletes alapot biztosítottak a saját kutatásom irányainak kijelöléséhez.

A püspöki működés vizsgálatához szintén szükséges volt felvázolni azt az utat, amelyet Révész Imre megtett addig, míg a Tiszántúli Református Egyházkerület vezető pozícióját elfoglalhatta. Az iskolai évek meghatározóak voltak hitének és teológiai gondolkodásának szempontjából, az evangélikus elemi iskola és a premontrei rend gimnáziuma pedig munkálta benne az ökumenére való nyitottságot. A kolozsvári évek alatt nem csupán az erdélyi református szellemiséget tehette magáévá, ugyanis a montaubani peregrinusi év alatt a dél-francia kálvinizmus és Émile Doumergue professzor hatása volt számára meghatározó, s ez a történetírói munkásságában is hangsúlyos szerepet kapott. Kolozsváron lépett először katedrara, majd itt élte át az első világháború borzalmait és a trianoni döntés okozta összeomlást is. Az itt szerzett élmények egyértelműen hatással voltak későbbi működésére, így a püspökség időszakára is, bár vélhetően nem sejtette, hogy olyan időszakban kell a rábízott egyházkerületet vezetnie, amikor a világháború tapasztalati valóság lesz. Vallomásaiban több helyütt említette azt a fajta idegrendszeri gyengeséget, ami a gyakori fejfájást okozta és ami már egészen korán jelentkezett nála. A püspöki működés tíz és fél évének megpróbáltatásai vélhetően csak fokozták az idegi kimerültséget, s az egyik búcsúdokumentumban utalt is erre, hogy lemondásának okai is kizárólag az

egészségügyi okokban keresendő. Révész Imre nem vádolható azzal, hogy esetében ez ne lett volna így, az azonban – a vizsgálat egészét tekintve – nyilvánvaló, hogy a kimerültség nem az oka, hanem a következménye volt a püspökség idején átélteknek, majd a lemondásnak is.

Ahogy arra korábban is utaltam, Révész Imre püspöki pályája nem egy klasszikus egyházkormányzói működés képét mutatja, s ez már a püspökké választás mikéntjében is megmutatkozott. Annak ellenére, hogy vonakodott elvállalni a tisztséget, a Tiszántúl teljes egyetértésben, ellenszavazat nélkül helyezte az egyházkerület élére. Ez a megelőlegezett bizalom és a szuperintendens elődök, valamint a nagyapa árnyéka azonban olyan plusz terhet rótt Révész Imrére, ami tovább fokozta az iskolai megfelelési kényszer által ránehezedő nyomást. Míg az elemi, gimnáziumi, majd az egyetemi tanulmányok alatt „csupán” édesapja elvárásainak kellett/szeretett volna megfelelni, addig a püspöki tisztséggel már egy egész egyházkerület, püspöki működésének végén pedig az egész református egyház elvárásai nehezedtek rá. Révész Imre püspöki székfoglalójában valamelyest enyhíteni kívánta a rá nehezedő terhet azzal a kijelentésével, amelyben azt kérte a tiszántúli hívektől, hogy „...*ne engedjen a ma világszerte terjedő vezéri eszme és rendszer kísértésének: ne várjon tőlem, az egy embertől mindent és főképp ne várjon csodát.*”⁵⁴⁵ Révész ebben a félmondatban utalt egyrészt a korszakban megjelenő totalitárius rendszerekre, melyeknek negatív hatásaira igyekezett rávilágítani, tehát pontosan érzékelt a korszak politikai irányait. Másrészt pedig utalt a ránehezedő nyomásra is, amelyen olyan formán próbált enyhíteni, hogy nyilvánvalóvá tette a püspökség intézményének nem mindenható voltát.

Az egyházkormányzói működés sajtóreprézenciája igen intenzív volt Révész Imre tíz és fél éves működése során. Természetesen az 1940-es évek eseményei országosan is olyan turbulens időszakot eredményeztek a politikában és a társadalmi változások tekintetében, amelyek hatással volt az egyház életére is. Ennek eredményeként a napi és hetilapok, regionális, országos, sőt határon- és tengerentúli tekintetben folyamatosan cikkeztek Révész Imréről nem csupán közéleti vonatkozásban, hanem az egyházi feladatok ellátásával összefüggésben is. A sajtóval kapcsolatos fejezetben főként a közéleti szerepvállalással kapcsolatos megjelenéseket vettem górcső alá, amelyekből egyértelműen kiviláglik, hogy kontrollforrások nélkül olvasva azokat, megerősítik azt a Révész-képet, amely először a politikai jobb oldalnak, majd a politikai bal oldalnak elköteleződve láttatja a püspök személyét.

---

⁵⁴⁵ TtREI. I. 1. a. 59. – Egyházkerületi Közgyűlés 1938. október 3.

Ehhez képest azokból a fejezetekből, ahol három kronológiai egységre bontva, a források segítségével vizsgáltam meg Révész Imre egyházkormányzói működését, illetve az ő szemszögét is igyekeztem megvilágítani, az az egyértelmű következtetés, hogy a kép ennél sokkal árnyaltabb és nem lehet ennyire egzakt módon rásütni sem az egyik, se a másik oldal támogatását. Sokkal inkább az látszik, hogy egyik oldalnak sem volt soha igazán támogatója, csupán egyháza és saját túlélése érdekében cselekedett úgy, ahogyan. A Horthy-korszakban természetes volt a revízió iránti lelkesedés, nem csupán az egyházban, hanem minden politikai és társadalmi réteg tekintetében, tehát nem Révész és egyházkerülete volt az egyetlen, aki ezt üdvözölte. Nyilvánvaló volt, hogy a trianoni döntést párt- és társadalmi hovatartozástól függetlenül igazságtalannak tartották, így a területvisszatérések is egyfajta mámoros állapotot eredményeztek, majd a világháború végéhez közeledve értékelte úgy Révész is, hogy elhibázott döntés volt a német szövetség, s ilyenformán a segítségükkel megvalósult sikerek sem voltak olyan lelkesítőek. A püspökség első időszakában Révész annyira volt közel a politikai elithez, amennyire azt tisztsége megkívánta, feladatai alól sosem bújt ki, azokat legjobb tudása szerint – elsősorban bibliai alapon állva – végezte el, az azonban nem állítható a források vizsgálata alapján, hogy direkt kontaktuskeresést eszközölt volna a különböző ügyek kapcsán. Egyértelmű azonban, hogy a kormányzó reformátussága, mi több a Debreceni Kollégiumhoz való kötődése valamelyest rányomta a bélyegét a Tiszántúli Református Egyházkerület működésére is olyan tekintetben, hogy a személyi kultusz az egyházkerületi tanácsulésekre is beszivárgott, viszont a magánlevelek alapján ez nem feltétlenül tükrözte Révész Imre személyes meggyőződését.

Az 1944-es világháborús események alapjaiban rengették meg az országot és ezzel együtt a Magyarországi Református Egyház működését. Míg a budapesti református körökben egyre élénkebb ellenállási mozgalom alakult elsősorban a zsidómentés apropóján, addig a Tiszántúlon, s főként Debrecen a bombázásokat túlélve igyekezett minél előbb elkezdni az újjáépítést. Ebbe Révész Imre bekapcsolódott, azonban a deportálásokat és a zsidóság lehetséges sorsát kissé naivan szemlélve nem akarta elhinni, hogy ez megtörténhet, s mire számára is nyilvánvalóvá váltak a haláltáborok borzalmi, addig a vidéki, így a debreceni zsidóság nagy részét is elhurcolták. A hagyaték irataiból világosan látszik, hogy számtalan olyan gyakorlati intézkedése volt, ami a debreceni zsidóság életének könnyebbé tételére irányult, nem lehet azonban vitatni azt az álláspontot, miszerint tehetett volna többet a tiszántúli zsidóság megmentésért. A debreceni bombázások és a holokauszt borzalmi önmagában elegendő tehertételt jelenthettek a regnáló püspök számára, mindezekon túl pedig olyan problémák orvoslásával is szembe kellett néznie, mint a náci és szovjet katonák

által elkövetett erőszaktetelek, a tiszántúli gyülekezetek kifosztottsága és a lelkészek elmenekülése. Mindezen problémahalmaz megoldási kísérletein túlmenően pedig bekapcsolódott a politikai élet újjászervezésébe elsőként városi tisztségek viselésével, ennek csúcspontjaként pedig vállalta pártonkívüli képviselőként az Ideiglenes Nemzetgyűlésben való részvételt, s annak házigazdájaként a Református Kollégiumot ajánlotta fel az első ülések megtartására.

Az 1944-45-ös esztendőök nem csupán politikai változásokat hoztak, hanem a református egyházpolitikában is egyre inkább kibontakozott a fordulat, amely Révész Imre püspöki pozícióját is megrengette és fordulópontot jelentett a teljes püspöki működés tekintetében is. Az egyházkormányzó újraválasztása korántsem volt annyira egyértelmű, mint az 1938-as megválasztás vagy az 1941-es újraválasztás, ugyanis a Békefi Benő nevével fémjelzett, Nyíregyháza központtal létrejövő másik erőter már sokkal inkább az új demokráciához közeledő, s azt később ki is szolgáló egyházi emberek csoportosulását jelentette. A szervezkedés ellenére Révészt továbbra is szívesebben látták a tiszántúliak az egyházkormányzói székben, mint bármelyik ellenlábását, fontos azonban kiemelni, hogy nem volt már akkora a fölénye a szavazatok tekintetében, mely egyértelműen mutatta a kommunista hatalomátvétel előszelének beszivárgását a tiszántúli egyházmegyékbe is.

Ezzel, a kissé megingott bizalommal kezdte el tehát utolsó püspöki etapját Révész Imre, mely időszakot meghatározott egyfajta kétségbeesett küzdelem és újbóli megfelelni akarás. Kétségbeesett küzdelem az egyházi iskolákért, majd az egyház és az állam kapcsolatának valamiféle kompromisszumos mederbe terelésért, illetve megfelelni akarás mind a Tiszántúl híveinek, mind pedig a politikai elitnek egyháza megmentésének érdekében. A dunamelléki püspöktárs, tanító és mindvégig jóbarát Ravasz László eltávolítása a püspöki pozícióból végül azt eredményezte, hogy Révész Imre került a Zsinat elnökpüspöki székébe, így neki jutott osztályrészül az állammal való megegyezés befejezése, majd annak az Egyezménynek az aláírása, amely egészen a rendszerválásig meghatározta a két fél egymáshoz való viszonyát. Az aláírást követően Révész Imre egyetemi tanárként kérte nyugdíjazását és minden formális kapcsolatot megszakított azzal az egyházzal, amelynek tíz és fél esztendőn át meghatározó vezetője volt.

Disszertációm elsődleges célja az volt, hogy Révész Imre püspöki működésének komplexitását feltárjam, s hogy valamiféle magyarázatot találjak személyének ellentmondásos voltára, illetve, hogy ezt az ellentmondást valamiféleképpen feloldjam és méltó feldolgozást készítsek, ugyanis a teljes egyházkormányzói működés vizsgálatával eddig adós volt az egyháztörténetírás. A leírtakból világosan kitűnik, hogy míg az eddigi

kutatások hajlamosak voltak fekete-fehér, kategorikus kijelentésekre (akár levéltári kutatások nélkül is), addig a hagyaték vizsgálatával sikerült rávilágítani arra, hogy Révész Imre püspökséggel eltöltött tíz és fél éve egy nagyon összetett működés, amelyet egyértelműen meghatároztak a politikai és társadalmi változások, az ezekből fakadó döntéskényszerek, illetve a sok irányból érkező elváráshalmaz, amelyeknek sűrűjében meg kell látnunk Révész Imrét, az embert is. Elképesztő emberi tehertétel volt tehát mind a tíz és fél esztendő, amit ifj. Révész Imre a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöki pozíciójában eltöltött. Az évről évre változó politikai élet, s annak a Magyarországi Református Egyházra gyakorolt hatása olyan lelki és mentális megpróbáltatást jelentett, amelynek testi tünetei is mutatkoztak, s a korán jelentkező gyakori fejfájásokból 1948-ra idegrendszeri kimerültség lett. Révész Imre püspöki működését természetesen nem lehet egy mondatban összefoglalni, s ha mégis valamiféle summáját szeretnénk adni az ő működésének, akkor legjellemzőbb motívumként az újra és újra jelentkező különféle elvárások és ez erre adott válaszreakció, a megfelelési kényszer az, ami meghatározta ezt a működést. Történt mindez annak ellenére, hogy Révész Imre – saját bevallása szerint – mindig csupán egyetlen dolgot szeretett volna szem előtt tartani: az Istennek és a Szentírás tanításainak való megfelelést. Nem véletlen az sem, hogy akár magánleveleiben, akár jegyzeteiben gyakorta hivatkozott bibliai textusokra, s 1944-ben teológiai önéletrajzának papírra vetésekor már úgy értékelte saját püspökségét, mint „Jónás hiábavaló futása”.

Révész Imre püspöksége nem volt azonban hiábavaló, s nem hiábavaló az ő életével való foglalkozás sem, ugyanis egyházkormányzói működésének vizsgálata számos tanulsággal szolgálhat a jelenkori Magyarországi Református Egyház működésére nézve is. Elsősorban arra világíthat rá, hogy milyen komoly terhet jelenthet a vezetői szerep abban az esetben, ha azt valóban lelkiismeretesen és a rá bízott hívek szolgálatában végzik azt a mindenkori református püspökök. Másodsorban pedig segíthet levonni azokat a konzekvenciákat, amelyeket az egyházi és politikai élet összefonódása eredményezhet, s a püspök-elődök munkásságának értő tanulmányozása morális iránytűként szolgálhat a túlzott közeledés elkerülésének érdekében.

11. Források és szakirodalom

11.1. Levéltári, kéziratári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

ÁBTL. 3.1.2. M-22880/8. Jelentés Dr. Révész Imréről

ÁBTL. 3.1.9. V-74842. Uray Sándor

Bibliothèque Montpellier, Institut Protestant de Théologie

Inscription d'Imre Révész

Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár Kézirattára

DEENK Ms 91/3. - Révész Imre halálának és eltemetésének körülményei

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára

MNL-HBVL-XII.2 – A Debreceni Nemzeti Bizottság iratai

1.k – Jegyzőkönyv a Debreceni Nemzeti Bizottság alakuló üléséről. 1944. december 5.

1.k – Jegyzőkönyv a Debreceni Nemzeti Bizottság 1945. februári üléséről.

1.k – Jegyzőkönyv a Debreceni Nemzeti Bizottság 1945. április 14-én tartott üléséről.

1.k – Jegyzőkönyv a Debreceni Nemzeti Bizottság 1945. májusi üléséről.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

MNL-OL-W Országos Levéltár anyagáról készült digitális másolatok gyűjteménye
277-7-260 Révész Imre püspöknek a debreceni kollégium birtokügyében és az 1943-44-es debreceni eseményekről írt leveleiről készült digitális másolatok

MNL-OL-XIX Az államigazgatás felsőbb szervei (1862-2014)

I.1. Kultúra, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (1945-1951)

v. Ortutay Gyula miniszter iratai (1947-1950)

Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára

MREZSLT. 1948_egyezmény

69. Fond – Az Út című hetilap iratai

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár Kézirattára

TtREK R 2528 – Körlevél a Tiszántúli Református Egyházkerület gyülekezeteihez, pásztoraihoz és egyéb egyházi tisztviselőihez. 1944. december 5.

2528 – Révész Imre levele Szentpéteri Kun Bélához. 1944. december 29.

2535 – Szentpéteri Kun Béla válaszelevele a megerősökolt nők ügyében. 1945. január 9.

2633. Zsidómisszió, zsidókérdés

2812_13c – Révész Imre levele Dr. Balogh Jenőhöz. 1945. július 19.

2812_13c – Révész Imre Hajdúszoboszlón írt levele Dr. Balogh Jenőhöz. 1944. szeptember 21.

2812_13c – Révész Imre levele Dr. Balogh Jenőhöz. 1945. október 17.

2812 402. Csia Sándor levele Révész Imréhez. 1942. 06. 18.

2812 402. Szálasi Ferenc levele Révész Imréhez. 1942. július 04.

2812 402. Révész Imre értékelése a Szálasi-féle mozgalomról és a vele való találkozásról. 1946. július 12.

2812 402. Fülöp Ferenc esperes levele Révész Imréhez. 1942. július 14.

2812 402. Csia Sándor levele Révész Imréhez. 1942. július 24.

2812 403. Révész Imre levele Fülöp Ferenchez. 1942. július 16.

2812 403 – Ravasz László levele Révész Imréhez. 1946. július 19.

2950 2-3 – Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulása Debrecenben 1944. december 21-22.

2956 – Püspöki jelentés az 1946. április 23. – 1947. május 31. közötti időszakról.

3334 6 – Révész Imre levele Balogh Jenőnek, a Zsinat világi elnökének. 1948. augusztus 14.

3334_7-8.

6150. Püspöki jelentés az 1941. november 1-től 1942. október 31-ig terjedő munkaévről

7481 – Révész Imre Levele Margit lányához és László vejéhez. 1944. szeptember 9.

7481 – Révész Imre levele. 1956. június 30.

7485 – Révész Imre levelei montauban-i tanévéből

7487 – Montauban-i képeslapok

7489–7492 – Iskolai időszaki értesítők

7493–7500 – Iskolai és gimnáziumi bizonyítványok 1900–1907.

7501 – Révész Imre hittanhallgató leckekönyve, Kolozsvár, 1907. szept. 9.

7502 – Révész Imre bölcsészkarai leckekönyve, Kolozsvár, 1907. szeptember 10.

7503/1 – Carte d'étudiant á Révész, Henri

7503/2–3 – Révész Imre montauban-i dokumentumai, Igazolás 1911. február 25., Igazolás 1911. június 1.

7505 – Minősítési kimutatás, Kolozsvár, 1913. október 24.

7507 – Révész Imre lelkeszi diploma, Kolozsvár, 1916. április 30.

7508 – Révész Imre bölcsészdoktori oklevele, Kolozsvár, 1916. június 3.

7510. – Révész Imre Magántanári Oklevél, Debrecen, 1927. május 13.

7511/1-4. – Révész Imre, Corvin-koszorú, 1. Díszoklevél, Budapest, 1935. március 13., 2. Hóman levele, Budapest, 1935. március 25., 3. Hertelendy osztálytanácsos levele, Budapest, 1935. április 12., 4. A magyar Corvin-koszorú és a magyar Corvin-díszjelvény alapszabályai

7511/2. Hóman Bálint levele Révész Imréhez. 1935. március 25.

7512/A – Magyar Tudományos Akadémia Oklevele

7514. – Révész Imre díszdoktori oklevele (Diplome de Docteur en Theologie Honoris Causa), Genf, 1938. szeptember 30.

7516. Horthy Miklós kormányzó felsőházi meghívólevele Révész Imréhez.

7524 – Igazolvány. 1944. október 27.

7524. – Ideiglenes Nemzetgyűlés mandátum. 1944. december 20.
- 7526 – Révész Imre Munka Érdemrend kitüntetése
- 7529 – Ortutay Gyula levele Révész Imréhez. 1949. április 20.
- 7530 – Javaslattétel Munka Érdemrend kitüntetésre. 1955. április 22.
- 7533 – Révész Imre és neje Margit levelezése Ravasz Lászlóval a kezdetektől 1926-tól 1959-ig.
- 7533 – Révész Imre levele Ravasz Lászlóhoz. 1954. október 12.
- 7533 – Ravasz László levele Révész Imréhez. 1945. október 7.
- 7534-7535 – Révész Imréhez írt dátum nélküli Ravasz-levelek.
- 7538/1. 3 – Révész Imre hivatalos iratai, bizonyítványai, oklevelei; bizonyítvány az első lelkészképesítő vizsgálatról
- 7538/1. 4. – Révész Imre hivatalos iratai, bizonyítványai, oklevelei; bizonyítvány a második lelkészképesítő vizsgálatról
- 7538/1. 5. – Révész Imre hivatalos iratai, bizonyítványai, oklevelei; Kivonat az erdélyi református egyházkerület Kolozsvárt 1913. évi november hó 8–10. napjain tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyvéből
- 7538/1. 6 – Révész Imre hivatalos iratai, bizonyítványai, oklevelei; Szolgálati bizonyítvány
- 7538/1. 8. Révész Imre hivatalos iratai, bizonyítványai, oklevelei; Certificat de repatriare
- 7538/1. 9. – Révész Imre hivatalos iratai, bizonyítványai, oklevelei; Debreceni Tisza István Tudományos Társaság oklevele
- 7538/2 – Révész Imre és Váró Margit anyakönyvi kivonatai és egyéb hivatalos iratai, Áttérési bizonyítván
- 7539_2 – Makkai László – Révész Imre 1889-1967.
- 7579 – Pásztori szó - Bizalmas utasítás a nemi erőszaktétel áldozatainak ügyében 1945-ből. Református Tiszántúl, 1993. május, 1. évf. 2. szám.

Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára

TtREL. I. 1. Püspöki Hivatal iratai

- a. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek
- c. Igazgatási iratok
- e. Elnöki iratok

TtREL. I. 2. Püspökök iratainak gyűjteménye

19-20. d. – Révész Imre lelkeszi szolgálati naplói (1920-1949)

20/a-c. d. – Révész Imre bizalmas iratai

TtREL. I. 8. Egyházkerületi Levéltár iratai

b. Általános adattár

8 d. Egyházmegyék

d. Személyi adattár

72 d. Révész Imre ifj. I.

73 d. Révész Imre ifj. II.

74 d. Révész Imre ifj. III.

TtREL I. 25. id. Révész Imre-féle gyűjtemény

c. Révész családra vonatkozó iratok

TtREL I. 27. Oklevelek, ajándékok, letétek gyűjteménye

b. Kéziratok, tanulmányok, jegyzetek

11.2. Szakirodalom

- Az egyház a nemzeti függetlenség és a béke mellett – Dr. Révész Imre és Bereczky Albert püspök beszéde. Református Egyetemi Konvent.
- Balogh István – Dr. Révész Imre 1889-1967. In. Alföld, 1967/4. 93-94.
- Bakó Endre – Juhász Géza bölcsészprofesszor, a Debreceni Tudományegyetem 1950-51. tanévi rector magnificusa. In. Gerundium Egyetemtörténeti Közlemények. 13(1-2). 2022. 22-35.
- Baráth Béla Levente – „Földbegyökerezés és égbe fogózás...”. A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspöki tevékenységének tükrében. Hernád Kiadó, Sárospatak, 2014. 32.p.
- Barcza József (szerk.) - A Debreceni Református Kollégium története. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest. 1988. 276-279.

- Barcza József – Révész Imre 1889-1967. In. Theologiai Szemle, 1967/3-4. 83-86.
- Barcza József – Révész Imre, az egyháztörténész. In. Confessio. 1989/3. 11-31.
- Barcza József – Révész Imre püspök és az 1944-45-ös változások. In. Történeti Tanulmányok. 1993/2. 125-134.
- Barcza József (szerk.) – Révész Imre: Vallomások. Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok 1944-1949. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Budapest, 1990.
- Barcza József – Dienes Dénes (szerk.) – A Magyarországi Református Egyház története 1918-1990. Sárospatak, 1999.
- Barth Károly és a magyar egyházpolitikai helyzet – 1. Református egyház a „vasfüggöny mögött”. – 2. Nyílt levél a magyarországi református egyházban élő barátaimhoz. In. Lelkipásztor. XXIII. évf. 1948/6. 232-237.
- Bartha Tibor – Egyházak a szocializmusban. In. Confessio. 1. évf. 1. sz. 1977. 7-39.
- Bartha Tibor – Makkai László (szerk.) – Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest. 1983.
- Bekényi István – Dányi Dezső – Kollega Tarsoly István (szerk.) – Magyarország a XX. században II. – Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság. Babits Kiadó. Szekszárd, 1996.
- Bereczky Albert – A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen. Református Traktátus Vállalat. Budapest, 1945.
- Biró István – Az egyháztörténet oktatása a kolozsvári teológiai fakultáson 1895 és 1948 között. In. Kolumbán Vilmos József (szerk.) – Határtalanul a határok között. Egyháztörténeti tanulmányok. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet. Kolozsvár, 2020.
- Bolyki János – Ladányi Sándor – A református egyház. In. A magyar protestantizmus 1918-1948. Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1987. 25-128.
- Bölskei Gusztáv – Egyház és politikai – Révész Imre és Török István olvasatában. In. Fazakas Sándor – Kovács Krisztián (szerk.) – Vallás és politika. Teológiai reflexiók egy komplex kapcsolat múltjáról és jelenéről. DRHE Szociáletikai Intézetének Kiadványai 7. Debrecen. 2019. 121-133.
- Budai-S. Balázs – Kun páter a reverendás gyilkos – A nyilas korszak leghírhedtebb alakjának nyomában. MBP Hungary. Budapest, 2016.

- Bullinger Henrik: Második Helvét Hitvallás. Ford.: Buzogány Dezső – Juhász Tamás – Sipos Gábor. Kolozsvár, 2010.
- Buzinkay Géza – A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig. Budapest, 2016.
- Buzinkay Géza – Kókay György: A magyar sajtó története I. (A kezdetektől a fordulat évéig). Budapest, 2005.
- Büky Orsolya – A szellem lovagjai. Veritas Füzetek 2. Budapest, 2015.
- Czeglédy Emánuel – Dr. Baltazár Dezső református püspök életrajza. Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomdavidallata. Debrecen, 1931, 37.
- Czeglédy Sándor – Révész Imre, az igehirdető. In. In. Confessio. 1989/3.
- Csohány János – Békefi Benő két egyházkormányzati levele 1957 elejéről. In. Egyháztörténeti Szemle. IV. évf. 2. sz. 2003. 132-142.
- Csohány János – Szentpéteri Kun Béla jogászprofesszor, a Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem 1930/1931. tanévi rector magnificusa. In: Gerundium Egyetemtörténeti Közlemények. 8. évf. 3.sz. 2017. 3-22.
- Dezső Kinga Julianna - Az őszinteség-realizmus-áttetszőség koncepciója Révész Imre vallomásaiban. In. Új Nézőpont. 8. évf. 4. sz. 53-59.
- Dezső Kinga Julianna – „Évêque malgré lui.” Révész Imre püspöki működése a Horthy-korszakban. In. Korall. 94. sz. 2023/4. 44-69.
- Dezső Kinga Julianna – Ifj. Révész Imre közéleti és politikai szerepvállalása a korabeli sajtó tükrében. In. Püski Levente (szerk.) – Korszakokról korszerűen: A 2022. április 29/30-án megrendezett Modernkortörténeti Doktorandusz Konferencia tanulmányai I. Debrecen, 2023. 181-194.
- Dezső Kinga Julianna - Ifj. Révész Imre útja az egyházkormányzói székig (1889–1938). In. Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.) – Hagyomány, Identitás, Történelem 2022. KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet. Budapest, 2023. 517-532.
- Dezső Kinga Julianna – Révész Imre „búcsúja” személyes forrásainak tükrében. In. Történeti Tanulmányok XXVIII. 2020. 213-221.
- Kovács I. Gábor (szerk.) – HIT – TUDOMÁNY – KÖZÉLET. A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914-1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest, 2014, 103–105.

- Erdős Kristóf – A Magyar Köztársaság és a Magyar Református Egyház 1948-as egyezményének vizsgálata. In. J. Újváry Zsuzsanna (szerk.) – Összekötnek az évezredek. Budapest – Piliscsaba, PPKE – Szent István Társulat, 2011. 310–331.
- Erős Vilmos – A szellemtörténet Debrecenben: ifjabb Révész Imre. In. Aetas. 37. évf. 3. sz. 2022. 80-98.
- Erős Vilmos – Gyimesi Pálma – Ifjabb Révész Imre levelei Szekfű Gyulához. In.: Lymbus, 2009. 233-259.
- Feitl István (szerk.) – Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány. Politikátörténeti Alapítvány. Budapest, 1995.
- Fekete Károly – A Barmeni Teológiai Nyilatkozat. Kálvin Kiadó. Budapest, 2009.
- Fekete Károly – Egyházunk egyik ébresztője: Makkai Sándor. Kálvin Kiadó. Budapest, 2001.
- Fodorné Nagy Sarolta – Történelmi Lecke. Open Art. Budapest, 2006. 27-35.
- Földes Éva – Dr. Révész Imre 1889-1967. In. Magyar Pedagógia, 1967/1. 2-3.
- Fürj Zoltán – A felekezeti iskolák államosításának előkészítése 1945-1948. In. Társadalmi Szemle. 47. évf. 8-9. sz. 1992. 87-96.
- Fürj Zoltán – Az 1945-ös földreform és a protestáns egyházak. In.: Theológiai Szemle. 38. évf. 5. sz. 1995. 280-286.
- Fürj Zoltán – Az állam és a protestáns egyházak egyezménye. In. Társadalmi Szemle. 44. évf. 6. szám. 48-59.
- Fürj Zoltán – Az iskolák államosítása és a Református Egyház. In. Theológiai Szemle. 34. évf. 3. sz. 1991. 162-167.
- Fürj Zoltán – Egy püspökválasztás történetéhez. In. Szabolcs-Szatmári Szemle. 1990/2. 186-194.
- Fürj Zoltán – Egyház – iskola – államosítás. In. Magyar Tudomány. 1992/10. 1206-1218.
- Fürj Zoltán – Révész Imre „Bizalmas utasítás”-ának keletkezéséről. In. Magyar Pedagógia. 1986/3-4. 424-430.
- Fürj Zoltán – Vallomások: Révész Imre tanúságtétele 1944-1949 között. In. Alföld. 42. évf. 7. sz. 1991. 78-81.
- Gáspár Ferenc – Halasi László (szerk.) – A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei 1945-1946. Budapest Főváros Levéltára Forráskiadványai VII. Budapest, 1975. 33.

- Gonda Moshje Élijáhu – A debreceni zsidók száz éve. A mártírhalált halt debreceni és környékbeli zsidók emlékére. Géres Nyomda. Tel-Aviv, 1967.
- Gyenge János – A református szabad egyházak története. Nagyvárad. 1924. 3-10.
- Gyimesi Pálma: Böhm Károly hatása ifjabb Révész Imre történetelmélete. In. Történeti Tanulmányok XVIII. 2010. 45–66.
- Gyimesi Pálma – Szekfü Gyula és Ifjabb Révész Imre kapcsolata. In.: Történeti Tanulmányok XIX. Debrecen, 2011. 77-94.
- Hatos Pál – Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete. Jaffa Kiadó. Budapest, 2016, 66–67.
- Horváth Attila – A szovjet típusú diktatúra oktatáspolitikája Magyarországon. In. Polgári Szemle. 12. évf. 2016/1-3.
- Horváth Attila – Magyarország amerikai bombázása a II. világháborúban – A Debrecen elleni első amerikai légitámadás 1944. június 2. Lícium-Art Könyvkiadó-és Kereskedelmi Kft. Debrecen, 2014.
- Horváth Erzsébet – A református iskolák államosítása Magyarországon (1945-1948). Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára. Budapest, 2014.
- Karsai László (szerk.) – Tények és tanúk. Szálasi Ferenc naplói (1942-1946). Magvető. Budapest, 2016.
- Kathona Géza – Emlékezés Révész Imrére, az egyháztörténetíróra. In. Református Egyház. 19. évf. 7-8. sz. 165-166.
- Kádár Imre – Egyház az idők viharában. Biblioteka Kiadó. Budapest, 1957.
- Kerepeszki Róbert – A turul szövetség 1919-1945. Attraktor Kiadó, 2012.
- Kerepeszki Róbert – Feszültségek az egyetemi templom építése körül 1938-ban. In. Gerundium, 2(1-2)/2011. 125-134.
- Kiss Réka – A diktatúra szorításában – Ravasz László egyházpolitikai útkeresése a második világháborút követő esztendőkből, 1945-1948. In. Századvég. 29. szám. 2003. 39-71.
- Kocsis Elemér – Révész Imre, az egyházkormányzó. In. Confessio. 1989/3.
- Korom Mihály – Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Előkészítő Bizottsága és a nemzetgyűlési választások. In. Történelmi Szemle. 18. évf. 1975/1. 10-50.
- Korom Mihály – Az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselőinek megválasztása 1944 decemberében. In. Századok. 116. évf. 1982/2. 247-291.
- Kónya István – A „keskeny úton” a „szolgáló egyház” felé. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1988.

- Kónya István – A magyar református egyház felső vezetésének politikai ideológiája a Horthy-korszakban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.
- Kósa László – A történész Révész Imre fordulata. In.: Kósa László – Művelődés, egyház társadalom. Akadémiai Kiadó. Budapest, 2011. 408-437.
- Kósa László – A történész Révész Imre fordulata. In.: Zemplényi Ferenc et al. (szerk.) – Látókörök metszése: írások Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára. Gondolat Kiadó. Budapest, 2003. 233-251.
- Kunt Gergely – Kipontozva... - Nemi erőszak második világháborús naplókban. Osiris Kiadó. Budapest, 2019.
- Lovász Krisztián – Az episzkopális kukoricacsörgetéstől a jeremiási küldetésig. Három püspökválasztás Magyarországon ifj. Révész Imre életében. In. Csorba Dávid – Szatmári Emília (szerk.) – „...Tanácsaid hűség és igazság” Tisztelgő írások Dienes Dénes professzor úr 65. születésnapjára. Budapest-Sárospatak, 2021. 155-179.
- Matkó László – Él móré rahamim... Baltazár Dezső református püspök. In. Múlt és Jövő. 1994/1. 59-62.
- Moldovai Péter Attila – Fülöp Ferenc lelkipásztor életrajza (forrásközlés). In. Sóvidék. 2012/2. 17-25.
- Ötvös László – Egyetemmé ifjodott kollégium. Debrecen, 2012. 197-225.
- Paál Jób – Radó Antal (szerk.) – A debreceni feltámadás. Debrecen, 1947.
- Paksa Rudolf – Szálasi Ferenc és a hungarizmus. Jaffa Kiadó. Budapest, 2013. 222.
- Pamlényi Ervin – Kései búcsúztató – Emlékezés Révész Imrére. In. Magyar Nemzet, 1967/67. 12.
- Pelle János – A Soa Debrecenben. In. Valóság. 2014/12. 40-72.
- Pető Andrea – Elmondani az elmondhatatlant. Jaffa Kiadó. Budapest, 2018.
- Polcz Alaine – Asszony a fronton. Szépirodalmi Kiadó. Budapest, 1991.
- Pótó János – Harmadik nekifutásra. A Magyar Tudományos Akadémia „átszervezése”, 1948-1949. In. Történelmi Szemle. 36. évf. 1-2. sz. 1994. 79-110.
- Pusztai Ferenc – Felekezeti meggyőződés és modern történetírás. (Révész Imre és a református történetészlelet.) In.: Kósa-Grimm András – Veres Kristóf (szerk.) – Opuscula Historiae II. Történeti tanulmányok a XVI. Eötvös Konferenciáról II. Budapest, 2018. 122–139.
- Püski Levente – A magyar felsőház története 1927-1945. Napvilág Kiadó. Budapest, 2000.

- Prepuk Anikó – A kirekesztéstől a deportálásig. A debreceni zsidóság deportálása. In. História. 2004/2-3. 32-38.
- Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni – Napló 1935-1946 I-II. Jaffa Kiadó. Budapest, 2018.
- Rákosi Mátyás – A fordulat éve. Budapest, 1948.
- Ravasz László – Emlékezéseim. Budapest, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992, 65.
- Revideált új fordítású Biblia. 2014.
- Révész Imre - A kereszténység története élet- és jellemrajzokban. Debrecen, 1930.
- Révész Imre – „Akikre nem volt méltó a világ” – Képek a kereszténység történetéből. Minerva Irodalmi És Nyomdai Műintézet Részvénytársaság. Kolozsvár, 1921.
- Révész Imre – A reformáció. Magyar Szemle Társaság. Budapest, 1932.
- Révész Imre – Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulása Debrecenben (1944. december 21-22.). In. Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. (Szerk. Lackó Miklós), Akadémiai Kiadó, Budapest. 1955. 121-153.
- Révész Imre – Bod Péter, mint történetíró. Stief Jenő és Társa. Kolozsvár, 1916.
- Révész Imre - Debrecen lelki válsága 1561-1571. Értekezések a történeti tudományok tárgyköréből. MTA, Budapest, 1936.
- Révész Imre – Egyháztörténelem. In. Hóman Bálin (szerk.) – A magyar történetírás új útjai. Magyar Szemle Társaság. Budapest, 1931. 156-157.
- Révész Imre – Lamennais és a magyarok. In. Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei. 4. sz. 1954. 35-122.
- Révész Imre – Magyar Református Egyháztörténet I. 1520–1608. Magyar Református Egyház. Debrecen, 1938.
- Révész Imre – Méliusz és Kálvin. Erdélyi Tudományos Füzetek. Kolozsvár, 1936.
- Révész Imre – Presbiteri rendszerű-e a magyar református egyház? Theologiai Szemle. 1935-1936 (11-12.) /1-6. 338. p.
- Révész Imre: Reformáció és ellenreformáció. In. Domanovszky Sándor (szerk.) – Magyar művelődéstörténet. 3. köt., A kereszténység védőbástyája. Magyar Történelmi Társulat. Budapest, 1939–1942, 407–448.
- Révész Imre: Révész Imre élete (1826–1881). Debrecen Sz. Kir. Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda Vállalata. Debrecen, 1926.

- Révész Imre – Szabad egyház szabad államban. In. Debreceni Protestáns Lap, 66. évf. 1946. április 15.
- Romsics Ignác – Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó. Budapest. 2010.
- Sartre, Jean Paul – Vádirat az antiszemitizmus ellen. 1947.
- Siró Béla – A debreceni zsidóság a vészkorszak idején. In. Történeti Tanulmányok IV. 1996. 147-182.
- Siró Béla – A debreceni zsidóság szellemi arcképéhez. In. Múlt és Jövő. 1994/1. 47-58.
- Siró Béla – Baltazár Dezső református püspök és a magyar zsidóság. In. Debreceni Szemle. 1993/2. 228-237.
- Szabadi István – Kormos László (1919-1996). Biográfia-Bibliográfia. TtREL. Debrecen, 1999.
- Szabó András Péter – Révész Imre „az idők viharában” (1944-1967). In. Protestáns Szemle. 45. évf. 2003/2. 66-84.
- Szabadi István (szerk.) – Krisztusban nyert erő I-II. – A Tiszántúli református gyülekezetek háborús krónikája (1944-1945). Debrecen, 2016.
- Szabó Gábor – Révész Imre az ember. 166-167.
- Szabó István – Révész Imre 1889-1967. In. Magyar Tudomány, 1967/12. 784-786.
- Szalay Csaba (szerk.) – Ingabombázás: Főpróba Debrecen felett 1944. június 2-án. Migan Könyvkiadó. Debrecen, 2004.
- Számvéber Norbert – Az alföldi páncéloscsata – Harcok a Tiszántúlon 1944. október. Peko Kiadó. Keszthely, 2023.
- Szebeni Ilona – Merre van a magyar hazám? Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944-1945. Orpheusz Kiadó. Budapest, 2017.
- Szenes Sándor – Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok. Budapest, 1986.
- Szilágyi István (szerk.) – A magyar református egyház története. Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1949.
- Szücs László – Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) Minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23.-1945. november 15. MOL kiadványai II. Forráskiadványok 28. Budapest, 1997.
- Tibori János – A Tiszántúli Református Egyházkerület története 1944-1957. A Debreceni Református Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanulmányi Füzetek 34. Debrecen, 1995.

- Tibori János – Pártállam-pártegyház. Debrecen, 2003. Érdemi, elemző-történeti munkák a témában: Fodorné Nagy Sarolta – Történelmi lecke. Budapest – Nagykőrös, 2006.
- Tímár Lajos – Asszimiláció vagy cionizmus? A debreceni zsidóság társadalma a két világháború között. In. Múlt és Jövő. 1994/1. 31-42.
- Turbucz Dávid – A Horthy-kultusz 1919-1944. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Budapest, 2015.
- Vincze Gábor – „A legnagyobb nyugtalanság tapasztalható...”. Eljárások református egyházi személyek ellen a „népi demokrácia” első éveiben a Békés-Bánáti Egyházmegyében. Hódmezővásárhely, 2016.
- Vincze Gábor - Az 1945-ös földreform – mint az egyházpolitika egyik „harci eszköze”. In. Gulyás László (szerk.) "Régiók a Kárpát-medencén innen és túl": Nemzetközi tudományos konferencia. Baja, Eötvös József Főiskola. 2007., 622-627.
- Vincze Gábor – „Szabad egyház szabad államban”? A Tiszántúli Református Egyházkerület a „nulla évben”. In. Várad. 6. évf. 3. sz. 2003. 103-112.
- Zoltai Lajos – A zsidók letelepülése Debrecenben. In. Magyar Zsidó Szemle. 1934/1-5. 18-32.

11.3. Sajtó

- 8 Órai Újság, 1938.	- Délpestmegyei Népújság, 1949
- Alföldi Újság, 1948	- Dunántúl, 1938.
- Amerikai Magyar Népszava, 1938.	- Dunántúli Protestáns Lap. 1938,
- Az Est, 1938, 1939	1939, 1940
- Az Út, 1948, 1949	- Ellenzék, 1938.
- Budapesti Hírlap, 1938, 1939	- Esti Kurír 1938, 1939
- Budapesti Közlöny, 1942	- Esti Újság, 1938, 1942
- Debrecen, 1945	- Fehérvári Kis Újság, 1949
- Délamerikai Magyarság, 1938,	- Fehérvári Napló, 1949
1940, 1945	- Felsőmagyarországi Reggeli
- Déli Hírlap, 1938.	Hírlap, 1938.
- Délmagyarország, 1944	- Friss Újság, 1938, 1939, 1940,
- Délvidéki Független Hírlap, 1948	1948, 1949

- Függetlenség, 1940, 1942
- Független Újság, 1948
- Hírlap, 1948
- Igazság, 1948
- Kanadai Magyar Munkás, 1948, 1949
- Kecskeméti Ellenőr, 1938.
- Kecskeméti Lapok, 1948, 1949
- Kis Újság, 1938, 1939, 1946, 1947, 1948, 1949
- Lelkészegyesület. 1938.
- Magyar Élet, 1939, 1940
- Magyar Jövő, 1938, 1948, 1949
- Magyar Nap, 1949
- Magyar Nemzet, 1938, 1939, 1940, 1942, 1947, 1948, 1949
- Magyarország, 1938, 1939
- Magyarság, 1938.
- Magyar Szó, 1940
- Makói Népújság, 1948
- Marosvásárhelyi Szabad Szó, 1945
- Miskolci Hírlap, 1948
- Nemzeti Újság, 1938, 1940
- Népi Egység, 1945
- Néplap, 1944, 1945, 1947, 1948
- Népszava, 1938, 1940, 1945, 1946, 1948, 1949
- Orosházi Friss Újság, 1938, 1939
- Pesti Hírlap, 1938, 1939, 1940, 1942
- Pesti Napló, 1938, 1939
- Pécsi Napló, 1938.
- Református Élet. 1938.
- Református Lelkipásztor. 1938.
- Reformátusok Lapja, 1938, 1939,
- Reggeli Újság, 1940
- Sárospataki Református Lapok. 1938.
- Szabad Föld, 1949
- Szabad Nép, 1948, 1949
- Szabadság, 1938, 1948
- Szabad Szó, 1945, 1948, 1949
- Szabad Vajdaság, 1945
- Szegedi Népszava, 1948
- Szentesi Napló, 1938.
- Székely Nép, 1940
- Temesvári Szabad Szó, 1945
- Tiszántúli Néplap, 1948, 1949
- Tiszántúli Népszava, 1945
- Új Ember, 1947
- Új Magyarság, 1938, 1939, 1940
- Új Nemzedék, 1938.
- Világ, 1948, 1949
- Világosság, 1948, 1949
- Zeneközlöny. 1938

11.4. Internetes források

1926. évi XXII. törvénycikk az országgyűlés felsőházáról.

<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92600022.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D39>

1940. évi XXVII. törvénycikk a keresztény vallásfelekezetek egyháznagyjainak és képviselőinek felsőházi tagságáról.

<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94000027.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42>

Az 1944. évi december hó 21.-ére Debrecenbe összegyűlt, majd később Budapestre összehívott Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. Athenaeum. Budapest, 1946.

https://library.hungaricana.hu/hu/collection/ogykdok_1944/

1945. évi VI. törvénycikk

<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94500006.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42>

1948. évi XXXIII. törvénycikk

<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94800033.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3D1948>

1948. évi XXXIII. törvénycikk a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonbavétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában.

<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94800033.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D43>

1990. évi IV. törvény a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról

<https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99000004.TV>

Akadémiai Értesítő 45. kötet, 1935.

https://adt.arcanum.com/hu/view/AkademiaiErtesito_1935/?pg=0&layout=s

A Habsburg-ház trónfosztásának évfordulóján tartott gyűlés a debreceni Nagytemplomban –

<https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=9898>

A Magyar Református Egyház Alkotmánya

<https://reformatus.hu/magyar-refomatus-egyhaz/a-magyar-reformatus-egyhaz-alkotmánya/>

A Párizsi Protestáns Teológiai Intézetet honlapja

(<http://museeprotestant.org/notice/linstitut-protestant-de-theologie/>)

Doumergue, Émile: A művészet és érzelem Kálvinnál és a kálvinizmusban (ford. Révész Imre), Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. Budapest, 1922.

(<http://leporollak.hu/egyhtori/kalvin/DOUMERG.HTM>)

Egyház Közös Zsinatának jogegységi és alapvető ajánlása

https://reformatus.hu/documents/300/jogegysegi_es_alapveto_ajanlas.pdf

Felsőházi Napló I-IV. kötet

https://library.hungaricana.hu/hu/collection/ogykdok_1939_1943/

Horthy István temetése

<https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=4759>

Horthy Miklós Honoris Causa doktori oklevele – DEENK Egyetemtörténeti fotótár

<http://hdl.handle.net/2437/82429>

Országgyűlési Almanach az 1939–1944. évi országgyűlésről.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_Almanach_1939-1944/?pg=0&layout=s

The first assembly of the World Council of churches, held at Amsterdam, August 22nd to September 4th, 1948

<https://archive.org/details/wcca5/page/n7/mode/2up>

Absztrakt

Ifj. Révész Imre (1889-1967) kiemelkedő személyisége a 20. századi egyháztörténetnek, életének és munkásságának értékelésével azonban máig adós a történettudomány. Révész Imre életének számos szegmense (pl. történetírói munkásság, teológusi működés, püspökség) képezheti tudományos kutatás tárgyát, én pedig disszertációmban arra vállalkoztam, hogy első sorban személyes forrásai és a 2017-ig nem kutatható hagyaték alapján vizsgáljam meg püspöki működését (1938-1949) és rávilágítsak politikai és közéleti szerepvállalásának miértjeire.

A püspöki működés bemutatásához elengedhetetlen volt, hogy felvázoljam azokat a kutatási és szakirodalmi előzményeket, amelyekből kirajzolódott, hogy miben hiányosak az eddigi kutatások. Az egyházkormányzói működés megértéséhez szükséges volt továbbá annak az útnak (család, származás, gyerekkor) a felvázolása, amelyet Révész Imre megtett addig, míg a Tiszántúli Református Egyházkerület vezető pozícióját elfoglalhatta. Az itt szerzett élmények egyértelműen hatással voltak későbbi működésére, így a püspökség időszakára is, bár vélhetően nem sejtette, hogy olyan időszakban kell a rábízott egyházkerületet vezetnie, amikor a világháború tapasztalati valóság lesz.

A második világháború eseményei a Tiszántúli Református Egyházkerület működésében és Révész Imre életében is fordulópontot jelentettek, mi több, a politikatörténet igen szorosan összefonódott a Magyarországi Református Egyházal, s kiváltképp annak szereplőivel. Ilyen szereplő volt ifj. Révész Imre is, akinek működése – mondhatni – nem „klasszikus” püspöki pályáivét írt le, ugyanis az egyházvezetői pozíció nem csupán a Tiszántúli Református Egyházkerület feletti örökösödést kívánta meg. A korszak eseményeinek alakulása miatt sokkal inkább lett olyan közéleti szereplő, aki az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulásakor a politikai szereptől sem riadt vissza, ugyanis lehetősége sem volt arra, hogy másképp cselekedjen. Közéleti és politikai szerepvállalása leginkább abban nyilvánult meg, hogy számos olyan tisztség viselője volt (tanterületi főigazgató, a debreceni Nemzeti Bizottság tagja, az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja stb.), amelyek által nem maradhatott csak és kizárólag egyházkerületi vezető. Azért esett tehát élete ezen szegmensének kutatására a választásom, mivel püspöki működésének részletes és teljeskörű tárgyalása, politikai és közéleti szerepvállalásának megvilágítása és értékelése, illetve – esetlegesen Révész személyes dokumentumain keresztül – feldolgozása ez idáig nem történt meg.

Summary

Imre Révész Jr. (1889-1967) was a prominent figure in 20th-century church history, yet historical scholarship still owes a thorough evaluation of his life and work. Numerous aspects of his life (e.g., his contributions as a historian, theologian, and bishop) could be the subject of scholarly research. In my dissertation, I aim to examine his episcopal work (1938-1949), primarily based on his personal sources and the legacy that was inaccessible for research until 2017, and shed light on the reasons behind his political and public engagement.

In order to present his episcopal activities, it was essential to outline the prior research and literature that revealed the gaps in existing studies. Furthermore, to understand his role in church governance, it was necessary to trace the path (family background, childhood) that led him to hold the leadership position in the Reformed Church District of Tiszántúl. The experiences he gained during this period clearly influenced his later activities, including his time as bishop, though he likely could not have anticipated leading his church district during a time when the realities of war became a lived experience.

The events of World War II marked a turning point in both the operations of the Trastibiscan Reformed Church District and in Imre Révész's life. Moreover, political history became closely intertwined with the Hungarian Reformed Church, particularly with its key figures. Imre Révész Jr. was one such figure, whose career did not follow a "classic" episcopal trajectory, as the role of church leader demanded more than merely overseeing the Reformed Church District of Tiszántúl. Due to the events of the era, he became much more of a public figure, not shying away from political involvement during the formation of the Provisional National Government. In fact, he had little choice but to engage. His public and political roles were most evident in the numerous positions he held (such as chief director of the school district, member of the Debrecen National Committee, member of the Provisional National Assembly, etc.), which made it impossible for him to remain solely a church leader.

I chose to focus my research on this segment of his life because a detailed and comprehensive examination of his episcopal activities, his political and public roles, and an evaluation based, potentially, on Révész's personal documents, has yet to be undertaken.